

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1982**

A TARTALOMBÓL

Ács Pál: A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő

Wéber Antal: Az írói és politikai magatartás néhány kérdése az 1790-es években

Bécsy Tamás: A dráma és a színjáték viszonya (Örkény István: *Forgatókönyv*)

*

Szaunder Mária : Faludi Ferenc a Római Árkádia tagja

*

Zemplényi Ferenc: Regény a határon (Megjegyzések Ottlik Géza: *Iskola a határon* című regényéről)

Szemle

Benkő László: Az írói szótár (Füredi Mihály)

Kelemen Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában (Rónay László)

Radnóti Sándor: A szenvedő misztikus (Szegegy-Maszák Mihály)

Vígh Árpád: Retorika és történelem (Kálmán C. György)

Peregrinuslevelek, 1711—1750. (Vásárhelyi Judit)

Jókai Mór összes művei (Fried István)

AKADEMIAI KIADO, BUDAPEST

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Intézetek
Előny tétel
Széchenyi Egyetem u. 2-6.
671

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1982. LXXXVI. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc

főszerkesztő

Komlószi Tibor

felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulesár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

- Ács Pál*: A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő 391
Wéber Antal: Az írói és politikai magatartás néhány kérdése az 1790-es években 404
Bécsy Tamás: A dráma és a színjáték viszonya (Örkény István: *Forgatókönyv*) 414

Kisebb közlemények

- Virágh László*: Balassi olasz eredetű nótajelzéseikhez 430
Kathona Géza: Ki volt Szakmári Fabricius István? 435
Ocskay György: Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban 436
Szaunder Mária: Faludi Ferenc a Római Árkadia tagja 448
Spira György: Felszólamlás egy y miatt 451

Adattár

- Molnár József*: Kölcsey udvarháza Csekében 452
Scheiber Sándor: Arany János levele Ballagi Mórhoz 458
Salamon István: Kosztolányi előadása Vörösmartyról a Magyar Rádióban 459

Műhely

- Nagy László*: Imreffai János a magyar történelemben (Legendák és tények) 461
Zemplényi Ferenc: Regény a határon (Megjegyzések Ottlik Géza: *Iskola a határon* című regényéről) 473
Kecskés András: Irányzatok és álláspontok a magyar verselméletben 486

Szemle

- Benkő László: Az írói szótár (*Füredi Mihály*) 493
 Kelemen Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában (*Rónay László*) 497
 Radnóti Sándor: A szenvedő misztikus (*Szegegy-Maszlák Mihály*) 499
 Vigh Árpád: Retorika és történelem (*Kálmán C. György*) 502
 Peregrinuslevelek, 1711–1750. (*Vásárhelyi Judit*) 504
 Jókai Mór összes művei (*Fried István*) 506
 Ruderman, David B.: The World of a Renaissance Jew: The Life and Thought of Abraham ben Mordecai Farissol (*Dán Róbert*) 509

*

- Balassi Bálint és a XVI. század költői I–II. – Magyar Irodalmi Hagyományok Szlovákiai Lexikona. – Oleg Roszszijanov: „A világ újra épül . . .” – Komját Irén: Egy költői életmű gyökerei. – Tóth Endre: Oláh Gábor élete. – Kis Pintér Imre: Helyzetjelentés. – Macht Ilona: Négyszemközt az utókorral. József Attila fényképeinek ikonográfiája. – Csorba Csilla: „Baráti emlékül – Jókai Mór.” Jókai Mór összes fényképe. (*Bitskey István, Pomogáts Béla, Ratzky Rita, Kovács József, Kilián István, Olasz Sándor, Rózsa György*) 512

Krónika

- Pukánszky Kádár Jolán köszöntése (*Staud Géza*) 521
 Koltay-Kastner Jenő kilencvenéves (*Kovács Sándor Iván*) 522
 Martinkó András hetvenéves (*Kiss József*) 523
 Varga Imre hetvenéves (*Kilián István*) 524

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
 Ménesi út 11–13.
 1118

**A MAGYAR IRODALMI NYELV KÉT ELMÉLETE:
AZ ERAZMISTA ÉS A BALASSI-KÖVETŐ**

I.

Ferenczi Zoltán 1920 februárjában felolvasást tartott a Magyar Tudományos Akadémián *A „lingua vulgaris” a magyar irodalomban* címmel. Dolgozatával azt kívánta bizonyítani, hogy „Balassi Bálint . . . a magyar lírai költészet művelésével éppen úgy akarta fejleszteni és fejlesztette nyelvünket, mint ezt Dante elméletileg kifejtette”.¹ Ferenczi törekvései nem vezettek sikerre, hiányzott a kellő ismeretanyag, a témát sem tudta teljességgel végiggondolni. Dante és Balassi között kívánt valamiféle kapcsolatot kimutatni, ám ez – többek között adatok hiányában – csupán tapogatózásnak nevezhető. Az írás leginkább teoretikus műnek tűnik, de a szükséges tisztánlátás és kimunkáltság nélkül. Mégis úgy véljük, ebben az immár csaknem teljesen elfeledett, hatvanéves tanulmányban (korai mű, a Balassi-filológia nagy jelentőségű opuszainak megjelenése előtt keletkezett) olyan kérdésekkel találkozhatunk, melyeket hasznos és érdekes lehet ma újra feltenni, és mostani lehetőségeink szerint megválaszolni. Erre teszünk most kísérletet.

A magyar *lingua vulgaris* Ferenczi felvetette témáját azonban akkor tárgyalhatjuk valóban eredménnyel, ha előbb azt vizsgáljuk meg, kik és milyen elméleti megfontolások alapján próbálták meg először tudatosan létrehozni a magyar irodalmi nyelvet.

Efféle törekvésekkel 1533 előtt, Komjáti Benedek Szent Pál-fordításának megjelenéséig nem találkozunk Magyarországon. Köztudomású, hogy magyar nyelvű literatúra (írásbeliség!) korábban is létezett, elsősorban a kolostorokban, ahol a latinul nem tudó szerzetesek és apácák számára fordították le a számukra legfontosabbnak ítélt hitbuzgalmi iratokat. Ez a literatúra azonban nem rendelkezett egységes irodalmi nyelvi programmal, még legkésőbbi és legkiválóbb képviselőjénél, az *Érdy-kódexet* író Karthausi Névtelennél sem, aki a „mindkét nembéli egyszerűbbek [értsd: laikus fráterek és nővérek] és a latinban még kevésbé jártas fiatalabbak számára” fordítja le a vasárnapi szentleckéket és evangéliumokat, kifejezetten azért, hogy megelőzze a „dögletes lutheri eretnekség” elterjedését a rendekben. A „csodálatos és igen finom módon” fordító Szent Jéromos példáján lelkesül, s korholja a „műveletlen és paraszti magyar nemzetet”, mert még senki nem akadt, aki – miként a németek, csehek és franciák tették – kommentár formájában elkészítette volna a Biblia teljes fordítását.²

De nem szükséges az sem, hogy a magyar nyelvű ékesszólás elméletének megjelenését a XVIII. századig késleltessük, mint azt például Bán Imre egy szigorú megjegyzésében teszi: „nálunk a szép szó kultusza a XVIII. század utolsó harmadáig annyira a latin nyelvhez volt kötve, hogy *elméletét* magyarul lehetetlen volt megfogalmazni . . . A latin nyelvű retorika-poétika oktatása nyilván támogatta a *lingua vulgaris* költészetét, de irodalmunkban hiába keressük azokat a teoretikus műveket, amelyek az olasz irodalomban már a XVI. század közepétől sorjáznak” – írja.³ Pedig az olasz poétikáknál természetesen jóval kisebb igényű teoretikus munkákat már a XVI. században írtak Magyarországon. Ezekből az elő- és utószavakból, valamint az irodalomelméleti kérdéseket is tárgyaló levelekből a magyar nyelv fejlesztésének három különböző programja bontakozik ki: a) az erazmistáké, b) a reformátoroké, c) Balassié és követőié.

¹ Ak. Ért. 1921. 13.

² *Nyelvemléktár* IV. XXIII–XXIV. Magyarul I. KENYERES Ágnes, *A kegyes olvasóhoz, in Előszavak és utószavak válogatott gyűjteménye*. Bp. 1964. 32–33. Ford. GERÉZDI Rabán.

³ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században*. Bp. 1971. 7.

Ha pedig – most már csak e három közül – azokat a törekvéseket tanulmányozzuk, melyek a magyar nyelvű ékesszólás gondolatát a nemzeti eszmény mint öncél szolgálataiba állították, akkor szükségképpen olyan távolinak tűnő irányzatok kerülnek egymás mellé, mint egyfelől az erasmistáké, másfelől Balassi Bálinté és követőié. A reformáció nyelvi programját el kell különítenünk ez utóbbiaktól, hiszen végső soron nem irodalmi indíttatású, és mindvégig közvetlenül a vallási, *felekezeti* princípiumnak volt alárendelve, számára a vulgáris nyelv fejlesztése eszköz volt, és nem cél! Ezt a szétválást már a korabeli szerzők is tudatosították, s közvetve írásaikban is megfogalmazódott. Jól alátámasztja ezt a következő példa.

Klaniczay Tibor 1957-es tanulmányának⁴ megjelenése óta köztudomású, hogy a XVI. századi magyar versanyag legigényesebb helvét irány szerinti kiadásának koncepciója maradt ránk Újfalvi Imrének az 1602-es debreceni énekeskönyvhöz írt előszavában. Ez az impozáns, ám soha teljesen meg nem valósuló könyvsorozat hat részben tartalmazta volna a szertartási, templomi és halotti énekeket, az iskolai használatra szánt költeményeket, az oktató verseket, valamint külön-külön a bibliai, magyar és „egyéb idegen dolgokról való históriákat”, „melyek magyar rhythmusokban rendeltetnek”. Újfalvi feddi azokat, akik a scholákban nem Krisztusnak, „hanem Jupiternek, Venusnak, Bacchusnak, avagy Vulcanusnak énekelnek, akiket az pogányok tartottanak Isteneknek, de hamissan”, s feltétlenül el kívánja hagyni mindazon históriákat és énekeket, melyek „az Amorérul való”. „Az minemű fajtalanokat nemhogy előbb kellene mozdítania, és bocsátania, de mindenütt inkább veszteni”. Újfalvi tehát – a történelmi tárgyú énekeknek tett engedményétől eltekintve – a kizárólag vallási értelemben vett hasznosság szempontjából mérlegeli az irodalmat, és így az antik mitológiával átítatott világi humanista költészetet, valamint az „Amorérul való”, fajtalanok bélyegzett szerelmi énekeket kirekeszti tervezett gyűjteményéből.

Állítsuk most szembe ezzel a felfogással a Balassi-követő Rimay János vélekedését, aki mestere költészetének méltatásakor, a korábbi idők magyar nyelvű irodalmával vetve össze azt, ebből a hat kötetre rúgó anyagból *semmit nem említ*, eszébe sem jut, hogy mindennek köze lehet a magyar nyelven való ékesszóláshoz. Balassi Bálint költeményeit ahhoz hasonlítja, ahogy „ezelőtt két háromszáz esztendőekkel fő dolgok állapotjában való munkákban is mint írának magyar nyelven az magyarok”, s egy magyar nyelvű kódexet, a „Mária király és királné Asszony kezeibe forgott oly Imádságos Magyar Könyvecskét” emleget, mely azonban „savanyú fekete kökény” Balassi verseinek „szép pirossággal gyönyörködöttő . . . teljes magyarságú megért édes cseresznyéjéhez” képest.⁵

Jól tudjuk persze, hogy a mind vallási, mind irodalmi tekintetben ultraradikális nézeteket valló Újfalvi felfogását református kortársai is túlzónak tartották, sőt, elveiért keményen meg is szenvedett.⁶ Mégis szándékosan választottuk ezt a példát, melyben a kontrasztok kissé megélesednek, s így pontosabban mutatja meg azt a lényeges ellentmondást, mely a magyar irodalmi nyelv fejlesztését öncélként maguk elé tűző, illetve a népnyelvet a *felekezeti küzdelmek hathatós eszközének tekintő* irányok között feszült. Azok az cleinte leküzdhetőnek tűnő, de később áthághatatlaná tornyosuló akadályok, melyek Luthert és Erasmust elválasztották, fennmaradnak a reformáció egész XVI. századi történetének folyamán.

*

A magyar irodalmi nyelv nemzeti célú megteremtésére és a magyar irodalom létrehozására az első kísérletet tehát az erasmisták tették.

Azt immár százötven éve minden kutató hangoztatja, hogy a magyarul író erasmisták olyan műveket alkottak, amelyek nyelvünk és irodalmunk figyelemreméltó, nagy jelentőségű emlékei. Ám

⁴ KLANICZAY Tibor, *Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv*. in *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 151–182.

⁵ *Előszó Balassi Bálint verseinek kiadásához*, in *Rimay János összes művei*. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 42., továbbiakban Rimay ÖM.

⁶ KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „késő-humanista ellenzék”*, in *A. Univ. Szeg. Acta Hist. Litt. Hung.* tom. IX. Szeged, 1969. 38. U.ő: *Az Újfalvi-per jegyzőkönyve*. U.o. tom. X–XI. Szeged, 1972. 53.

most az egyébként jól ismert adatokat oly módon kívánjuk összefűzni, hogy megvilágosodjék: alkotásai – Komjáti Szent Pál-átültetése, Pesti négy evangélium-fordítása, fabulái és szótára, Sylvester nyelvтана és *Új Testamentuma* – olyan jól átgondolt, egységes alkotói koncepció szülöttei, mely egy a költői, irodalmi nyelvről szóló, mindhármójuktól elfogadott, tehát közös teórián alapult. Mi volt ennek az elméletnek a lényege? Erre a kérdésre legkönnyebben úgy válaszolhatunk, hogy megfigyeljük, miként foglalnak állást az írók a horatiusi *Ars poetica* főtételével, az *utile* és a *dulce* egységével kapcsolatban. (Persze nyilvánvaló, hogy évezredek át minden retorikailag megformált mű hangsúlyozza a hasznosság és gyönyörködtetés egységét. Természetesen e kettősség csupán az erasmista nyelvelmélet keretétől szolgál, semmiképpen sem azonos magával az elmélettel.)

Szerzőink a két szempont közül (Horatius nyomán, de az övétől különböző okból) az *utilét* tartják fontosabbnak. Ez nem más, mint a teória *didaktikus eleme*, az oktatás, a tanulságos előadásmód igénye. Ez a kívánalom tükröződik Komjáti Benedeknek Perényi Gáborné Frangepán Katalinhoz intézett ajánlásában, Pesti Gábor verses mesemagyarázataiban, Sylvester distichonjaiban, illetve ezen időmértékes versekről szóló elméletében.

Komjáti kifejezetten oktató céllal készíti fordítását.⁷ s miközben a fiatal Perényi Jánost „az deáki tudományra” tanítja, tanítványa latinul nem tudó anyjának Szent Pál leveleit magyarázza – anyanyelvén; de nemcsak patrónájának ajánlja művét, szélesebb olvasótáborra számít: „Szent Pál levelének olvasóinak és szeretőinek Istenben való köszönetet; kívánnám, hogy akik üdvösségnek útát minden módon keresik, Szent Pál epistoláinak magyar nyelven való elolvasására szorgalmatossággal folyamodjanak, kiből remínlém, hogy *nem kevés hasznot vehetnek, ha olyan nagy szeretettel olvassák és kezekben forgatják, mint egyéb használatlan és haszon nélkül való írásokat.*” Jó lenne tudni, miféle „használatlan” magyar nyelvű írásokra gondolt Komjáti, annyi nyilvánvaló, hogy a kizárólag gyönyörködtető irodalmat elvetette.

Pesti Gábor az *Esopus fabuláihoz*⁸ fűzött *affabulatiókban* az eredeti latin meseértelmezések – kétségkívül egyéni – variációit adja. Feltehetően azért fordítja versben az „értelmeket”, hogy könnyebben megjegyezhetőek legyenek a bennük foglalt bölcsességek. E versek megítélésében a kutatói nézetek igen eltérnek egymástól. Korábban szokás volt szembeállítani a tömör, szellemes, kihegyezett stílusú prózai mesefordításokat a fabulák „értelmeinek” dőcögő ritmusú, gondolatilag meglehetősen lapos versezeteivel. Valójában a latin *affabulatiók* sem színvonalasabbak; egyébként a Pesti versei ellen felhozott kritikai érvek történetietlennek bizonyultak. Ezek mindenekelőtt a mai olvasó afelett érzett bosszúságából származnak, hogy az író meg akarja magyarázni, milyen tanulságot vonjon le az amúgy is eléggé átlátszó történetekből:

*Hangyán az eszes embert, télen a vénséget vegyed,
Azért míg erőd vagyon, dolgoz úgyan tegyed,
Hogy vénséged idején kenyeredet nyugolmason egyed.⁹*

Ám a XVI. századi olvasó nem vette zokon a kioktatást. Az „értelmék” abban a tulajdonképpen középkori szellemben íródtak, amely mindenben az önmagán túlmutató rejtett jelentést kutatja. A középkori szerzők minden történethez, elbeszéléshez, novellához értelmezéseket kapcsolnak, különösen a fabulákhoz, melyekről tudatosítani kellett, hogy – akárcsak Krisztus példabeszédei – „az égi dolgokat a földiekhez alkalmazzák”.¹⁰

Hasonlóképpen didaktikus célúak Sylvester magyar distichonokban írt evangéliumsummázatai és „az magyar népnek” szóló ajánlása.¹¹ Ő maga beszél oktató szándékáról Nádasy Tamáshoz írt

⁷ *Epistolae pavli lingua hvngarica donatae. Az Szent Pál levelei magyar nyelven.* Krakkó, 1533. Faksimilében: Bp. 1883. Kiad. SZILÁDY Áron. Az előszót lásd még: KENYERES Ágnes, *i. m.* 34–40.

⁸ *Esopus fabulái, mellyeket maстан újjonnan magyar nyelvre fordított Pesthy Gabriel.* Bécs, 1536. – Új kiadása: *Esopus fabulái – Pesti Gábor szerint.* Kiad. ÁCS Pál Bp. 1980.

⁹ A 84. fabula „értelme”. Id. kiad. 104.

¹⁰ Uo. 8. Ford. GERÉZDI Rabán.

¹¹ SYLVESTER János, *Új testamentum magyar nyelvenn.* Újsziget, 1541. Faksimilében: BHA I. Kiad. VARJAS Béla. Bp. 1960.

levelében Erasmus nyomán Szent Jeromost idézve: „Mellékeltük az evangéliumoknak versekben írt summáit. Ezek igazában akkor lesznek kedvesek, ha valaki lanttal éneklí vagy dúdolja, valóban nagyon kedves dallamuk van. Szeretném, ha ezt mind a fiúk, mind a lányok az udvarban megtanulnák és énekelnék. Jeromos azt óhajtja, hogy a földműves lefekvés előtt alleluját énekeljen, hasonlóképpen én is azt szeretném az én nemzetemnél. Elmondhatatlan, mily nagy fontosságúak ezek a versek az emlékezet megerősítésére.”¹²

2. Az utile után vegyük most szemügyre a fogalompár másik tagját, a dulcét. Észre kell vennünk, hogy ez oly szorosan összefonódik az utiléval, hogy külön nem is vizsgálható. Pesti Gábor hasznosnak ítéli Esopus fabuláinak lefordítását, mivel ezek „a halandók lelkét nem csupán csodás gyönyörrel töltik el, hanem a tisztés és hasznos cselekvésre is sokkal inkább csábítanak, mint a filozófusok szigorú tanaikkal, mert megvesztegető bájukkal úgy beférkőznek az emberek lelkébe, és úgy megmutatják, mit kell követni és mit kell kerülni, hogy mi valamennyien akaratlanul is azok helyeslésére kényszerülünk”.¹³

A magyar erasmisták nyelvelméletében, miként máshol sem, a dulcét tiszta formában nem találhatjuk meg. A gyönyörködtetés elve náluk az antik grammatika, retorika és poétika hagyományának felébredésében rejtőzik, hiszen ez már nem tiszta utile.

A gyönyörködtetéshez – vagyis a tiszta utilétől, azaz a kizárólagos didaktikai meghatározottságtól való eltéréshez – kapcsolódik az irodalmi nyelvi program bizonyos nacionalizmusa¹⁴ is, mely sajátos színezetet kölcsönöz e teóriának. Pesti Gábor a Nomenclatura sex linguarum előszavában a nyelv fejlesztését mint hazafias ügyet tünteti fel.¹⁵ Esopus-fordítását is voltaképpen a hazának dedikálja, „melynek mindnyájan adósi vagyunk”. Régi felismerése az irodalomtörténeti kutatásnak, hogy a magyar nyelvű fordítások megindulásához bizonyos fellendülőben levő nemzeties tendenciák is közrejátszottak. Nem lehet véletlen, hogy az erasmisták könyveit a magyar címer díszíti! A sávós-keresztes pajzsok éppen a legkorábbi erasmista kiadványokon, Komjáti Benedek Szent Pál-fordításán és a Murmellius-szótáron¹⁶ tűnnek fel (melyet egyesek szintén neki tulajdonítanak), hatalmas méretben. Kisebb alakban bár, de ott találjuk a Pesti Gábor-féle Esopusi fabulákon és négy evangéliumfordításon, valamint Sylvester Új Testamentumán is. Nem lehet persze kizárólagosan az erasmistákhoz kapcsolni ezt a jelenséget, hisz Gálszécsi István lutheránus énekeskönyvében is van magyar címer.¹⁷ Mégis, mivel nagy számban az erasmista kiadványokon tűnik fel, később viszont az 1590-es vizsolyi Bibliáig voltaképp csak egy 1583-as kalendáriumon található, magyar valószínű, hogy a címer is az erasmisták nemzeti eszméinek hirdetője.

Sylvester János pedig az Új Testamentum Ferdinánd királyhoz és fiaihoz intézett latin nyelvű ajánlásában művét a töröktől szorongatott magyar nemzet (gens nostra Hungarica) vigasztalásául szánja, s az egész előszón végighúzódik az aggodalom, hogy a „szabad magyar nemzet egyszer csak nyomorult lesz”. Gerézdi Rabán mutatott rá, hogy „ez a gens alighanem a nemes magyar nemzet, hisz ebből származott a királyfiak anyja, Anna királynő is”.¹⁸ Sylvester ugyanitt azzal a kéréssel fordul a királyfiakhoz, segítsék elő, „hogy a mi nemzetünk vulgusa kezébe eljusson” műve. Gerézdi szerint a vulgus itt a köznépet, XVI. századi nyelven a községet jelenti.

Az antik grammatika, retorika és poétika hagyományának felébredése és a nacionalizmus a magyar nyelven alkotó erasmisták műveiben együtt, egyszerre jelentkeznek. Egyéni kombináció ez, csak erre a nemzedékre jellemző igazán. Az elveknek ebből a speciális ötvözetéből fakadnak műveik, a magyar nyelvű fordítások.

¹²Ford. GERÉZDI Rabán. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I.* – továbbiakban Szöveggyűjtemény I. – Kiad. BARTA János és KLANICZAY Tibor. Bp. 1963. 240–241.

¹³Id. kiad. 7–8.

¹⁴A nacionalizmus szót nem pejoratív értelemben használjuk.

¹⁵PESTI Gábor, *Nomenclatura sex linguarum, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae*. Bécs, 1538. Facsimilében: ELTE, *Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium*. Kiad. MOLNÁR József. Bp. 1975.

¹⁶RMNy I. 14.

¹⁷RMNy I. 18.

¹⁸GERÉZDI Rabán, *A virágének*, in *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*. Bp. 1968. 456.

Így körvonalazható tehát az a program, amelyet Sylvesterék megvalósítani igyekeztek, jól tudva persze, hogy céljuk eléréséhez a népnyelv tudatos kiművelésére van szükség, hisz a lefordítandó „ékes” szövegeket hasonlóan „ékes” vulgáris nyelven kell visszaadni. Ahhoz azonban, hogy a népnyelvű ékesszólás létrejöhesse, tanulmányozniuk kellett magát a nyelvet, hiszen a retorikát, elokvenciát – az oktatásban is – mindig megelőzi a grammatika. Am ekkoriban még az is kérdéses volt, hogy a vulgáris nyelveknek van-e grammatikájuk. Sokat töprengtek azon is, vajon rendelkeznek-e a népnyelvek a megfelelő figurákkal és tropusokkal, amelyek segítségével a „szent nyelvek” rejtett jelentésű szavai is tolmácsolhatók. Valódi nyelvi harc – Sylvester János kifejezésével *glottomachia* – indul meg, amelyben a magyar erasmisták esélyesnek tudják a saját nyelvüket a győzelemre. Sylvester a *Grammatica Hungarolatina*-ban, a nyelv ragozható elemeinek tárgyalását befejezve eldicsekszik azzal, hogy a magyar nyelv grammatikailag éppúgy szabályozható, mint a három „szent nyelv” bármelyike, sőt, a ragozás gazdagságában fölül is múlja azokat.¹⁹ *Új Testamentumának magyar distichonokban költött verses ajánlását*, valamint az evangéliumok summázatát utólag illesztette könyve elejére és végére, s az író nem is maradt adós a magyarázattal: „Ez summáriumot hogy helin nem vettök, az lün oka, hogy *kítsén vivők eszünkbe az mű nyelvünknek mindenben való nagy nemes voltát*.”²⁰ Hogy mit ért ezen, később, Nádasdyhoz írt levelében pontosan ki is fejt: „Néhány évvel ezelőtt még csúfolódtak az idegen nemzetbeliek, hogy még az oroszoknak is van anyanyelvű evangéliumuk, egyedül csak a magyaroknak nincs. Pedig a keresztény nemzetek nemcsak, hogy nem csúfolódhatnak rajtunk, sőt irigykedhetnek, tudniillik nyelvünk kiválósága miatt, s ezt utánozni nem képesek. Melyik idegen nemzet nem csodálkozik azon, hogy valaki magyar nyelven mindenfajta vessort tud írni görög és római mértékre? Ki hiszi el, hogy az alakzatokból, a súlyokból, mértékekből bárki bármit is le tud fordítani magyar nyelvre?”²¹

A humanizmus és a nacionalizmus összefonódásából adódik az is, hogy *miként*, az is, hogy *mit* fordítanak Sylvesterék.

Komjáti Benedek keményen megbírálja a kezébe adott régi Szent Pál-fordítást, mondván: „énnekem nem tetövék, hogy jól magyarázták volna, kinek nemcsak az értelme, de még az olvasása is nehéznek tetszik vala”. Hangsúlyozza, hogy „a szent írást jó módon tanulni” kell annak, aki fordít, „magyaráz”.

Pesti Gábor Esopus-fordításának címlapján egy horatiusi idézet áll, a *De arte poeticá*-ból, amelyben a latin költő arra figyelmeztet, ne légy „szót szóval szolgáló módon” visszaadó tolmács, fordító – *interpret*. Pesti szemé előtt voltaképpen az erasmusi fordító, a tudós, humanista szövegértelmező eszménye lebegett, amikor belekezdett munkájába.

Az pedig köztudomású, hogy Sylvester János milyen nagy tudományos apparátust mozgatott meg, mikor az ideális anyanyelvi fordítás szabályait kísérte meg rendszerbe foglalni. (Csak emlékeztetőül utalunk a *tolmács* és az *olvasó* szavakkal szembeni aggályaira.)²²

A humanista-nacionalista irodalmi program próbaköve a *bibliafordítás* volt. Ezzel mindhárom magyar nyelven író erasmista megpróbálkozott. Nagy nyelvészeti és irodalmi feladat volt ez, mely a nyelvet retorikailag is igénybe vette. Ezzel a problémával Erasmus sokat foglalkozott. Mivel az antik grammatika és retorika nem tárgyalta a Bibliát, tovább kellett fejleszteni az ókori nyelvelméletet. Erasmus célul tűzte ki maga elé egy sajátos, *bibliai retorika* megalkotását.

A magyar nyelvű retorikai irodalom is Erasmus nyomán bontakozott ki. Pesti Gábor és Sylvester János anyanyelvi programjukat közvetlenül Erasmus kijelentéseire alapozták. A korábban általában pogány színezetű humanizmust a *devotio moderna* eszméivel beoltó mester életében egy sort sem írt vulgáris nyelven, s erre büszke is volt, de a Biblia anyanyelvű fordítását és terjesztését mindig szorgalmazta. A *Paraclesis*-beli híres idézet – melyet Pesti is beillesztett *Új Testamentumának* elő-

¹⁹ *Grammatica Hungarolatina*. Újsziget, 1539. Kiadva TOLDY Ferenctől. Corpus Grammaticorum. Pest, 1866. 1–78. – Az itt tárgyalt rész magyarul is olvasható SZÖRENYI László fordításában, in *A magyar kritika évszázadai* I. Kiad. TARNAI Andor és CSETRI Lajos. Bp. 1981. 79–81.

²⁰ Zz 2b levél

²¹ Szöveggyűjtemény I. i. h.

²² 1547-ben Nádasdyhoz írt, Thegezi (Szegedi) Lajos zsoltárfordítását bíráló levelében. ItK 1893. 96–98. – Részletesen elemzi VARJAS Béla a BHA I-hez írott kísérő tanulmányában. 13.

szavába – így hangzik: „Én azon volnék, hogy minden asszony olvassa az evangéliumot, olvassa Pál leveleit. Minden lehető nyelvre jó volna lefordítani őket, hogy ne csak a skótok, írek, hanem a törökök és szerescenek is olvassák és felfogják . . . Jó volna, ha a paraszt az Írásból énekelne az ekéjét tartva, ha szövőszéke mellett a takács az Írásból dűnyögne valamit az orra alá . . .”²³ Amint Sylvester János írja:

*Minden nínnek az ű nyelvtn, hogy minden az Isten
Törvényinn iljen, minden imádja nevit.*

Ezeknek az eszméknek megfelelően az erasmisták a népnyelvet nemcsak felékesíteni, hanem – elsősorban – a Biblia és az auktorok tolmácsolására *alkalmassá tenni* kívánták. Sylvesternek a virágénekekről szóló híres passzusa is a nyelv belső erőnyeit dicséri, a Szentírás interpretálására való alkalmasságát: „Nem dicsírem, az mirül az ilyen ínekek vagynak, dicsírem az beszédnek nemesen való szerzísit.”²⁴

Erasmus – formailag Quintilianus²⁵ nyomán – az *ékesztőlás legfontosabb elemeinek* a hasonlatokat, példákat – ahogy ő mindezeket együttvéve nevezte –: *metaforákat* tekintette. Éppen azzal volt bizonyítható a Szentírás és az antik szövegek hasonló jellege, hogy az utóbbiak éppúgy tartalmaznak parabolákat – Pesti Gábor kifejezésével élve „hasonlatos beszédek” – mint az előbbi. Érthető tehát, hogy a mester anyanyelvi programjának megvalósítói számára fontos feladat volt bebizonyítani azt, hogy a magyar nyelv alkalmas a kettős jelentésű „igék” és a „beszéd” tolmácsolására. *Az olyan igékrül való tanúság, mellyek nem tulajdon jegyzisben vétetnek*²⁶ című tanulmányát Sylvester ezzel a céllal írta. Őt megelőzve Pesti Gábor már közölt efféle tartalmú fejtegetést *Új Testamentumának* utószavaként: *Az igékrül való magyarázat, kit deákul mondanak donec, magyarul míg, avagy míglen.*²⁷ Ebben a kis nyelvtani értekezésben – annak bizonyítására, hogy Szűz Máriának Jézus születése után sem volt neki kapcsolata Szent Józseffel – a „míg” szó kettős jelentését hozza fel, mondván: „Mert efféle szólásnak módja közönséges a zsidó nyelven.” Itt kapcsolódik a magyar Esopus is az erasmista fordítási programba, hisz Pesti Gábor a fabulákat ebből a bibliai-retorikai szempontból tartja fontosnak. Erasmus retorikai értekezéseiben ajánlja az ezópusi mesék felhasználását, úgy is mint parabolákat, tehát retorikai alakatokat, s úgy is mint hasznos erkölcsi példák tárházat.

A rotterdami mester külön művet szentelt a paraboláknak (*De parobolis, sive similibus*, 1512), egy szöveggyűjteményt, melyben a legkiválóbb szerzőktől származó hasonlatokat gyűjtötte össze. Balázs János felismerése,²⁸ hogy e mű előszava Pesti Gábor és Sylvester János tanulmányainak forrása volt. Pesti Gábor *szó szerint* idézi Erasmust: „Főként mégis az a tudat vezetett, hogy úgyszólván mindenemű beszédnek a parabolák és példák adnak minden fényt és teljes méltóságot, mert az ezekkel való éles (mint ezt igen tudós férfiak megírták) megkettőzi a nyelvbéli kifejezőkészség adományát.”²⁹

Jól látható, hogy az erasmisták fordítói gyakorlata megfelelt az antik grammatikát, retorikát és poétikát nemzeti szellemen felélesztő elméletüknek. Föl kell tennünk a kérdést: miért nem sikerült létrehozniuk a nemzeti célú magyar irodalmat. Ennek okát abban látjuk, hogy a nemzeti eszme *önmagában nem volt elég ellensúlyozni* az erasmista program alapvetően tudós, didaktikus jellegét. Mind elméletük, mind gyakorlatuk megrekedt az irodalom populáris és arisztokratikus regisztere közötti szférában, s az erasmizmusból nem vezetett út az anyanyelvű ékesztőlás alapvető feltételét jelentő arisztokratikus, udvari elitirodalomhoz. Ez a teória már a kezdetek kezdetén elhatárolta magát mind a *populáris irodalomtól*, mind az *udvariságtól*. Komjáti Benedek egyrészt a „haszon nélkül való

²³Vö.: MARKIS Simon, *Rotterdami Erasmus*. Ford. FARKAS János. Bp. 1976. Az idézet lelőhelye a Leydeni Gyűjteményben: LBV, 142E–F, 140B–C.

²⁴Zz 4a levél

²⁵*Institutio oratoria* V. 11.23.: „Mert a παραβολή (példázat), melyet Cicero collatio-nak nevez, hosszabban kifejtett hasonlat.” (Ford. PRÁCSER Albert)

²⁶*Új testamentum magyar nyelven*. Id. kiad. Zz 2b–4b levél.

²⁷Bécs, 1536. Faksimilében: Kiad. SZILÁDY Áron. Bp. 1895.

²⁸BALÁZS János, *Sylvester János és kora*. Bp. 1958. 278.

²⁹Id. kiad. 8.

írásokat" kárhoztatja, amelyek e kijelentésből ítélve lehetnek populárisak is, arisztokratikusak is. Másrészt elmondja, hogy a tanári foglalkozást és az erasmista ideológiát az udvartól elfordultában választotta: „... én az Kúriát, kit mi udvarnak hívunk, soha nem szerettem, és az én lelkemnek nem kellett, miért hogy láttam némely együgyűknek, mint igaz enmagam vagyok, kik az udvarban forgolódtanak, csudaképpen való erkölcsöket és íleteket, kiknek szokások nemigen tetőtt énnem”.³⁰ Ugyanígy Sylvester is elhatárolja magát a virágénekek tárgyától, a szerelemtől, mivel az morális szempontból nézve „alá való”, „ganéj”. Az udvariságról már nem volt annyira rossz vélemény, mint Komjátí, ám valószínű, hogy azért ajánlotta a Nádasdy udvarában élő fiúknak és lányoknak a saját verseit, mert nemesebbeknek és erkölcsösebbeknek tartotta azokat a szokásban lévőknél.

A fent leírt nézőpontból a sikertelen erasmista kísérlet a vágáns költészethez hasonlítható, mely sem egészen populáris nem volt, mivel latinul írták, sem arisztokratikusnak nem nevezhető, mert hiányzott belőle a hűbériség ideológiája. Mindazonáltal nem mondhatjuk, hogy Sylvesterék irodalmi nyelv-teremtő kísérletének ne lett volna hatása a magyar irodalom további sorsára.

Az *Elektra*-fordító fiatal Bornemisza Péter tudott arról, hogy „magyar nyelven már néhány esztendeje elkezdtek írni”, és ezt Cicero, valamint a műveltebb nemzetek példájára gyarapítani kívánta. Tanner Györgytől Bécsben azt is megtanulta, hogy az antik szerzők magyarázásának biztos és tökéletes módja követni az ókori ékesszólás példáit. Ám mindehhez hozzáteszi, hogy ő beérte a mondanivaló lehető legegyszerűbb visszaadásával is – ahogy éppen tudta. Ez persze legfeljebb csak az *ornata syntaxis*ra vonatkozik, hiszen, mint Pirnát Antal kutatásaiból³¹ tudjuk, *Tragoediájának* szerkezetét és jellemeit korabeli poétikáknak, elsősorban Melanchthon Terentius-kommentárjának megfelelően sikerrel alakította ki.

Egyébként úgy tűnik, hogy Bornemisza alkotói szándéka lényegében már itt az *Ördögi Kísrtetek* harcos protestáns szemlélete felé mutat. A *Tragoedia* utószavában határozott szemantikai megfeleléseket találhatunk egyfelől az *ördög*, másfelől a *paráznaság*, *kéjvágy*, *házasságtörés*, *epikureizmus* szavak között!³² Egy helyütt pedig az író kétségkívül felekezeti jellegű interpretációt ad munkájához: „Gondoljátok meg, mily erőtlen és törekeny az emberi érdem az Isten fiának állandó segítségül hívása nélkül, és mily veszedelmes az emberi erőtlenséget állandóan megkönyezőző ördögök zsarnoki őrjöngése”.³³

Nem kétséges, hogy az erasmizmus sok eredménye feloldódott a protestáns humanizmusban, ám az is bizonyos, hogy a reformátorok az irodalmi nyelvet mindig hitbuzgalmi céllal fejlesztették. Sem az *Elektra* előszavában, sem az utószóban nem találunk olyan kijelentéseket, amelyek a *dulcéra* utalnak.

Nem helyes tehát az erasmizmust a protestantizmus jegyébe vonnunk, amint ezt sokan megtették. Sem Komjátí, sem Pesti, sem Sylvester nem volt Luther-követő. Sylvester wittenbergi hosszú tanulása ellenére Luther nevét egyszer sem említette. Az igaz, hogy a *Grammatica Hungarolatinában* Melanchthon *praeceptor nosternek* nevezte, ám tegyük hozzá, hogy éppen a névelőről szóló fejezetben, melyben azt fejtegeti, hogy a *praeceptor* azon nézete, hogy a görög *articulus* jelentését csak a németből kiindulva lehet megérteni, egyszerűen téves, hisz a magyarban is van határozott névelő. Maga Melanchthon is felfigyel Sylvesterre, s – miként Varjas Béla írja: „1537 októberében Nádasdy Tamás országbíróhoz intézett levelében a bölcs és jámbor Dévai Bíró Mátyás mellett a tudós Sylvester Jánost is Nádasdy jóindulatába ajánlja. Sylvesternek tehát tudományát emeli ki, jámborságáról, vallásosságáról hallgat”.³⁴ Az pedig mégis a protestantizmussal való szembenállásnak tűnik, hogy Sylvester a pápát *Új Testamentumának* megjelenése után, 1541. május 29-én Nádasdynak írt levelében *sanctissimus Paternek* nevezi. Végül is az eszmei határvonalak összemosása azt állítani, hogy bibliafordítása „a refor-

³⁰ KENYERES Ágnes, *I. m.* 35.

³¹ PIRNÁT Antal: *A magyar reneszánsz dráma poétikája*. ItK 1969. 527–555.

³² Ford. BORZSÁK István. KENYERES Ágnes, *I. m.* 45–51.

³³ Uo. 47.

³⁴ Kísérő tanulmány a BHA I. kötetéhez. Bp. 1960. 11.

mációt szolgálta”,³⁵ hiszen, bár 1574-ben újra kiadták,³⁶ a Bécsben megjelent, s a császári főhercegeknek szóló ajánlással ellátott kiadványt nem látszik indokoltnak protestáns szelleműnek tekinteni. A reformáció nem állította hadrendbe sem azt, sem a többi erasmista fordítást.

Szólnunk kell itt még Baranyai Decsi Jánosról is, aki a XVI. század végén a magyar nyelv Sylvester kezdeményezte dicsőítését azzal tetézte, hogy nem az önálló grammatikát, hanem a saját ősi írásrendszert tette meg az igazi kultúrnyelv kritériumává. Telegdi Jánosnak a magyar rovásírásról szóló *Rudimentáját* levélben üdvözölte, s kifejtette, hogy saját betűi révén a magyar nyelv a héberhez és a göröghöz válik hasonlóvá, de még ez utóbbit is felülmúlja, mivel a régi bölcsesség a héberektől a *szkítákon keresztül* jutott el a görögökhöz.³⁷ Igen érdekes, hogy az *Adagia*-fordító református Baranyai Decsi a magyar nyelv kiművelésének erasmista gondolatát „fejlesztette” tovább, s nem a protestantizmus ideológiáját hasznosította.

Feltételezzük, hogy e szemlélet egyik korábbi képviselője volt az a Vilmányi Libécz Mihály, aki Székely Estván *Világkrónikája* elé két nyelven (latinul és magyarul) megfogalmazott distichonos kíséző epigrammát írt, melyben a *chronologikón* szerzőjét székelyes nyelvi fordulataiért dicsérte, egyszerűségeiről is úgy emlékezett meg, mint „kiknél tiszta magyar nyelv maradéka vagon”. Lehet persze, hogy Gerézdi Rabánnak igaza van, és az epigramma Székelynek a rovásírásról írt passzusa nyomán, annak féltreértése révén keletkezett. Ám kétségtelen, hogy Vilmányi olyan nyelvi szempontú, nemzeti jellegű dicséretekkel halmoz el egy protestáns szellemű művet (s ez a hosszabb latin summaryra is vonatkozik), amelyben a szerző jámbor, vallásos szándékait meg sem említi. Maga a világkrónika természetesen protestáns tartalmú, az azonban érdekes, hogy Székely „az evangéliumot világgosságra hozó” Luthert és Erasmust, „kiknek az ő jó hírét nevét mind ez világ esmeri” (két egymást követő lapon!), egyaránt magasztalja.³⁸

II.

Balassi Bálint költészetét az irodalomtudomány egészében reneszánsz lírának tartja, amely azonban megőrzött bizonyos középkori elemeket. Eckhardt Sándor, Gerézdi Rabán, Komlovszki Tibor és más kutatók számos érvt soraköztették fel ezen interpretáció mellett.

Újabbban napvilágot láttak olyan elképzelések is, melyek szerint Balassi Bálint pásztordramáját és vallásos költészetét tekintve reneszánsz költő, *egyszersmind* szerelmi lírája nem más, mint trubadúrlíra. Ez az álláspont Horváth Iván és Pirnát Antal 1977-es szegedi vitájának³⁹ közös platformjával szolgált, hiszen a *disputa* arról szólt, hogy közvetlenül Balassi előtt a magyar lírából hiányzott-e a nőkultusz, a *fin'amors* ideológiája. Hogy Balassi trubadúr, azt mindketten vallották, csakhogy míg Horváth Iván azt állította, hogy Magyarországon az első, addig Pirnát Antal szerint az utolsó volt ebben a nemben. Ez a koncepció új Balassi-interpretációt jelent azért is, mert a petrarkizmus inadekvát műszavait olyan terminusokkal helyettesíti, amelyek kétségkívül a Petrarcanak is mintául szolgáló trubadúrköltészet sajátjai.

³⁵Balázs János idézi egyetértően monográfiájában (258) Sólyom Jenőt. – Ismeretes, hogy Heltai Gáspár 1561-es Újszövetség-fordításának ajánlásában elégtelennek, hibásnak ítéli Sylvester művét: „De mi fogyatkozás lőtt légyen abba, azt az istenfélő keresztények meg tudják ítélni, egymás mellé tartván a két munkát, az övét és a miénket.” Nem tartjuk megnyugtatónak Balázs János értelmezését (BALÁZS János, *I. m.* 262.), mely szerint Heltai főz nyelvjárása miatt gúnyolja Sylvestert. Valószínűbb, hogy felekezeti megfontolások vezérelhették, hisz nyíltan kimondja, hogy az „istenfélő keresztények” tudják a dolgot megítélni. – Szintén Heltai bibliafordításáról szólva érdekes észrevételt tesz HORVÁTH János, *A reformáció jegyében* című könyvében (Bp. 1957. 373.): „Heltai... a kötetvégi magyarázatok közt hibáztatja Sylvestert, hogy a publicanust fukarnak fordította, mert az egy kiváló kereskedő nemzetség neve”.

³⁶RMNy I. 335.

³⁷Kiadva: dr. SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Bp. 1915. 91–94.

³⁸SZÉKELY István, *Krónika ez világnak jeles dolgairól*. Krakkó, 1559. Faksimilében: BHA III. Kiad. VARJAS Béla. A kíséző tanulmányt írta: GERÉZDI Rabán.

³⁹Elhangzott 1977 őszén, A Reneszánsz-kutatások Osztálya szegedi ülészakán.

E vita, tehát a Balassi költészetének értelmezése körül megnyilvánuló irodalomtörténeti aktivitás újra érdekessé teszi Ferenczi Zoltán elfeledett cikkét, annál is inkább, mert bár a disputáló felek több szempontból is szellemi elődjüket tisztelhetik Rimay monográfiájában, nevét a vita során mégsem említették.

Ferenczi a következőképpen gondolkodott: „Világos . . . , hogy ámbár Balassi költeményei egy részének alap gondolataival pár latin humanisztikus költőhöz kapcsolódik, de tőlük a nemzeti irodalomra vonatkozó alapelvét nem vette, mert hiszen nem latinul írt, hanem a maga vulgáris nyelvén, melyet addig el nem ért magasságra emelt s oly hatást tett, melynek eredményei végigvonulnak az egész XVII. századon s a XVIII-ik egy részén is”.⁴⁰

Ferenczi Zoltán tudta, hogy a nép nyelvén való ékesszólás elméletének és gyakorlatának kialakítása nem a reneszánsz, hanem a középkor vívmánya. A hatalmas provanszál (langue d'oc) líra a XI–XIII. században kifejezett irodalmi nyelvvél rendelkezett, s ezt követte a többi nemzeti nyelvű költészet, a francia, a portugál, a német, az olasz stb. Dante a *Convivio*-ban és a *De vulgari eloquentiá*-ban ennek a Provence-ban, Navarrában, Sziciliában és Toszkánában mindenütt művelt vulgáris nyelvű udvari költészetnek elméletét írta meg, mely „elmélet egyetemessé vált főképp az ő tana, de az általános költői irányzat gyakorlata alapján is és győzedelmesen állta ki a harcot az újra a latin nyelv érdekében támadt humanizmussal is”.⁴¹

Mindezt fontolóra véve a szerző gazdag érvkészletet tár hallgatósága elé, hogy bebizonyítsa legfontosabb és témánk szempontjából is a legfigyelemreméltóbb tételét, mely szerint „Balassa tervszerűen, öntudatosan művelte a lírát a magyar nyelv és költészet emelésére és ugyanazon egyetemesség irodalmi hatás alatt működött, mint ahogy ennek elveit Dante kifejtette s mely akkor közmegegyező és költői elv volt a nemzeti nyelvek érdekében”.⁴²

Ferenczi Zoltán sajnos nem jut túl a halvány sejtésen. A Balassi és Dante közti kapcsolatot erőlteti, jól tudja, hogy ez nem bizonyítható. Megfogalmazásai pontatlanok, s mivel Dante és a trubadúr-költészet viszonyát sem látja teljesen tisztán, nem tudja s nem is akarja pontosan elkülöníteni az általa emlegetett „egyetemesség irodalmi hatást” és Dante elméletét. Fel sem merül benne a gondolat, hogy Balassi Bálintnak *valamiképpen* – Dante útmutatása nélkül – ahhoz a trubadúrlírához lenne köze, mely a *De vulgari eloquentia* tárgya. Annak ellenére, hogy Ferenczi, dolgozata számos más tekintetben is elavult (a tanulmányíró pl. nem volt kellőképpen igényes a reneszánsz, a humanizmus és a reformáció kategóriáik használatában), mégis az előadás imént felvázolt *lényegét* ma már védhetőnek tartjuk.

Az előző fejezetben amellelt érveltünk, hogy az erasmista humanizmus elmélete a vulgáris nyelvről alig hatott, mivel a meglévőt (az irodalom populáris regiszterét) elvetette, az arisztokratikus pedig nem hozta létre.

Balassi Bálint új teóriát alkot a költői nyelvről, s szerelmi lírájában létre is hozza a tisztá gyönyörködtetésre termett, az udvari szerelmi költészet számára megformált „kiváló” népnyelvet. Látni fogjuk, hogy ezt oly módon kívánta megtenni, amely mód valóban megfelel Dante elméletének.

Ferenczi teóriája ellen joggal hozhatók fel filológiai érvek: Semmi bizonyítékunk sincsen arra, hogy Balassira Dante tanulmányai vagy költészete közvetlenül hatással lettek volna. De Ferenczi nem is beszél erről. Előadásában nem filológiai, hanem elméleti kérdéseket tárgyal, s maga is kérdésesnek tartja, hogy az irodalmi nyelv fejlesztésének elvét Balassi éppen Dantétól vette. „Mert hiszen lehetséges, hogy ez az akkor már köztudatban lévő elvet, melyet a humanizmus sem bírt a maga latin-tiszteletével megdönteni, csak némileg hátráltatni, magából a köztudatból, irodalmi általános elvből merítette.”⁴³

Az viszont, amit Ferenczi Balassi költészetének tematikájáról mond, megtévesztően danteinek tűnik. Úgy véli, hogy miként Dante az egészséget, a szerelmet és az erényt (Salus, Venus, Virtus) tekinti a vulgáris nyelvű költészet fő tárgyainak, Balassi is vitézi, szerelmi és istenes énekeket írt.⁴⁴ Joggal támadja ezt az analógiát Kovács Sándor Iván,⁴⁵ annál is inkább, mert e skolasztikus úton

⁴⁰I. m. 14.

⁴¹Uo. 12.

⁴²Uo. 14.

⁴³Uo.

⁴⁴Uo. 15.

⁴⁵KOVÁCS Sándor Iván, *Dante ismeretének nyomai a régi magyar irodalomban Janus Pannonius-tól Fröhlich Dávidig*. in *Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 55.

kikövetkeztetett hármassághoz saját költészetében maga Dante sem ragaszkodott, sőt megjegyezte, hogy Itáliában „a Fegyverekről . . . még senki költeményt nem szerzett”.⁴⁶ S tulajdonképpen Balassi versei között is igen jelentős arányeltolódást észlelhetünk, amennyiben e három téma szerint csoportosítjuk azokat.

Talán nem is feltétlenül itt kell keresnünk a Dante és Balassi közötti összefüggés lényegét. Balassi Bálintban mi nem látunk a szó szoros értelmében vett Dante-követő költőt, nem is a konkrét megfelelésekre helyezük a hangsúlyt, *danteiségát ontológiáinak tekintjük*.

Dante — mint a trubadúrköltészet kodifikálója — azt vallotta, hogy a vulgáris nyelvű poézisből kiindulva kell létrehozni a nemzeti nyelvű arisztokratikus költészetet. Mivel Balassi Bálint hasonlóan teremtette meg szerelmi líráját, ebben látjuk ontológiai danteiségának egyik tényezőjét.

Dante a *De vulgari eloquentia* első könyvében azért tekinti át a sí nyelv összes dialektusát, hogy megmutassa, mindazok, akik az ólasz nyelven való versszerzésben kitűnnek, tartozzanak bármely dialektushoz, kiválnak saját nyelvjárásukból, „csiszoltan szólnak, udvari emberhez illő kifejezéseket elegyítvén énekeikbe”.⁴⁷ Ezért egyik dialektus sem alkalmas arra, hogy a legkiválóbb udvari népnyelv (aulica vulgáris) rangjára emelkedjék, hiszen Itália-szerte „az ékesen szólók tulajdon anyanyelvüktől láthatóan eltértek”.⁴⁸ Így jut arra a megállapításra, hogy „Itáliában a kitűnő, sarkalatos, udvari méltóságú és udvari finomságú népnyelv az, amely minden latin városé, bár mégis mintha egyiké sem volna, s amelyhez a latinok minden városias használatú népnyelvét mérjük, mérlegeljük és hasonlítjuk”.⁴⁹

A második könyvben Dante a kiváló népnyelv poétikáját kezdi tárgyalni. Mikor azt a poétai alaptörvényt taglalja, mely szerint „mindenki, aki versel, kell, hogy verseit, amennyire csak képes, megékesítse”,⁵⁰ egyértelműen utal arra, hogy a kiváló népnyelvnek, ami a díszítményeket illeti, a *nyelvjárásokból kell meríteni*, ez a poétáknak „nemcsak semmiben szégyenükre nem válik, de inkább — úgy látszik — csak javukra szolgál”.⁵¹

Balassi Bálint költészetének nyelve szintén a populáris regiszterből kiemelkedő arisztokratikus, felékesített népnyelv, amely részben a populáris regiszter ártértelezése révén jön létre. Jól tudjuk természetesen, hogy a költő életművében csak elvétve találunk az irodalmi nyelvre vonatkozó megjegyzéseket, épp ezért ez az interpretáció elsősorban magukra a versekre támaszkodik. Horváth Iván állapította meg, hogy Balassi költészetében arisztokratizált formában élnek tovább a populáris műfajok, a *női dal* és a *lator ének*.⁵²

Ugyanígy e mellett az értelmezés mellett szólnak azok az adatok is, amelyekből nyilvánvalóvá válik, hogy Balassi nemzete első költőjének tartotta magát, s erről követői is meg voltak győződve. Ismeretes, hogy a *Szép magyar Comœdia* ajánlásában leírja: mind a versírást, mind a „Comœdia szerzés új forma gyanánt” azért műveli, hogy példát mutasson, irodalmi aktivitást teremtsen. Rimay János nyíltan kimondja, hogy Balassi hozta létre a magyar költői, irodalmi nyelvet, ezért *imitatióra* méltó példaképpül szolgál a magyar poétáknak: „. . . Balassi Bálintunk . . . az mi szükséges, fogyatkozott, Parnassus Hegyére ez előtt nem érkezhetett magyari nyelvünket . . . arra az értékre, arra az bátorságra, becsületes értelemre is emelte, hogy az Helicon erdejének kies árnyékában éneklő s beszélő Múzsák szavát is értheti . . .”⁵³ Sőt, van Rimaynak egy olyan nyilatkozata is, amelyben kétségkívül mint arisztokratikus költőt mutatja be mesterét. Balassi-epicédiumának Darholcz Kristófhhoz intézett ajánlásában így beszél saját verseiről: „Ha pedig úgy látod majd, hogy ezek az írásaim tartalmaznak valami olyat,

⁴⁶ *De vulgari eloquentia*. II. 2. Ford. MEZEY László.

⁴⁷ Uo. I. 12.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo. I. 16.

⁵⁰ Uo. II. 1.

⁵¹ Uo.

⁵² Köszönettel tartozom HORVÁTH Ivánnak, aki *Balassi költésze történeti poétikai megközelítésben* című kandidátusi értekezését rendelkezésemre bocsátotta, munkámat figyelemmel kísérte, segítette. Szükséges megjegyezni, hogy egy sok tekintetben közös irodalomtörténeti koncepció kialakításával kísérletezünk, ezt tükrözi a számos esetben közös terminológia használata is.

⁵³ Rimay ÖM 42.

amivel egyeseknek közönséges elméjére a legkevésbé sem közönséges módon hatnak, másutt pedig egyenesen meghaladják felfogókéességüket: tudd meg, hogy ebben őt követtük, akinek az ilyen dolgok tetszettek életében, és minket is ő tanított erre, s az ő emlékéhez és szelleméhez az ilyen dolgok illettek.”⁵⁴ Az ajánlás következő mondatából kiderül, hogy az a valami, ami a közönséges elméjüektől idegen, nem más, mint az íráskészsége, *elegantia*: „Akad-e ugyanis olyan ékesség, amely előtte rejtve maradt volna valaha is?”

Balassi Bálint valóban beszélt arról, hogy költeményeivel a magyar nyelvet kívánta „megékesíteni”, „meggazdagítani”. Tanítványát, Rimayt is buzdította énekeinek minél gondosabb felkészítésére: nem lehet kétséges, hogy tudatosan dolgozott egy magyar „kiváló népnyelv” (vulgare illustre) megteremtésén.

Követői Balassi költészetének ezt a vonását érzékelték talán a legintenzívebben, s apolgetikus céllal írt tanulmányaikban mindig erre utaltak, amikor azt igyekeztek bizonyítani, hogy mesterük költészetére alkalmazhatók a klasszikus retorika és poétika szabályai. A rejtélyes SOLVIROGRAM Pannoniusnak az *Istenes énekek* bártfai kiadásához írt előszavában olvasható, hogy Balassi verseiben „a Magyar nyelvnek ékességét, s a szóknak okosan és helyesen való öszve szerkesztését, abban lévő harmóniát s elmés inventiókat, mellyekkel mint a szép folyó patak, ékesen csergedez, kell meg tekinteni”.⁵⁵

S Rimay is azért dicséri leginkább, mert „a mi nyelvünket . . . átitatva a retorika mézével az ékesszólás csúcscsáig emelte”.⁵⁶ Utánzódnak pedig leginkább költészetének ékességét (*decor*), édességét (*suavitas*) és méltóságát (*gravitas*) tartja.

Rimay saját költeményeiben túlságosan is igyekszik halmozni az ékítőmennyeket. Többször is dekomponálja a Balassi-strófát, verseiben a szintaxist a rímek vezetik. Egy helyütt pl. éppen ezért el is tér a Balassi-versszak rímképletétől, s elrontja a strófát:

*Te légy hitem célja, testemnek pálcélja, s szablyám éli, acélja,
S így bátor lehetek, senkit nem félhetek, dolgomnak nem lesz hója,
Terjed nyereségem, tágul ellenségem, romolván kardja s útja.*⁵⁷

Ugyanebből a szempontból érdekes az a törekvése, hogy bibliai locusokból minél ügyesebb figurákat és tropusokat alkosson. (Éz különösen az *Istenes énekek* 1670-es löcsei kiadásából rekonstruálható verseskönyvének első, tized ciklusára jellemző.) Talán elég is ennyi annak illusztrálására, hogy a költői ékítőmenny fogalma Balassi követőinél mesterükhöz képest jelentős mértékben módosult.

Beszéltünk arról, hogy az erasmisták az ókori retorika- és poétikaszerzőkre való hivatkozással fejlesztették a nemzeti nyelvet. Míg tehát Sylvesterék nyelvelméletének motorjául az antik szerzők tanulmányozása szolgált, addig Balassinál ugyanez a motor a szerelem.

*For gerjedt elmémre, mint hangya fészekre
sok új vers, mint sok hangya,
Arra mert szívemben gerjedez szüntelen
szerelmed tüzes langja,
Szózatod bűm verő vigasság tételnek
gyönyörű édes hangja.*⁵⁸

– írja „az maga elméjének gyors voltáról az szerelem miatt”. Ez Balassi nyelvelmélete. Ontológiai danteiségének másik tényezőjét ebben a költői nyelvi értelmű szerelemideológiában látjuk.

A szerelmi költészet művelése Rimay szerint is alapvető feltétele a nemzeti irodalmi nyelv létrehozásának: „akarmi Nemzettség nyelve vakarításához oly szükséges, hogy sem az első, sem a közép,

⁵⁴ Ford. PIRNÁT Antal. ItK 1966. 203–207.

⁵⁵ Lásd: DÉZSI Lajos, *Balassa és Rimay „Istenes énekek”-nek bibliographiája*. Bp. 1904. 22.

⁵⁶ Ford. PIRNÁT Antal. I. h.

⁵⁷ Rimay ÖM 69.

⁵⁸ *Balassi Bálint Összes Versei*. Kiad. HORVÁTH Iván. Újvidék, 1976. 135.

sem az utolsó időbeli elmék nem tartóztatják ez argumentumon való munkálkodásuktól magokat . . . ”⁵⁹

Itt ismét igazat adhatunk Ferenczi Zoltánnak, aki Balassi működését ahhoz a *Convivio*-ból és a *Vita nuova*-ból ismert lírához hasonlítja, „mely kiválóan a nőt eszményien magasztaló, udvarias költészet volt, és ezért is a nőt nem saját, hanem valamely költői néven énekelte meg.” „Ez az így kifejtett líra . . . udvarias költészet volt, természetesen telve . . . rejtett értelemmel, mely magyarázatot igényelt . . . , természetesen e lírai költészetben az átmenet a vallásos költészetre”.⁶⁰

A trubadúrok világában a nemes udvari erények, a becsület, a hűség, a mérték, az állhatatosság, a szelidség, az illem stb. alkotják a lovagi élet szabályait, ezek teszik méltóvá az embert a szerelemre. Ismeretes, hogy Balassi is milyen büszke volt udvariságára. „Sok országban és udvarban megfordultam”⁶¹ – dicsekedett a selmecbányaiaknak. De az udvariság Rimay János eszmevilágában is jelentős helyet foglalt el. Tudjuk, hogy írt udvarellenes verseket, „Satyrás dorgáló feddő” írásokat, ám ezekben éppen a legmagasabb erkölcsi eszményként felfogott udvariságot kérte számon a „nem udvari udvariságon”, tehát azzal vádolta az udvart, hogy nem udvari. Természetesen Rimaynál az udvariság már egy egészen másfajta moralitást jelentett, mint Balassinál.⁶²

Az udvari szerelem, Amor, a szerelmi hevület a provanszál Jaufre Rudelnél vagy a *dolce stil nuovo*-ban gyakran kap teológiai értelmet.

S habár Balassi szerelmi költészete korántsem rendelkezik oly gazdag teológiai szimbolikával, mint Dante betű szerinti, allegorikus, morális és misztikus jelentéssel egyaránt bíró versei, mégis egyes fordulatai vallási tartalommal telítődnek, máskor pedig kifejezetten teológiai terminológiát alkalmazva utal a szerelemben beállott változásokra. *Méznél édesb szép szók* . . . kezdetű, Júliát visszasíró versében egy *vétekről* beszél, mely nem más, mint a kötelező *hűség* megszegése, a *szolgálat* elhanyagolása. Ezért „Istentül nagy átok” szállt reá, hozzá fordul könyörögve, a régi *hűségére* és *szolgálatának* jó módjára hivatkozva kér szájalmat. Nem lehet kétséges, hogy ebben a költeményben és az *Ó te csalárd világ* . . . kezdetűben a *pokol*, *kárhozat*, *idvözülés* szavaknak szerelmi jelentésük is van.

Miként Dante *De monarchiája* és *De vulgari eloquentiája* a mindkét műben azonos udvari politika révén közös nemzeti eszménnyel rendelkezik, Balassinál is átfogó, központi szerepet kap a *nemzeti gondolat*. Ez is összekapcsolódik *szerelemideológiájával*, s éppen a minden földi jó forrásaként, valami általános hajtóerőként leírt szerelmet ajánlja nemzeti, erkölcsi szempontból az egész magyarságnak, hisz „mostani időben nincs semmi nemzet, ki többet szenvedjen s míveljen s nagyobbat ki szerezzen szeretőjeiért, mint az Magyar nemzet”⁶³ csupán a szerelem helyes módját nem tanulta még meg.

Rimay János szintén általános, nemzeti szempontból értékelt és dicsérte Balassi művét: „Te neked azért, Magyar Nemzet . . . úgy ajánlom újobban ez könyvet, hogy . . . megbecsüld”.⁶⁴ Többször is kiemelte, hogy Balassi költészete, szerelmi líráját is beleértve, az egész magyar nemzet közös büszkesége: „ez egész magyar Nemzetség, Magyar nyelv ékessége tüköri . . . ”⁶⁵

*

A magyar nemzeti célú irodalmi nyelv fejlesztésének két koncepcióját vizsgáltuk. Az egyik sikertelen volt, a másik sikeres. Figyelemre méltó, hogy az a változás, amely a nyugati költői, irodalmi nyelvekben az erazmizmust jóval megelőzve, már a XI–XIII. században végbement, nálunk egy jelentősnek mondható erazmista irodalom kialakulása után, csak a XVI. század végén következett be.

⁵⁹ Rimay ÖM 42.

⁶⁰ I. m. 13.

⁶¹ Balassi Bálint *Összes Művei*. I. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1951. 322.

⁶² Rimay ÖM 439.

⁶³ Balassi Bálint *Összes Versei, Szép Magyar Comoediája és levelezése*. Kiad. STOLL Béla. Bp. 1974. 175–176.

⁶⁴ Rimay ÖM 43.

⁶⁵ Rimay ÖM 41.

DEUX THÉORIES DE LA LANGUE LITTÉRAIRE HONGROISE: L'ÉRASMISTE ET CELLE
DES ADHÉRENTS DE BALASSI

L'étude s'occupe de deux théories de la formation de la langue littéraire hongroise au XVIe siècle qui ont mis leurs objectifs au service de l'idéal national. Les érasmistes (Benedek Komjáthy, Gábor Pesti, János Sylvester, mais János Baranyai Decsi et Mihály Vilmányi Libécz aussi, qui étaient proches de leurs vues) ont voulu rendre la langue hongroise apte à interpréter la Bible et les auteurs classiques. Leurs efforts n'ont pas été couronnés de succès. Une autre théorie, celle de Bálint Balassi et de ses adhérents, en premier lieu celle de János Rimay, s'est avérée plus efficace. Ils ont voulu créer une langue littéraire nationale, ornée pour la poésie courtoise et amoureuse, en partant de la poésie de langue vulgaire déjà existante. Sous l'influence de leur activité, la langue littéraire hongroise subit au fond le même changement au XVIe siècle, qui s'est déroulé en Occident déjà aux XIe - XIIIe siècles par la formation de la poésie des troubadours. L'étude sépare les efforts pour développer la langue maternelle des érasmistes et des adhérents de Balassi de ceux des réformateurs, parce que ces derniers ont formé la littérature de langue hongroise avant tout suivant les motifs religieux, contrairement au but national supposé de ceux-là.

AZ ÍRÓI ÉS POLITIKAI MAGATARTÁS NÉHÁNY KÉRDÉSE AZ 1790-ES ÉVEKBEN

Az alábbiakban a magyar értelmiség művelődésének néhány kérdését szeretnénk felvázolni, a Habsburg-birodalom tágabb kereteiben, elsősorban Magyarország és Bécs viszonylatában. Nem kívánunk belebocsátkozni az „értelmiség” fogalmának meghatározásába. Fejtegetéseinkben elsősorban azokról esik szó, akiknek az irodalom, az oktatás, a közszolgálat terén szerepük volt, e területeken hivatásszerűen – átmenetileg vagy tartósan – tevékenykedtek. Lényegében annak a rétegnek néhány karakterisztikumát óhajtanók jelezni, amely nemcsak lokális, nemzeti szinten, hanem nagyobb összefüggésekben törekedett tájékozódni, szolgálva elsősorban a Mária Terézia uralkodásának utolsó szakaszában kibontakozó, II. József uralma alatt csúcspontra jutó, de a kilencvenes évek első felében is érvényesülő társadalmi-kulturális reformtörekvéseket.

Szakirodalmunk huzamos idő óta emlegeti az erős és befolyásos polgárság hiányát, s azt a körülményt, hogy politikailag cselekvőképes polgárság hiányában annak funkcióját a középnemesség (együtt a nem nemesi eredetű értelmiséggel) igyekszik, illetőleg kényszerül átvállalni. Abban ugyanis nagyjából mindenki egyetért, hogy a sajátos körülmények között bizonyos felvilágosult alapeszmék bázisára helyezkedő államrezon a maga áttételes módján a polgári átalakulás irányában hat. Kevesebbet szokták emlegetni, hogy a középnemesség jelzett funkciója nem mindenütt érvényes a Monarchia területén. Az osztrák nemesség jogai (előjogai) már régóta lényegesen korlátozottabbak, az udvari arisztokrácia részben a Monarchia egyes tagországaiból, részben az egykori nagy Habsburg-birodalom területéről származik, etnikailag így vegyes összetételű, ízlésében, életfelfogásában kozmopolita; az uralkodóház iránti lojalitás a legfőbb (szinte egyetlen) összekötő kapocs közöttük.

Ilyen viszonyok között természetesen, hogy a körülmények nyomására (hatalmi súlyának megtartása érdekében) modernizálásra és hatékonyabb centralizálásra kényszerülő Monarchia újonnan épülő, illetőleg kibővülő hivatalnoki gárdája lesz az, amely mintegy hivatalosan képviseli az udvarképes aufklérismus és az udvar iránti lojalitás kiegyensúlyozottnak feltételezett, ám konfliktusoktól mégsem teljesen ment kettősségét. E társadalmi súlyában növekedő s számbelileg nem jelentéktelen hivatalnokréteget nevezik Roger Bauer „Staatsbeamtenbürgertum”-nak.¹ Funkcióját tekintve ez a réteg is, mint Magyarországon a középnemesség egyes rétegei, afféle quasi-polgárságnak tekinthető. Az államhivatalnok-polgárságnak ez a szerepe nem kevésbé ellentmondásos, mint a nemesi progresszióé, ám jellegében néhány vonatkozásban mégis különbözik tőle. E különbségeket csak tömören jelezhetjük.

A polgári bázis mindkét esetben szűk és erőtlenségre, bár osztrák vonatkozásban a városiasodás magasabb fokán mégis jelentékenyebb a magyarnál, s ami szintén nem lebecsülhető: nem idegen eredetű, s bizonyos múlttal, tradícióval rendelkezik. Ezzel szemben a magyar megújító törekvések mögött ott áll a különállás bizonyos lehetőségeinek tudata, a régi s bizonyos határok között érintetlen alkotmány valóságos működése, ami egyszersmind korlátozza az uralkodóhoz való *feltétlen* lojalitás érvényesülését, tudatosít egyes érdekellentéteket. Így tehát mozgalmasabb időkben – legalábbis elvben

¹ Roger BAUER, *Lasst sie koaxen, Die kritischen Frösch in Preussen und Sachsen. Zwei Jahrhunderte Literatur in Österreich*. Europa Verlag, Wien, 1977. L. a *Der Josephinismus in der Literatur* c. fejezetet (35–102 l.). A tanulmánykötet címe idézet a később szóba kerülő J. F. RATSCHKY, *Melchior Striegel* c. elbeszélő költeményéből.

– ellenzéki tendenciák kiindulásává válhatnak e jelzett adottságok. A nemesi ellenállás felől jövő aufklérista reformtörekvések is bizonyítják ennek az alternatívának a tényleges jelenlétét.

A hivatalnok-polgárság viszont közvetlenül az uralkodóház politikájának érvényesítésében látja tevékenységének legfőbb értelmét, előbbre jutásának és egzisztenciájának egyetlen biztosítékát, ezért felvilágosodásának igazi alapja a felvilágosult abszolutizmus politikai gyakorlata. Ez az alap azonban történelmileg korántsem mondható szilárdnak, alá van vetve a gyakorlati politika változó kívánalmainak. Am világnézetileg ennek a realitásnak a beismerése éppen annak alapját rendítené meg, ezért kompenzációként egy sajátos erénytan jön létre, amelyet a szépirodalom is megfogalmaz, s amelynek két lényeges mozzanata van: az egyik a világrend isteni elrendezettségének, a sorsnak és gondviselésnek régi típusú, még a vallásból származó fogalma (s ez nem kérdőjeleztetik meg a józsefi időkben sem), a másik mozzanat az előbbinek a földre való leszállítása, azaz politikai realitásként, az állam küldetésé-
ként való értelmezése. Ez a sztoikus erénytan tartós életű, a politikai fordulatok ellenére is belenyúl a tizenkilencedik század első évtizedeibe.

E tényezőkkel is magyarázható, hogy a monolit barokk kultúrát egy nem kevésbé egységesen felfogott klasszicizáló, racionalista szellemiség váltja fel, amely idegenül áll szemben az individualisztikus, szubjektivistikus művészeti törekvésekkel (Sturm und Drang stb.). Tehát egy jellegzetesen az állandóságra törekvő, erkölcsi normatívákat szem előtt tartó művészetfelfogással, helyesebben: ilyenre utaló művészi gyakorlattal állunk szemben, amely még felvilágosultságában is némileg tartózkodó, vagyis a francia irodalomnál (és sajátos módon a németnél is) szívesebben nyúl vissza egy korábbi angol hagyatékhoz (Addison, Pope). E jelenségnek okai között bizonyosan felemlíthető az a körülmény, hogy a hirdetett erénytan elvont igényrendszeréhez ez a tájékozódás jobban illeszkedik, mint a társadalmi forrongás, a lázas kezdeményezés és a viszonyokat megkérdőjelező kritika harcos szelleme. Rögtön hozzá kell tennünk: a gondolati radikalizálódást ez az alkotói koncepció sem akadályozhatja meg, s Bécs sajátos befogadó és közvetítő funkciója a más irányú tájékozódás felé is utat nyit. (Ezzel is magyarázható, hogy a magyar testőrök, akik elsősorban a művelődést nyújtó lehetőségeket aknázták ki, s nem a helyi irodalommal teremtettek szorosabb kapcsolatokat, egy másik alternatívát választottak, noha a fentebb vázoltnak az indirekt befolyása sem maradt nyom nélkül gondolkodásunkban).

Am előbb arról kellene említést tennünk, hogy a korabeli magyar író- és tudósértelmiség egyáltalán hogyan kerül érintkezésbe az említett problematikával? Bizonyos értelemben ez a kapcsolat a Mária Terézia, s főként a II. József által kialakított centralizációs törekvéseknek a következménye. A növekvő hivatalnokapparátus felveszi soraiiba a magyar középnemesség tagjait (sőt, esetenként nem nemeseket is), s így, kiváltképpen II. József uralma idején, kialakul egy olyan, típusában újszerű lojalitás, amelynek világnézeti (ízlésbeli, életmódbeli) alapja nem lebecsülhető rokon vonásokat mutat a Staatsbeamtenbürgertumnak nevezett jelenséggel. Magától értetődő ugyanis, hogy a hivatal nemcsak munkakört, anyagi egzisztenciát, hanem újfajta tájékozódást, szellemi közeget s a hagyományostól eltérő emberi kapcsolatokat és információs forrásokat is jelenthet. A magyar hivatalnok-értelmiség azonban szükségképpen új elemeket visz bele ezekbe az újonnan kialakult viszonylatokba. Például annak következtében is, hogy különösképpen törekszik ilyen állások elfoglalására a toleranciarendelet következtében hivatalképesé lett kelet- és észak-magyarországi protestáns nemesség, amely helyzeténél fogva érzékenyebb a reformelképzelések irányában, s mind szociális, mind pedig kulturális tekintetben mozgékonyabb az eddig favorizált rétegeknél.

Nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy nem pusztán felekezeti kérdésekről van az esetekben szó, hiszen a protestantizmus következményeként mind ez ideig hátrányos politikai megkülönböztetést is maga után vont, s a tradicionális intézmények védelme (köztük olyanoké, mint az iskolák), valamint az állampolgári jogaik megóvására (amelynek a szabad vallásgyakorlat integráns része kellene hogy legyen) létrehoz egy olyan, politikai jellegűnek is felfogható csoportosulást (Teleki, Podmaniczky stb.), amely különböző szinteken és formákban sajátos érdekképviseletként működik. Nem véletlen tehát, hogy az e csoportosuláshoz vonzó fiatalokból kerülnek ki olyan személyiségek, mint Berzeviczy Gergely² és Kazinczy Ferenc. Kettejük indulását sok minden

² Berzeviczy tevékenységének e szakaszát művelődéstörténeti szempontból is igen tanulságosan dolgozza fel H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus (1763–1795)* c. munkájában (Bp. 1967. 374. l.).

rokonítja, de ugyanakkor már korai pályájukat is sok olyan körülmény jelöli meg, amely későbbi elválásukat mintegy előrevetíti, s így korántsem egyazon művelődési típus képviselői. E rokon, illetőleg megkülönböztető vonásoknak érdemes röviden rögzíteni.

Berzeviczyt „hungarus” tudatúnak kell minősítenünk, akit ugyan a magyar nemességhez csatol társadalmi státusa, de egyúttal meg is különbözteti tőle a nem csupán személyes adottságként jellemző kereskedelmi-gazdasági érdeklődése. (Ismeretes az észak-magyarországi nemesség érdekelt-sége egy intenzívebb kereskedelmi tevékenységben.) Német anyanyelvű, következképpen a nemzeti nyelvű kultúra akkoriban kibontakozó törekvései irányában nem mutat különösebb érdeklődést, egyébként sincsen különösebb hajlama az irodalomhoz (viszont kitűnő műkedvelő zenész). Lehető-sége nyílt arra, amire Kazinczynek nem, hogy a protestánsok egyik európai szellemi központjában, Göttingenben folytasson tanulmányokat, s hosszabb európai utazást tegyen. Az a Schlözer, akinek helyzetértékelései irányadóak voltak az aufklérista értelmiség e rétege számára, Berzeviczynek egyik tanára volt, sőt, bizonyos értelemben Berzeviczy a magyar helyzetről szóló tájékoztatásaival még munkakapcsolatba is került vele. Kazinczy számára csak az a büszke tudat maradt meg, hogy Schlözer tudott az ő tevékenységéről és megpróbáltatásairól a fogság idején. Berzeviczy ily módon némileg kívülről is nézhette a magyar fejleményeket, egy kritikai távlatból. Ezt meg is tette, bizony-ságul szolgálnak e tényre olyan írásai, mint például a *Die Grundsätze Österreichs in der Regierung Ungarns* vagy az eredetileg Schlözer tájékoztatására szánt *Einige Betrachtungen über die Prote-stanten in Ungarn* c. dolgozata.

Közös vonás mindkettőjük esetében a toleranciarendelet következtében létrejött lehetőségek kihasználásának szándéka; így lesz Berzeviczyból helytartótanácsi fogalmazó, s így vállal Kazinczy is hivatalt a tanügyi szervezetben. Ettől az időponttól kezdve sok pályájukon az érintkezési pont, amelyek sorában nem elhanyagolható szabadkőműves tevékenységük s az a körülmény, hogy nem kis részben a fiatal hivatalnokréteg közvetítésével kerülnek kapcsolatba a köztársasági mozgalommal. Későbbi fejlődésük tekintetében korántsem közömbös az a tény, hogy Kazinczy évekig tartó fogsá-got szenved el, Berzeviczy pedig – noha aligha kevésbé radikális gondolkodású Kazinczynál – elkerüli a büntetést. A fő kérdés természetesen ez esetben nem az, hogy végső fokon melyikük szerencsése vagy szerencsétlenege motiválta útjuk későbbi elválását, hanem inkább annak jelzése, hogy ez az út már korábban is inkább csak párhuzamos volt, de nem teljességgel azonos.

Az erőteljesebb kötődés a tradicionálisabb nemesi miliőhöz és iskolázatáshoz (Sárospatak), a nemzeti nyelvű kultúra művelésének életfeladatként való felfogása, a külföldi irodalomnak átülte-tendő modellként való szem előtt tartása olyan művelődésbeli megkülönböztető jegyek, amelyek kiegészülnek azzal a meghatározottsággal, hogy Kazinczy sohasem lép ki a Monarchia területéről, számára a magasabb művelődés tényleges, személyesen is megtapasztalt kútfője mindvégig Bécs marad, bármennyire szélesebb is az érdeklődése olvasmányai tekintetében. Ezért – tárgyunk vég-eredményben az irodalom lévén – Kazinczy pályafutását érezzük a magyar szellemi fejlődés szem-szögéből tipikusabbnak. Ezzel természetesen nem azt állítjuk, hogy a vitatott kérdések mindegyi-kében Kazinczynek lett volna igaza. Ám ez idő tájt a véleménykülönbségek nem is különösen lényegesek: ezeknek igazi, felismerhető törésvonalai csak a későbbi korszakban alakulnak ki.

Az érintett időszakot figyelembe véve érdemes egy szorosabb pillantást vetni a művelődés egyéni, szubjektív indítékaira. Kevés olyan időszak van a történelemben, amikor a társadalom egy – igaz, szűk – rétegében olyan elemi erejű tudásvágy uralkodott volna, mint ekkoriban. Bizonyára összefüggött ez a jelenség azzal a felvilágosodás egészétől táplált gondolattal, hogy a kultúra szinte az egész társadalom minőségének értékmérője s ezáltal eszköze is a magasabb, általánosabb értelem-ben vett szint elérésének. Ez a mindinkább megszilárduló meggyőződés valóságos értékorientációvá vált, s a magasabb, s ami még inkább meglepő, a különösebb hatalommal nem rendelkező társadalmi csoportokban szinte elszaporodtak a „delectans” polihisztorok, akiknek ismeretanyaga messze meghaladta az életformájukhoz, társadalmi pozíciójukhoz szükséges mennyiséget és minőséget. Több nyelven beszélő, számos tudományos területen jártas megyei tisztviselők, diétai követek, (s egye-bekben falusias-patriarkális körülmények között élő) egyszerű középnemesek korántsem mentek ritkaságszámba.

A Pályám emlékezetében olvashatók erre vonatkozólag anekdotába illő esetek. Borsod megyében élt például az Óváry László nevű művelt nemesember, aki társaitól eltérően semmiféle hivatalt nem vállalt, egyszerűen széles körű tájékozottságának köszönhette tekintélyét. Molnár János kanonok

Miskolc felé utaztában sohasem mulasztotta el felkeresni, s bármilyen későn is szekerezett be: akár éjféltájt is felverte, s ilyenkor reggelig „tudományos kérdésekről” beszélgettek. Koppi Károly expiarista, egyetemi tanár, szabadgondolkodó és szabadkőműves egy ízben nem találta otthon, de megpillantva szobája nyitott ablakát, gyors elhatározással bemászott szobájába abból a célból, hogy kitapasztalja, vajon mit olvas, mivel foglalkozik mostanában Óváry? Könyvgyűjtőknek, írogató embereknek, tudományos kérdéseken töprengőknek, művészetbarátoknak híre ment az országban, s gyors ismeretségek, barátságok születtek, egymás felkeresése alkalomadtán szinte kötelező szertartás volt. A művelődés funkciójának ez a megnövekedése, kapcsolatteremtő szerepe, életviszonylatokban realizálódó érintkezési rendszere bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy Kazinczy hatalmas terjedelmű és sajátos jellegű levelezése mint szellemi organizációs fórum egyáltalán létrejöhetett.

Mégsem lenne helytálló ebben a jelenségben valamiféle korszellem sajátos működését látni, sokkal inkább arról lehet szó, hogy a művelődési igény felerősödése megelőzte a megfelelő intézmények, fórumok és orgánumok létrejöttét, s ezért az információ és eszmecsere e formája, ha mégoly rokonszenvesnek tetszik is, voltaképpen megkerülése, pótlása a kulturális értékek intézményszerűített cseréjének, terjesztésének. Az elmaradás e téren nem korlátozódik a szorosabban hazai viszonyokra, a Monarchia közvetítésre hivatott centruma is csak ez idő tájt kezdi meg a felzárkózást Európa műveltebb régióihoz. E felzárkózás azonban korántsem megy végbe zavartalanul. Az udvarnak, az adminisztrációnak, s az ide kapcsolódó tehetősebb főuraknak módjában áll a kultúra támogatása, s ezzel a lehetőséggel egyre inkább élnek is. Intézményesen, mai szóhasználattal élve: állami szinten csak az oktatás reformja kerül napirendre, nem kevés regionális, felekezeti érdekebe ütközve. Ezek a reformok az államrezon szempontjából elodázhatatlanok, s bizonyos mértékig a szaktudományok fejlődésére is serkentően hatnak. Ami a művészetek támogatását illeti: e téren még fennmarad a régi típusú mecénátus rendszere, s mint ilyen, erősen függ a támogatók igényeitől, ízlésétől. S mivel e tényezők nem függetleníthetők e támogatásra képes „megrendelő” kívánalmaitól: a szerves fejlődéstől idegen elemek, egy magát társadalom felettinek képzelő szűk réteg elit kultúrájában reprezentatív és divat jellegű tendenciák kényszerítik szüntelen megalkuvásra az originális tehetségeket.

E körülmények sajátos kísérő jelensége a hatalmasságokkal, mágnásokkal szembeni hódolat szüntelen kinyilvánítása. S noha a művekben s egyáltalán a világ dolgaiban vallott véleményekben ennek a tiszteletnek viszonylag kevés nyoma, sőt, objektíve megkérdőjelezi a létező viszonyok számos vonatkozását: mint sajátos társadalmi reflexek mégis jelen vannak. Nem szabad természetesen megfeledeknünk arról sem, hogy a liberálisabb, felvilágosultabb szellemiség a felsőbb körökben is tért hódít (e tény nélkül a felvilágosult abszolútizmusnak épp a legbefolyásosabb rétegekben aligha lett volna tábora), így a tekintélyek ilyen hangsúlyos elismerése nem pusztán a feudális hierarchiából következő megrögződött magatartásforma, hanem valamiféle egyetértést is feltételez, de mindenképpen több az üres formalitásnál. A Van Swieten, Sonnenfels nevével jelezhető főhivatalnok-típus modellként szolgált – legalábbis a hivatali ténykedés vonatkozásában – a hagyományos arisztokráta tisztségviselő számára, s így ha korlátozottabb mértékben is, a munkatársak kiválogatásában hasonló szempontok vezérelték őket. Efféle vonzalmaknak meg is fizették az árát az újra megkeményedett udvari politika idején, gondoljunk Ürményi vagy Zichy Károly esetére. Tárgyunk szempontjából azonban elegendő annak leszögezése, hogy a felvilágosult abszolútizmus minden, társadalmilag tagolható változatára, politikai elveire és gyakorlatára szükség volt e korszak sajátos szellemi-kulturális konstellációjának kialakulásához.

A mecénátus, a hivatali függés, a felvilágosult abszolútizmusához kapcsolódó átfogalmazott, korszerűsített lojalitáskereső együttesen sem gátolhatták meg az eszmei-politikai radikalizálódást, hiszen a felvilágosodás politikai, kulturális, művelődési céljaival való – különböző fokozatokban megtestesülő – azonosulás már maga is mélyebben ható társadalmi feszültségek következménye. Mindehhez járulnak a különböző lokális tényezők, de nem kevésbé az európai politikai helyzet tényezői. Nem feladatunk azoknak az összetevőknek a felvázolása, amelyek a köztársasági mozgalom kialakulásához vezettek, amelyben számszerűleg nem vettek részt sokan, de a perbe fogottak szűkebb körén túl is volt tábora, s ami még fontosabb: az értelmiségnek az újra különösen hajlamos, szellemileg mozgékony réteget aktivizálta. Érdekes módon, noha rendelkezésre áll a peranyag, részben a szervezkedés titkos jellegénél, részben pedig a megtorlás miatt előzetesen s kiváltképp a súlyos büntetések következtében keletkezett félelem miatt hiányoznak világnézeti-politikai eszmélkedésre

vonatkozó, azokat feltáró dokumentumok.³ Az irodalom is töredékesen fogalmazza meg az új, nyilván az írásban rögzítettnél átfogóbb, s szükségképpen belső összefüggéseiben is sokrétűbb eszmévilágot, a tényleges, konkrét értékítéletekben, politikai, sőt, személyes vonzalmakban is testet öltő motivációt.

Átlagos történelmi és irodalmi műveltségünkben alig van jelen, sőt gyakorlatilag hiányzik a párhuzamos osztrák jakobinus szervezkedés. Ennek csak egyik oka az a tény, hogy e szervezkedés hatóköre, politikai súlya kisebb a magyarénál, ráadásul a politikai ellenzék mögött nincsenek – nem is lehetnek – olyan intézmények, mint a nálunk jelentős befolyást gyakorló megyei autonómia. Érthető tehát, hogy az adminisztráció a magyar szervezkedést veszedelmesebbnek tartotta; ez a megítélés kifejezésre jutott a kiszabott büntetésekben. Az osztrák összeesküvők közül mindössze egy katonai személy (Hebenstreit hadnagy) kapott halálos ítéletet. Ez a körülmény azonban korántsem jelenti azt, hogy ne állt volna fenn eszmerokonság a két szervezkedés között (ami egyébként természetes), sőt társasági és személyes kapcsolat is létezett. Hackel szalonja például fő gyülekező helye a francia eszmékkel rokonszenvezőknek. Ebben a szalonban Martinovics is megfordult. A perre vonatkozó kihallgatási jegyzőkönyvben például azt mondta Josef Franz von Ratschkyról (a jeles költővel kapcsolatos tudnivalókra még visszatérünk): „der Hofsekretär Ratschky habe im April oder März 1794 in seiner Gegenwart bei dem Hackel gesagt, dass er demokratisch gesinnet sey, und nur aus dem Grunde die Brochure, betitelt den Striegel, wider die französische Revolution geschrieben habe, um wenn er wegen seiner demokratischen Denkungsart in Verlegenheit kommen sollte, er sich mit dieser Brochure decken könne.”⁴

Az említett szerző azok közé tartozik, akikről jó ideig megfeledkezett az irodalomtörténet, s fontosabb összefoglalások is igen takarékosan bántak a neki szánt hellyel. Mint oly sok hasonló esetben, mostanában újra ráterelődik valamelyest a figyelem. Antik szerzők modorában írt művei, Horatius szellemében komponált episztolái egybevágnak azzal a klasszicizáló ízléssel, amely Magyarországon is meglehetősen ismert és elterjedt. Az a műve azonban, amely igazán érdeklődésre tarthat számot a *Melchior Striegel* címet viseli, s a maga módján afféle „furcsa vitézi versezet”, mint Csokonai Dorottyája, ám témája kifejezetten politikai. Egy délnémet falu lakosai civódnak benne két pártra szakadva, s lényegében a franciaországi nagy politikai küzdelmeket mutatja be a mű az ilyen típusú alkotások kicsinyítő, „deheroizáló” hangnemében. Ihletői között elsőrendű szerepet tölt be Pope, akit Csokonai műve kapcsán is emlegetni szoktunk (ám nála a Fürtrablás a szóba jöhető mű, Ratschky-nál pedig a Dunciad).⁵ Első pillantásra a francia forradalom eseményeinek szatírájaként fogható fel, ám ennek részben ellentmond a szerző személyes rokonszenve, részben pedig legalábbis kétértelművé teszik a szatíra első, szembeötölő rétegét a tréfás, a klasszika filológia precizitását imitáló kommentárok. Ám nem feladatunk ebben a kérdésben állást foglalni. Ratschky nevét és művét más okból említettük.

Ha a jeles szerző nevét Ausztriában elfelejtették, akkor jogosan véltük, hogy Magyarországon legfeljebb hallomásból ismerték annak idején, manapság pedig bizonyosan az ismeretlenek közé sorolható. Ám joggal ébredhet az a gyanú, hogy a Bécsset tucatnyi alkalommal felkereső Kazinczy, aki mohó figyelemmel kereste a kultúra minden rezdülését, aligha hagyta volna említés nélkül az olyan jól ismert, s a társasági életben is szereplő figurákat, mint aminő Ratschky is volt. A gyanú beigazolásához nem is volt fárasztó kutatásokra szükség, csak a Pályám emlékezete megfelelő lapjait kellett felütni.⁶ „Látni akarám udv. consil. Born Ignác urat” – írja Kazinczy. Born Ignácról emlékeztetőül csak annyit, hogy híres természettudós (geológus) volt, aki megszervezte a császári természetrajzi kabinetet. Tevékenységét Magyarországon is ismerték, s jellemző a felvilágosodásra és Kazinczyra a

³E megállapítás természetesen nem a mozgalom irataira vonatkozik. Ezeket kiadta BENDA Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai* címen (I–III. Bp. 1952–1957).

⁴Roger BAUER, i. m. 78. Az osztrák jakobinusokra vonatkozólag l. Denis SILAGI, *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*. Wien, 1962.

⁵Roger BAUER, i. m., *Ein "mock-heroic poem" in deutscher Sprache: Ratschky's "Melchior Striegel"*.

⁶KAZINCZY, *Pályám emlékezete*. in K. F. válogatott művei. Magyar Klasszikusok. Szerk. SZAUDER József. Bp. 1960, I. köt. 67–68, 69.

tudományok egységének igen komolyan vett gondolata. A nagy tekintélyű Born, aki Kazinczy feljegyzése értelmében károlyfejfővári erdélyi-magyaroknak vallja magát „... tartalék nélkül beszéle maga, hazánk, a császár, s klagenfurti Mária főhercegasszonyról, aki Bornnal levelezett. Ebédlőjében ennek képe függött, s az Albert szásztescheni hercege, s Born három kedvencéé: prof. Ruprecht, Blumauer, Ratschky.”

Blumauer travesztált Aeneisét mindmáig emlegetjük Csokonai Dorottyájának mintái között. Kazinczy Blumauert, Frau Hackel kedvencét így írja le: „Blumauer kiaszott, hosszú ember volt, sasorral, barna hajjal, pislogó s rövid látású szemekkel.” Majd így folytatja: „Ratschky igen kövér fiatal ember, szelíd, nyájas, igen barna s igen tömött hajjal. Látni vala benne az igen jó embert, mint Blumauerben a lelkest, elmést, de pontjából kilököttet. Fiatal jezsuiták, a szerzet eloltásakor, 1773. mindketten visszatértek a világba, s Ratschkyt a szegénység a bécsi mészárosok szolgálatjába kényszeríté lépni, s igen csekély fizetés mellett.” Azok (ti. a mészárosok) kérelmet nyújtottak be Ratschky érdekében a császárnéhoz. Végül Sonnenfels fogadta a fiatal embert, akinek Ratschky „elébe terjeszté, hogy ő szegény szülék gyermeke. Pénz lesz, – monda Sonnenfels –, de tanulni kell. – Az nekem öröm, – felele Ratschky, s a mészárosok embere referendárius leve a cseh kancelláriánál.” Ez a pályafutás is mutatja, hogy a Sonnenfels és Van Swieten fémjelzte kultúrpolitika hogyan volt képes az államapparátusba tehetséges embereket bevonni, s velük megfelelő kapcsolatokat kialakítani; József császár a későbbiekben figyelemmel kíséri tevékenységüket. Kazinczy tanúsága szerint „József szereté Ratschkyt, s neki és Blumauernek olykor maga ada témákat.”

Ratschky és Blumauer alakja felidézésének s a felsorolt anekdotikus eseteknek alapja az a személyes élmény, amelyet a Blumauernél tartott egyik találkozózn való részvétel nyújtott Kazinczy-nak. „Blumauernél vasárnap kilenc órakor gyűlének össze olvasó barátai. Ajtaja nyitva álla minden idegennek, kik hallgatni akarák, ki mint számol a maga e héti olvasásairól.” Ezeket az összejöveteleken nemcsak irodalomról, művészetről esett szó, hanem a felvilágosodás egyetemes érdeklődésének megfelelően a „poéta figyelmessé tevő historikust, hogy ezt vagy amaz tekintse meg; az hasznára lehet dolgozásiban; a historikus a matematikust, kémikust, metafizikust és megfordítva. Jelen valának Blumauer, Ratschky, Alxinger, Gottlieb Leon, a dominikánus Poschinger és többek s ezek az asztalnál mint egy célra dolgozók: mi a székeken.” Kazinczy-nak nyilván tetszik e kötetlen, de azért némi szervezethegről is tanúskodó kis kör tevékenysége, mert lelkesen így folytatja: „Gyönyörű egyesület! mert ha különben közöljük barátinkkal, ami kinek-kinek céljait elősegélheti, az több bajjal jár s nem ily nagy hasznú.”

Az 1786-os esztendő írják akkoriban. Talán nem teljesen felesleges megjegyezni, hogy a találkozózn részt vevő Johann Baptist von Alxinger jelentőségét már a kortársak is felismerték, példa erre a *Teutsche Merkur*ban megjelent méltatás: „Die künftigen Geschichtschreiber der gegenwärtigen österreichischen Reformation werden, nächst der vortrefflichen travestirten Aeneis von Blumauer, manches Alxingersche Gedicht als Beilage brauchen können.” (K. L. Reinhold, in: *Der Teutsche Merkur*. Anzeiger, Juli 1785.)⁷ Alxinger jeles epikai költemények szerzője, akinek Wieland a példaképe, s a jellegzetes jozefinista gondolkodás, s az abból következő „erénytan” (Tugendideal) nála már nem szorosan ausztriai eredetű, gondolati rokonsága a németországi felvilágosodással már a választott mintából is nyilvánvaló. Szabadkőműves, a bécsi „Zur wahren Eintracht” páholy tagja. E tény nemcsak egyszerű életrajzi adalék, hanem téma is. A *Bliomberis* című elbeszélő költeményében a szabadkőművesség már egy sajátos szimbólka alapanyaga. A lovagtörténetek varázslóját nála a szabadkőműves filozófus váltja fel. Ez az új mitológia végső jelentését tekintve kifejezetten racionalista. Magától adódik az összehasonlítás Mozart és Schikaneder Varázsfuvulójával. Az természetesen véletlen, hogy a Varázsfuvola ősbemutatója s az eposz megjelenése ugyanarra az esztendőre (1791) esik, de mindenesetre érdekes véletlen.

Jellegzetes figura az említett találkozózn szintén részt vevő Gottlieb Leon is, akinek versei különböző németországi Musenalmanachokban jelentek meg, s később rövid ideig Ratschkyval együtt szerkesztette az Apollonion című zsebkönyvet (1807–1808). A Pályám emlékezetének idézett részei

⁷Roger BAUER, i. m. Johann Baptist von Alxingers “Rittergedichte“, oder der Abschied vom „alten, romantischen Land“⁴³⁵.

arra mutatnak, hogy Kazinczy jó irányban tájékozódott, s hogy tájékozódása szervesen összefügg világszemléletének alakulásával. A Pályám emlékezetében rögzített benyomások, adatok, kommentárok egy kifejezetten organikus világ- és művészetszemlélet kialakulásának bizonyítékai, melyekben a lokális és az általános tényezők között összhang van kialakulóban. Mármost eltekintve attól, hogy az eseményekhez képest jóval később papírra vetett emlékezetekben mennyi a távlatból adódó szelekció és korrekció: a későbbiekben ez az összhang megbomlik, illetőleg szublimálódik. A nyelv- és ízlésreform kétségkívül az a viszonylag neutrális terület, amely a kemény retorzió sokkhatása ellenében tisztességes és hasznos fordítható menedéket kínál. Kazinczy cselekvési és ettől el nem választható gondolkodói lehetőségeinek beszűkülése nemcsak egyéni sorsának jellemzője, hanem az egész magyar szellemi életé is.

Ebből a szempontból figyelemre méltó az a körülmény, hogy az osztrák szellemi élet jozefinista-felvilágosult képviselői, illetőleg a tőlük képviselt nézetrendszer az abszolutizmus megszigorodott atmoszférájában sem kényszerült ilyen mértékű és ilyen hosszú ideig tartó visszavonulásra. Joseph Schreyvogel például továbbra is Addison és Steele szellemében ad ki folyóiratokat, s mellőzve egyéb tényezőket, megállapítható, hogy Grillparzerig, tehát lényegében a Vormärzig létezik a felvilágosultság bizonyos elemeit tartalmazó állampatriotizmus. Ennek a folyamatosságnak azonban nagy ára van: a klasszicizáló, állampolgári erénytanra koncentrált „utófelvilágosodás” előregedése, elmeredése, s az a gyanakvás, amely a rendetlen, irracionális, a nemzetek fölötti helyett a nemzetből táplálkozó romantika ellenében hatva a művészeti, de mondhatni a politikai megújulást is akadályozza. A klasszicizmus ez idő tájt már rugalmatlan elemeinek ilyen negatív hatása Kazinczy második pályaszakaszában is felismerhető.

Vissza kell térnünk azonban a köztársasági mozgalom idejére, illetőleg az azt megelőző időszakba. Ismeretes, hogy azok az ideológiai hatások, amelyek a bécsi szellemi köröket érték, Magyarországon is érvényesülnek, sőt a honi politikai helyzetnek megfelelően a magyar tájékozódás sokszor megkerüli a közvetítő Bécs sajátos szelektív funkcióját. Még a szabadkőműves szervezkedésben is tapasztalhatók radikálisabb törekvések, így például a Weisshaupt féle illuminátus szervezkedés vonatkozásában, amelynek feltehetően (néhány bécsi mellett) több jeles magyar szabadkőműves is tagja volt. A magyar és a külszágokbeli szabadkőművesség politikai és személyi háttéréről csakúgy, mint a szabadabb szellemű könyvek cirkulációjának mikéntjéről sokat megtudhatunk az évekig Magyarországon tevékenykedő H. G. Bretschneider és Nicolai levelezéséből.⁸ A magyar társadalom felső, elit rétegében tehát feltétlenül jelen van a felvilágosodás európai horizontú eszmevilága, ami azonban nagyon hiányzik, az a valóságos kulturális centrum. A korabeli magyar városok együttesen sem tudják lakosságuk számánál, összetételénél, gazdasági-szellemi súlyuk viszonylagos csekélységénél fogva azt a szerepet elvállalni, amelyet Bécs jelent a Monarchia és sajátlagosan Ausztria számára.

A szétszórtság, atomizáltság, tehát némi vidékiesség ezért feltétlenül jellemző a magyar szellemi életre. Hatékony kulturális központok híján megnő a szerepe a személyes kapcsolatoknak, olyan tényezőknek, mint a földrajzi közelség, s olyanfajta, másutt már szokatlan kapcsolatfelvételi lehetőségeknek, mint aminő a nemesi megyegyűlés. A gazdálkodó-földesúri életforma továbbá azt is jelenti, hogy a magasabb szellemi szint elérése, illetőleg megtartása többnyire csak magányos, „delectans” stúdiumok révén történhet, amelyet élővé az eszmetársakkal való, általában ritka találkozás mellett egyedül a levelezés avathat. A művelt, társadalmi-gazdasági kérdések iránt érdeklődő vidéki földesúr érdekes típusa például Berzeviczy egyik jó barátja, a somogy-baranyai birtokos, Czindery Pál.⁹ E típus korántsem kivételes, Kazinczy például alapos ismeretekkel rendelkező, több nyelven olvasó és beszélő, a művészetek és tudományok különböző ágaiban járatos vidéki földesurat, illetőleg megyei tisztviselőt nevez meg leveleiben, emlékezeiben. Am paradox módon ez az átlagon felüli műveltség, noha jól bizonyítja a korszak ezekben a rétegekben is megnövekedett művelődési igényét, csak szűkebb körökben válik ismeretessé, s privát szférából nem tud kitörni, s nem válhat – közvetlenül semmiképpen – társadalmilag továbbsugárzó kulturális tényezővé, s ami

⁸ SZENT-KIRÁLYI MARGIT, *H. G. Bretschneider első budai éve 1777–1782*. in *A budapesti királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Német Intézetének irodalomtudományi évkönyve*. Szerk. THIENEMANN Tivadar és PUKÁNSZKY Béla. Bp. 1938.

⁹ H. BALÁZS Éva, *i. m.*

hatásából érvényesül, megmarad az avult, még feudális jellegű társasági-közösségi formációk kereteiben.

Ezért van különleges jelentősége annak a jobbára fiatal gárdának, amely a pesti kormányzati szervek hivatalnokai közül kerül ki, s amely már helyzeténél fogva is – városi lakás, közös foglalkozás politikai jelleggel, érintkezési lehetőségek stb. – hajlamos a radikálisabb eszmék befogadására, s figyelemmel kíséri a franciaországi eseményeket. Nem kevésbé megjegyzésre méltó a várbeli Fortuna vendéglőben létrehozott Lescabinet (amelynek egyik mintája nyilván a bécsi Trattner-féle olvasókör volt). Ebben az olvasókörben rendelkezésre álltak a Moniteur példányai is. Kovachich és Hajnóczy kezdeményezésére, Tudós társaság is alakult az olvasókör mellett. Az eszmék cseréje szempontjából nem kisebb a szalonok szerepe sem: az Orczy, Abaffy, illetőleg Beleznaýné szalonjában az akkori értelmiség, köztük az írók java része megfordul (közismert a Magyar Nemzeti Játék-színi Társulat megszervezésének, illetőleg a Kármán-féle Uránia megalapításának a szalonokhoz fűződő körülményei). A legforradalmibb hangulat az Abaffy-házban uralkodott, ide járnak a legradikálisabban gondolkodók (Kreil Antal, Gyurkovics Ferenc, Hajnóczy, Koppi Károly). Nem szabad azonban megfeledkeznünk a mindemellett is érvényesülő nemesi kötöttségekről, még ha ellenzéki formában érvényesülnek is. A korszak nagy eseménye a Károlyi József gróf főispáni beiktatása alkalmából létrejött nagy találkozó Nagykárolyban, ahol a létesítendő nemzeti színház céljaira „egybeállott hazafiak névsora” (gyűjtőív) szinte felsorolása a radikális megyei nemeseknek.

Arra a kérdésre, hogy a különböző társadalmi rétegekből származó értelmiségiek hogyan hatottak egymásra – lehetetlen pontos választ adni. Ennek legfőbb oka a közélet nyilvánosságának hiánya, s az a körülmény, hogy a kapcsolatoknak csak töredékes, többnyire két- és nem sokoldalú írásbeli nyomai maradtak fenn, s ezek ugyan nagyon jellemzőek lehetnek az érintett személyekre, de nem feltétlenül kimerítőek és tipikusak. Elejtett mondatokból például arra következtethetünk, hogy Kazinczy politikai nézeteinek kikristályosodásában Hajnóczynak lehetett a legnagyobb szerepe; róla mindig az emelkedett tisztelet hangján szól, annak ellenére, hogy vele – mint írja – „vesztemre” találkozott. Az egykori viceispán, akit a nemesi ellenhatás fosztott meg hivatalától, kétségkívül azok közé tartozik, akik a politikai helyzet alakulásából radikális következtetéseket vontak le, s mint csalódott jozefinisták, a jakobinizmus irányában tájékozódtak. Hajnóczy tudós ember volt, tájékozottságának mértékét Kazinczy szinte elképedten regisztrálja.¹⁰ Dicsérettel emlegeti hangsúlyozott puritánságát, egyéniségének szókratészi vonásait. Ám azt, hogy e két eltérő egyéniségű, életkorú, műveltségű, érdeklődésű és temperamentumú ember között mi teremtette meg a feltehetően kölcsönös vonalmat, s eszmeviláguk mely pontokon s milyen mértékben érintkezett – nem tudhatjuk.

Hazai és nemzetközi adalékok ismeretében természetesen e rejtélyek, legalábbis általánosságban, megoldhatók. Így is sajnálatos, hogy az aggodalom, a történelmi fejlődés feltételeinek módosulása hallgatást, a vélemények, gondolatok Kelet-Európára oly jellemző elpalástolását tette szükségessé. Talán e körülmények magyarázzák a jelképek, példák, párhuzamok jelentőségét az irodalomban is. Ilyen körülmények között nő meg bizonyos, önmagában véve inkább esztétikainak tetsző mozzanatok gondolati energiája. A témaválasztásé például, a példaként vallott inspiráló művek, életművek jelentősége. Hiszen ezek alkalmazása, átvétele eszmékkal, magatartásformákkal, világnézeti elemekkel való rokonszenvezést, azonosulást is jelezhet. Nehéz a helyzete a demokratikus gondolkodásnak abban a tekintetben is, hogy hiányoznak a demokratikus művészet feltételei, szemléletileg is, de kiváltképpen az intézményesítettég vonatkozásában. Akadályt jelent az is, hogy a Monarchiában a szabadgondolkodás társadalmilag-kulturálisan elit rétegek sajátjának nevezhető, popularizálása legfeljebb távlati, programszerű cél. A régi típusú marginális irodalom, elmaradottabb állapotokhoz kötődően, ilyen funkciókat nem vállalhatott át, ami pedig valóban újat jelenthetett, s aminek jelentőségét éppen ez a kor kezdi felismerni, a népköltészetet tudnillik, nem minden vonatkozásban simult az aufklériszmus javarészt a klasszicizmusban gyökerező művészi elveihez és gyakorlatához.

Ezért a rousseau-i természetszemlélet, az Ossian, a gessneri idilliumok, a különböző nosztalgikák az aranykor iránt, a természeti jog, a józan ész és ehhez hasonló jelenségek különösképpen figyelemre-méltóak. Mindegyik valamiféle kísérletnek tekintendő, a művészet és a tudomány hagyományos kategóriáinak meghaladására. A herderi történetiszemlélet már több ennél, a népi hagyománnyal

¹⁰ KAZINCZY F., *Pályám emlékezete*. 138. *Fogságom naplója* (idézett kiadás 232. s.köv. lapokon.)

kapcsolatos elmélete pedig szinte felkínálja azt az utat, amely a szélesebb rétegeket felölelő nemzeti irodalom irányába tart. Ám nem véletlen, hogy hatása Kelet-Európa azon régióiban volt erősebb, ahol a nép elsődlegesen a parasztságot jelentette, s a népi kultúra a parasztság ősi, íratlan költészetével, névtelen művészetével volt azonos. Nyilvánvaló, hogy a felvilágosodás, majd a francia forradalom demokratikus eszméi ezt a törekvést a nemzeti szellemű irodalom megerősítésére fokozatosan átszőtték szociális tartalmakkal. Ám az egyedül lehetséges módot ez a törekvés korántsem jelentette, még ha tájékozási és kiindulási pontot nyújtott is. A fő kérdés társadalmilag és esztétikailag egyaránt az volt, hogy miképp lehet – a kultúrának tárgyat adó és befogadó hagyományos elit rétegekkel szemben – a népfogalmat mindkét értelemben kiszélesíteni.

Felfigyelhetünk arra a körülményre, hogy például Bécsben mind népszerűbbé válnak a *commedia dell'arte* különböző válfajai. Ismeretesek e sajátos műfajú komédiák olasz inspirátorai (Goldoni, Gozzi), továbbá azok az összefüggések, amelyek ezeket a francia színjátszáshoz kötik. Nem feladatunk azonban e téma közelebbi szemügyre vétele. Fontosabb pillanatnyilag azoknak a népmesei elemeknek a szerepe, amelyek a tipológiailag rokon bécsi népszínműben fedezhetők fel. A *Zauberposse* népi eredetű műfaji jegyei (tündérmotívumok, próbatételek stb.) hatják át az ebben a nében járatos Schikaneder szövegére komponált Mozart-operát, a *Varázsfuvolát*. Példa ez a mű abban a vonatkozásban is, hogy a népmesei jelleg egy sajátos stilizációban korántsem összeegyeztethetetlen a felvilágosodás gondolati tartalmaival. Itt mégsem erre a lehetőségre, hanem arra a folyamatra kívánjuk a figyelmet felhívni, amely a bécsi elővárosi színházak népszórakoztató (Kasperl-, Hanswurst-figurák) gyakorlatától egyfajta plebejus szemlélet megerősödéséhez vezet s megeremti az arisztokratikus elit kultúra eleinte nem túlságosan megbecsült, de később mindinkább elfogadott ellenpólusát. A sematikus, együgyűen bölcs figurák helyét a maguk sajátos „irodalmiatlan” dialektusával mindinkább a városi kisemberek veszik át, akaratlanul is (később Nestroynál mindinkább tudatosan) egy új morált hirdetve a jelentősen meggyarapodott közönségnek, megtartva ugyanakkor e színjátéktípus eredetét. Ehhez a fejlődéshez természetesen az urbanizációnak a magyarországinál előrehaladottabb fokára volt szükség.

Aligha véletlen, hogy a paraszti népiesség mellett ezekre a populáris műfajokra az a Csokonai helyez súlyt, akiben magában is megvolt a falusi-városi „kettős kötöttség”, sőt Debrecen a maga különös módján e kettőséget sajátos egységben képviselte. Az is érthető természetesen, hogy e kísérletezésnek miért nem volt közvetlen folytatása. Kazinczy mindvégig megmaradt az elit kultúra álláspontján, noha ennek tartalma és hangsúlyozott iránya a felvilágosodás jegyében éppen a régi típusú konzervatív elit kultúra felszámolása volt, s egyben kíméletlen harc a provinciális popularizmus ellen, amely lényegében az előzőnek volt irodalom alatti szintre süllyedt változata. Csokonai viszont paradox módon, az utóbbi ellen korántsem vívott oly szenvedéllyel. Mind Csokonai, mind pedig Kazinczy álláspontja a magyar művelődési viszonyok ellentmondásaiban gyökerezik. Történelmi távlatból szemlélve egy dolog bizonyosnak látszik: a felvilágosodás kulturális és művészeti programja nem hozhatott igazi áttörést, a jozefinizmusnak nem volt igazi kifutása. Ebben bizonyítást nyer az a köztársasági mozgalomnak éppen a szellemi élet java képviselőit érintő tragédiája, s még két fontos tényező: az udvar Magyarországgal szemben megszigorodott s mindinkább a konzervatív rétegekre támaszkodó politikája, s ezzel összefüggésben a műveltebb középneveltségnek a fenyegetettségérzésből következő magatartásváltozása.

Maradtak tehát a következő évtizedekben a kiütkeresés különböző változatai. Kazinczy elmerül a nyelvi és stílusreform csatározásaiban, s szilárdan tovább építi klasszicizmusát. Berzeviczy a Staatspatriotizmus képviselőivel (Hormayr és bécsi köre) tart kapcsolatokat, akik közül néhányan e kör irodalmi programja révén (a birodalom egyes népei kultúrájának megismertetését szolgáló törekvés) Kazinczy is szorosabb kapcsolatban áll (Majláth, Rummy). Ám az előző, 1795-tel végződő korszak mindenképpen a múlté már. Visszahátrált-e Kazinczy a megnehezült időkben? Inkább a feltételek változtak meg, s programjának aktualitása vesztett erejéből. És óvatosságra intette a keserű tapasztalás. Magatartásában semmi rejtélyes sincs. Maga írja a *Prof. Sipos Pálhoz* című episztolájában a szabadság eszméjéhez („Csudálatos szent istennő, szabadság!”) intézett emelkedett szavak után: „... S a bölcs szabad? / Oh az! ha néki csendes éjszakát / S jó reggelt nem mond más nap a – prófosz”. E vers 1812-ből való.

¹¹ *Pályám emlékezete* (id. kiadás 320. s köv. lapokon).

Munkács várában, fogsága vége felé találkozik az 1790-es évek bécsi radikálisaival. Itt van Hackl (Hackel) „szerencse kerekés”, báró Riedel(e) „nevelője a mostani császárnak”, Ruzsicskay György „cseh híres muzsikus”, Dr. Menz Bécsből, Jellinek nevelő. E késői ismerkedés során nem kérdezősködik Riedel múltjáról, de nincs kétsége: „...annyit azonban ki lehetne vennem szavaiból, hogy republikánusi gondolkodásáért s talán készüléteiért. Mindazért szenvedének a többiek is.”¹¹ E találkozás, ha a véletlen rendezte is, logikus következménye volt a megelőző szellemi, illetőleg személyes érintkezéseknek. A Monarchia fővárosa nemcsak a felvilágosodás eszméit, az új ízlést, az igazságos állam gondolatát közvetítette hatékonyan, hanem az idők fordultával a megtorlást is sikeresen központosította.

Antal Weber

QUELQUES PROBLÈMES DE L'ATTITUDE D'ÉCRIVAIN ET POLITIQUE AUX ANNÉES 1790

L'étude s'occupe de quelques problèmes de la culture des intellectuels, en premier lieu sous le rapport de l'empire des Habsbourg et de la Hongrie. Contrairement à quelques constatations répandues de l'historiographie littéraire ayant un point de vue national, il y avait beaucoup plus de relations effectivement vérifiables entre la vie spirituelle hongroise et autrichienne, qu'on ne le croit selon la conception générale du public. Le règne de l'empereur Joseph II et la tendance spirituel et politique complexe qui s'y attache et qu'on appelle joséphisme, était l'inspiratrice de beaucoup d'initiatives communes dans le domaine de la politique et de la culture également. Malgré toutes ses contradictions et les difficultés qu'elle devait affronter, elle a favorisé, à la fois du point de vue confessionnel qui était important à cette époque et du point de vue de la société aussi, la transformation des couches créant la culture, leur élargissement dans la direction bourgeoise-intellectuelle, sous le signe des Lumières. Le jeune Kazinczy, le futur rénovateur de la langue et du goût littéraires, le noble assumant un service d'état, est le représentant de la politique réformiste éclairée, et comme tel, il établit des relations multilatérales avec de nombreux représentants bien connus à cette époque de la vie politique et artistique viennoise. Dans ses mémoires, les données y relatives figurent abondamment (Ratschky, Blumauer, Ignaz Born, Van Swieten etc.). Les contacts continuent dans la période d'après Joseph aussi; le parallèle des mouvements républicains en est la preuve.

A DRÁMA ÉS A SZÍNJÁTÉK VISZONYA

(Örkény István: *Forgatókönyv*)

Az utóbbi évtizedekben furcsa nézetek olvashatók a drámairodalomról. Nemcsak rendezők, de drámaírók is hangoztatják, hogy a drámai szöveg csak a színházi előadásban kapja meg a maga értelmét, szépségét, jelentőségét, teljességét. T. Williams ezt írta: „Egy színdarab nyomtatásban körülbelül annyi, mint egy fel nem épült, vagy felépült és elpusztult házról készült tervrajz”.¹ Gyárfás Miklós a drámáról, dramaturgiáról írott könyvében szól arról, hogy egy drámában „minden a szó cselekvőerején keresztül érvényesül. Leíró részletekre nem jut idő és a lelkiállapotok részletes elemzésére sem. Ezért csak a színészi játék, az előadás megvalósulásával tud érvényesülni teljes szépségében egy-egy drámai alkotás.”²

Ezek és a hasonlóan megfogalmazott állítások csak akkor lennének igazolhatóak, ha a dráma nem tartozna az irodalomhoz; vagyis, ha egyetlen drámai szöveg sem lenne önmagában totális, hiteles és teljes, illetve nem lenne képes ilyen világot felidézni és magába zárni. Ezt fordítva úgy fogalmazhatjuk, hogy a fentiek és a hasonló állítások akkor lennének igazolhatóak, ha a színházi előadás a maga összes eszközével – a rendezéssel, a színészi játékkal éppúgy, mint a díszlettel, kellekkel, bútorral, világítással, zenével stb. együtt – képes lenne olyan *drámát* valóban hitelessé és totálissá tenni, amely a valóságot, illetve a választott problematikát nem tükrözi a maga totalitásában.

Mindez nem jelenti azt, hogy nem léteztek és nem léteznek önmagukban nem teljes és nem hiteles világot felidéző szövegek, amelyeket mégis előadnak. Vagyis: nem drámai műveket is elő lehet adni. Ismeretes, hogy ilyen szövegek voltak a régebbi századokban az ún. farce-ok,³ a trufák, aztán az ún. farsangi játékok, valamint pl. a commedia dell'arte szövegei, vagy pl. a XVI. és XVII. század fordulóján élt A. G. Tabarin jelenetei stb. Ezek azonban nem az irodalomhoz tartoznak, nem is a drámatörténethez, hanem elsősorban a színháztörténethez. Az említettek aktuális tartalmú csipkelődő, kicsúfoló, elsősorban nevetető tartalmú, rövidke írások voltak.

Mivel *Az írott szövegek és a színjáték* c. tanulmányunkban (L. Színház 1979/1. sz.) kissé részletesebben foglalkoztunk a kérdéssel, most csak vázlatosan utalunk még két színjátékszövegre, amelyek e kérdéskört bonyolítják.

Ilyenek az ún. „jól megcsinált” színművek. Ezekben – ismeretes ez – a nézőtérén ülő közönségre teendő legnagyobb hatás elérését szolgáló írástechnikát dolgozták ki. S noha – legalábbis a francia szerzők – tanítani is akartak általuk, az erkölcsöket jobbitani, alakjaik mégsem összetett, valódi emberek. Ezért kétségtelen, hogy Scribe, Augier és Sardou darabjainak *alakjait* – s hogy ne feledkezzünk meg arról, aki az ún. „francia technikát” náluk sokkal, de sokkal jobban tudta, Molnár Ferenc darabjainak az *alakjait* – a színészi alakítások mélyebbé, igazabbá, összetettebbé tudják tenni. Az ún. „jól megcsinált” színművek *alakjainak* esetében igaz, hogy a maguk teljességét, mélységét stb. csak a színházi előadásban kaphatják meg. Azonban az már nem állítható, hogy a nagy dráma-

¹ In *A Színház ma*. Szerk. LENGYEL György. Bp. 1970. 317.

² GYÁRFÁS Miklós, *A tettes mindig Oidipusz*. Bp. 1978. 21.

³ Amelyekről már Thomas Sebillet, 1548-ban ezt írta: „A francia farce-nak vagy Sottie-nek igazi témája egy jelentéktelen, durva darab, amely öröme és nevetésre ösztönöz.” in *European Theories of the Drama*. by B. H. CLARK, newly revised by H. Popkin. Crown Publishers Inc. New York 1972. 54.

írók alakjai önmagukban, színészi alakítások nélkül nem teljesek, mélyek és nem igazak. Ugyanakkor az sem igazolható, hogy a „jól megcsinált” színdarabok *teljes világát*, az ábrázolt kérdést, tételt vagy problematikát a színházi előadás mélyebbé, igazabbá, hitelesebbé tudja tenni. E munkák azonban a kérdéskört bonyolítják.

Miként azok a szövegek is, amelyeket e század elejétől kezdve a rendezők vagy a rendezők felkérésére újságírók, dramaturgok stb. állítottak össze. Ezek nem farce-ok, nem trufák és nem is „jól megcsinált” színművek, de nem is drámák. Csak példaként említjük Erwin Piscator *Trotz alledem! (Csak azért is!)* című előadása számára készült szöveget; illetve azt, amelyet A. Mnouchkine 1789 c. előadása számára állítottak össze. Ezeknek a színházi előadásoknak az esetében sem lehet állítani, hogy általuk és bennük *dráma* kapta volna meg a maga szépségét, értelmét, teljességét.

*

Vizsgáljunk meg egy olyan mai drámát, amelynek szerzője is azt tartotta, hogy „Egy leírt színdarab, akármennyire is úgy gondolom, ezen már javítani nem tudok, az a papíron sohasem végleges, sohasem beteljesülés”.⁴ Örkény István mondta ezt, s egy más alkalommal is ezt hangsúlyozta: „Én csak az eljátszott drámát tekintem drámának, hiszen nem a papírnak készül, mint ahogy egy forgatókönyv sem akar forgatókönyv maradni. *Akkor valósul meg, akkor teljesül ki*, akkor mondhatom, hogy a világra jött, amit írtam, amikor alkotótársaim a rendező, a színész – a színpadon újraterezték.”⁵

Hangsúlyozzuk, úgy gondoljuk, ezek az állítások csak akkor igazolhatóak, ha egy színházi előadás olyan szöveget tudna teljesebbé, hitelesebbé tenni, amely önmagában nem az; avagy, ha nem létezne dialógusban megírt olyan szöveg, amely önmagában is teljes, hiteles és totális.

Örkény István utolsó műve a *Forgatókönyv*. Először vizsgáljuk meg a drámát; azután azt, mit és mennyiben lenne képes a *felvetődő problémákon* a színházművészet eszköztára, teljes jelrendszere változtatni, mennyire lenne képes azokhoz olyan jelentéseket hozzátenni, amelyek a műben jelentkező problémákat megszüntetnék.

*

A mű belső világának ideje 1949. szeptember 22-e. Ekkor tartja jutalomjátékát a Mesternek nevezett bűvész a Fővárosi Nagycirkuszban. Produkciója az akaratátvitel. A jutalomjátékra meghívta régi barátait. Közöttük van Barabás Ádám, Novotny és Littke László, aki helyett édesanyja jön el. A Mester meghívta még Marosit, aki újságíró, és Nánási Pirit, aki lektor a Hadtörténelmi Könyvkiadónál. Barabás magával hozta édesanyját.

A vendégeket a Misi nevű bohóc, valamint Sztella, a Mester partnere fogadja a büfében. A kezdeti beszélgetésekből megtudjuk, hogy 1944 szeptemberében a Mester, Misi és Sztella – aki akkor még ápolónő volt a Honvéd Kórházban – Barabás vezetésével a Gestapo fogságából kiszabadították Hódosi ezredest, az ellenállási mozgalom vezetőjét; hogy a kiszabadítás után Hódosit Barabás édesanyja bújtatta, majd a Mester a cirkuszban, végül pedig Novotny Visegrádon, a kormányzói vadászkastélyban. Novotny még az illegális röpcédulákat is elrejtette. Mikor Hódosit a vadászkastélyból tovább akarták menekíteni, ő nem bírván elviselni a helyzetet, elkérte Barabás pisztolyát és föbe lőtte magát. A kezdeti beszélgetésekből még azt is megtudjuk, hogy most, 1949-ben Novotnyt elbocsátották az állásából, volt már internálva, s jelenleg teherautósofőr; Misit bohócból jegyzedővé minősítették; Sztellát pedig nem vették vissza a Honvéd Kórházba ápolónőnek. Nánási Piri is fegyelmet kapott, amiért megnézte a titkos Hódosi-dossziét. Sőt, Barabás Ádámot, aki jelenleg párizsi nagykövet, hazarendelték, „de azóta mintha kihalt volna a külügyminisztérium. Mit akarnak

⁴ÖRKÉNY István, *Párbeszéd a groteszkről*, in *Beszélgetések Örkény Istvánnal*. Bp. 1981; 187.

⁵ÖRKÉNY, *I. m.* 212. (Kiemelések tőlem, B. T.)

tőlem? Rejtély. A miniszterem mintha eltűnt volna. Ha bemegyek, csak a referens fogad zavartan.”⁶ Vagyis mindenki a fenyegettség légkörében él.

A Mester jutalomjátéka akaratátviteli mutatványokkal kezdődik, amelyeknek nincs semmi közük sem a később felidézett eseményekhez, sem a drámához. Csak annak a mutatványnak van valami köze a mű eseményeihez, amelyben 1917 novemberét idézik fel, s amelyben bohóctréfaként eljátszszák a cári család pusztulását, a forradalom győzelmét. Ennek végén Marosi „csendőr századosnak öltözve” ront be, s Hódosit, az ellenállási mozgalom vezetőjét keresi.

Mindez annyit is jelent, hogy a Téli Palotában játszódó jelenetet 1949. szeptember elsején is bemutatta a Mester, s most azt az időt idézte fel. Ebben a felidézett jelenetben szerepel még Nánási Piri is, akire ekkor a Mester a cirkuszban álnéven bujkáló zsidó lány alakját kényszeríti rá. A csendőrt játszó Marosinak Littkéné szóról szóra elmondja azt a kiáltványt, amit fia, Littke László fogalmazott meg, s amelyben – 1944-ben – fegyveres felkelésre szólította fel a magyar népet. A jelenet azzal végződik, hogy a Mester Marosira átviszi a maga akaratát, aki csendőr helyett most kisleány hiszi magát, s elfelejti, mit is akart itt.

A Mester eddig csak a porondon lévőekkel kapcsolatban gyakorolta akaratátviteli erejét, most azonban közli, hogy a „nézőtéren ülő nagybecsű publikumot fogom akaratérőm búvkörébe vonni.”⁷ Kérdéseket tesz fel, amelyek a közönség lelkiismeretét érintik. Végül felszólítja őket, jelentkezzen, „aki mondott vagy tett valamit, ami Isten és ember előtt *törvénytelen*, jövátéhetetlen vagy megbocsáthatatlan”. Mikor senki sem jelentkezik, örül, hogy az itt ülők feddhetetlenek, „Nincs bennük önvád, sem rettegés a *törvény szigorától*, mely lecsap a bűnözőkre, de *nem fenyegeti az ártatlankat*.”⁸

Ennek hallatára Littkéné „fölsáll, visszaroskad, és az asztalra borulva kétségbeesetten fölsír”.⁹ Elmondja, hogy fiát két hete elvitték. Az asszonyról a mű alakjai – a Mester kivételével – nem tudták, hogy kicsoda. Most megmondja, amiből nyilvánvaló, hogy Littke László az ő fia. Ekkor „Barabás a szereplőket szétlökődösve, lélekszakadva rohan be a porond felől.”¹⁰

Barabás azonban – valahogyan nem tudván még fölocsúdni az előző akaratátviteli mutatvány hatásából – 1944-ben hiszi magát; azt hiszi, a nyomozók 1944-ben vitték el Littkét. Megtudjuk, hogy Littke volt Barabás legjobb barátja, ő szervezte be a pártba stb. A Mester felébreszti s bemutatja az 1949. szeptember 22-én itt ülő közönségnek mint „Madrid legendás védőjét, a francia partizánok hőseit, az egykori Barabás hadnagyot, illegális nevén Füttyöst, később romba dőlő fővárosunk újjáépítőjét, előbb minisztert, azután államtitkárt, a forradalmár fiatalok bálványát, aki jelenleg párizsi követ.”¹¹

Ettől a pillanattól kezdve új eseménysor indul, ami a mű lényegéhez tartozik: Barabás 1949-es koncepció perének előzményei.

Azonban már itt fel kell tennünk a kérdést: eleve szándékában volt-e a Mesternek Barabás leendő koncepció pörét is felidézni ezen a jutalomjátékon, avagy csak Hódosinak az 1944-ben történt kiszabadítását akarta felidézni, de az események tovább haladtak, mintegy „maguktól”. A kérdés nyilván elsősorban a Mester alakját, illetve az ő tartalmait érinti. A legegyszerűbb választ a Mester vagy a mű valamely szövegrésze adhatná. Ezekből azonban nem lehet ezt eldönteni. Közvetlenül ugyan, de választ kaphatnánk abból is, hogy kiket hívott meg. Van-e köztük olyan, akire kizárólag csak a koncepció per ettől kezdődő felidézésére van szükség? Ha lenne ilyen, tudhatnánk, hogy a Mester eleve készült erre is. Azonban ilyen alak nincs; hiszen mindenki szerepelt már az eddigi eseményekben is. A mű szövegeiből az sem egyértelmű, hogy a Mester tudta-e, hogy Littkét már letartóztatták, vagy ő is csak most tudta meg Littkénétől? Ha bizonyosak lehetnének, hogy tudta, akkor a közönséghez intézett azon szavai, melyben örül, hogy a jelenlévők nem félnek a törvénytől, „mely lecsap a bűnözőkre, de nem fenyegeti az ártatlankat” arra vonatkozóan lenne

⁶ ÖRKÉNY István, *Forgatókönyv*. Bp. 1979. 21.

⁷ ÖRKÉNY, *I. m.* 53.

⁸ ÖRKÉNY, *I. m.* 56. (Kiemelések tőlem, B. T.)

⁹ ÖRKÉNY, *I. m.* 56.

¹⁰ ÖRKÉNY, *I. m.* 58.

¹¹ ÖRKÉNY, *I. m.* 62.

tudatos szöveg, hogy Littkéné felsírását idézze elő, ezzel pedig a koncepció per felidézését kezdje el. A kérdéskörre még visszatérünk, most csak annyit jegyzünk meg, hogy ennek az eldöntése a Mester szándékainak, tartalmainak, s így a műben betöltött szerkezeti, eszmei és funkcionális helyének a problematikáját érinti.

Miután a Mester Barabást „visszahozta” 1944-ből, s bemutatta a közönségnek, Marosi – „megint civilben” – Barabáshoz lép. Az idő és a tér ezzel újra változik: 1949. április 4-e van, Párizsban, ahol Barabás mint nagykövet fogadást ad. Itt Marosi csak szóban közvetített üzenetet hoz; ismét valaki másnak az alakját véve magára. Az üzenetben többek között az áll, hogy „Pártunk elszakadt a néptől, vezetőink, mintha csalhatatlanok volnának, elnémítják, sőt bebörtönzik a bírálni akarókat...”, s az üzenet küldője kéri Barabást, „Ne hagyj el, segíts, üzend meg, mit tegyek, hogy megelőzzem a csalódott tömegek *fegyveres fölkelését*...”.¹² Barabás fölháborodva provokátornak minősíti az üzenethozót, megnézi útlevelét, s látja, Marosinak hívják és újságíró. Később majd Marosi tiltakozik, miszerint ő sohasem volt Párizsban, nem is lehetett, mert nincs útlevele.

Ez a jelenet is kapcsolódik az előző kérdéshez: tudta-e a Mester, hogy akik az üzenetet küldték, Marosi nevét használtatták az üzenetvivővel? Ha ezt tudná, s ha mi biztosak lehetnénk, hogy tudta, abban is bizonyosak lehetnénk, hogy azért hívta meg Marosit, mert a koncepció pert is fel akarta idézni. De erre sem kapunk egyértelmű választ.

Az üzenet végén olyan tények hangzanak el, amelyeket Barabáson kívül csak egyetlen egy valaki tudhat. Hogy ez a valaki kicsoda, abból derül ki, hogy Littkéné is emlékszik ugyanarra a szövegre, amit Marosi Barabásnak elmondott, s szó szerinti el is ismétli. Mindebből az is valószínűvé válik, hogy a Párizsba küldött üzenet Littkétől származott. Mivel Barabás ezt az esetet provokációnak minősítette és azon nyomban jelentést tett róla az illetékes hatóságoknak, Littkéné vádolja Barabást, miszerint „Tudta jól, és csak maga tudhatta, kitől jött az üzenet, és hogy *mi vár a legjobb barátjára*, ha följelenti az üzenet átadóját.”¹³

Itt kezdődik Barabás benső világának a megmutatása. Ekkor kezdődik gyötrődése régi barátjának, Littke Lászlónak bűnösségét vagy ártatlanságát illetően, s ennek következtében saját bűnösségét vagy ártatlanságát illetően, amely kérdések összefüggésben vannak Littke letartóztatóinak ártatlanságával vagy bűnösségével is. Ekkor még azt hiszi, hogy Littke áruól.

Barabásné ront be a nézőtérrel, „Üss szét köztük – mondja fiának –, ha rá akarnak uszítani a barátodra.”¹⁴, és a Mesternek két pofont ad. A Mester mentegetőzik, hogy Barabást rég látta, „Utoljára Hódosi halála napján”.¹⁵ Ez a furcsa, egyáltalán nem logikus mentegetőzés azért szükséges, hogy elhangozhassék Hódosi neve. E név hallatára – és semmi más indítóból – Nánási Piri közli, hogy a bizalmas dossziében azt olvasta, Hódosi nem öngyilkos lett, hanem gyilkosság áldozata. Ebből pedig nyilvánvaló, hogy a dossziében már hamisított jegyzőkönyv van. Barabásné el akarja vinni a fiát. A Mester azonban akaratátvitellel meggyőzi, hogy nem cirkuszban vannak, hanem „A Népbírótság tárgyalótermében, ahol majd a fia bűnygyében hirdetnek ítéletet.”¹⁶

Az esemény sor ezzel a koncepció per felidezéséhez érkezett. A Mester megmutatja Barabásnak a vádiratot – ugyanazt az újságpapírt, amit Barabásnének mutatott, mint az őt tanúként beidéző iratot – s ezzel vége az első résznek.

A II. rész elején a Mester alszik, s Misi bohóctréfákkal ébreszti, majd a bűvész felolvassa a vádirat pontjait: „Együttműködés az illegális párt üldözőivel”; egy sztrájk szervezőinek beségása; „dezertálás a Madridot védő köztársasági hadseregből”; „Aknamunka a francia partizánok ellen, később a magyar ellenállási mozgalom vezérkarának lebuktatása, majd Hódosi ezredes meggyilkolása...”.¹⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy mindezeket a Mester kommentálja is; a tárgyalást „Ne vedd komolyan”, a vádirat „légből kapott iromány”, amelyen „szabad nevetni”, s hogy „Ezt a vádiratnak nevezett szappanbuborékot játszva föl fogjuk pukkasztani.”¹⁸

¹² ÖRKÉNY, I. m. 68. (Kiemelések tőlem, B. T.)

¹³ ÖRKÉNY, I. m. 73. (Kiemelések tőlem, B. T.)

¹⁴ ÖRKÉNY, I. m. 74.

¹⁵ ÖRKÉNY, I. m. 75.

¹⁶ ÖRKÉNY, I. m. 77.

¹⁷ ÖRKÉNY, I. m. 82.

¹⁸ ÖRKÉNY, I. m. 82.

A Mester ezután mint népbíróági elnök hallgatja ki Barabást. A végén közli, a népbíróóság enyhítő körülménynek tekinti, „Hogy segédkezet nyújtottál a hozzád legközelebb álló személynek, a pártba befurakodott ellenség legádázabbikának még időben történő hathatós leleplezéséhez.”¹⁹ Ismét Littkéné szól közbe, s kérdi Barabástól, él-e a fia? Ekkor olvasható Barabás első monológja.

*

Voltaképpen ez az a pillanat, amelyben elindul a műnek az a szála, amely egyértelműen drámának nevezhető.

Az eddigi jelenet-mozaikokban csak azokat a múltbeli eseményeket tudtuk meg, amelyek mintegy alapjai a Barabás benső világában kialakulható drámának; illetve azt, hogy Barabást hamis, koholt vádak alapján fogták perbe.

Az elmondott események kétségkívül drámaiak, de csak a szó mindennapi értelmében. Az eseményeket ugyanakkor csak *megtudtuk*, méghozzá úgy, hogy azokat a Mester idézte, idéztette fel. Amiket így megtudtunk, azok az élet mindennapi eseményeiben valóban drámaiak, az életben valóban drámák, mint az illegális szervezkedés, kiszabadítás a Gestapo fogságából, Novotny elbocsátása és internálása, Hódosi öngyilkossága, a koncepciók per előkészítésének mozzanatai stb. S természetesen maga a koncepciók per is igen erősen drámai életjelenség. Azonban ezek a mindennapi életben drámának számító események a műben nem válnak valódi drámává, mert *egyetlen esemény sem kerül elének az alakok közötti viszonyokból és azok változásaiból*. Minden eseményt a Mester idézett fel, de még ő sem eredeztette azokat az alakok közötti viszonyokból.

Már az eddigiekből is látható, hogy a mű egyik problematikus jellemzője – a drámaiság szempontjából – az alakok közötti viszonyok hiánya. Az alakokat csak a Mester használja föl arra, hogy a mutatványban a múltbeli eseményeket *kimondják* vagy megjelenítsék. Ezáltal az alakok között nem is jöhetnek létre drámai viszonyok. Az alakoknak így csak a Mesterhez van viszonyuk – egymáshoz nincsen –, de ez is csak pusztán annyi, hogy a Mester rájuk kényszeríti a régi események elmondását, illetve a mutatványban való és mutatványként való megjelenítését.

Az a tény, hogy nem lehet tudni, a Mester fel akarta-e idézni a koncepciók pert, avagy csak a régi, 1944-es események felidézésével akarta szórakoztatni a publikumot, itt válik fontossá. Ez a kérdés ui. nemcsak az ő és a Barabás közti viszonyt, hanem az ő és a többi alak közti viszonyt is érinti.

Ha a koncepciók pert – amely a dráma benső idejében csak a jövő időben képzelhető el – fel akarta idézni, akkor ezzel a felidézéssel szükségszerűen lenne valamilyen célja; ebből pedig meg lehetne állapítani a Mester benső tartalmait. Ha lenne célja, szükségszerűen alakulna ki saját, konkrét tartalmú viszonya a többi alakhoz, de Barabáshoz is. Neki nyilván akkor lenne köze a felidézett eseményekhez, vagyis a személyi kultuszhoz és a koncepciók perekhez, ha valamilyen társadalmi-történelmi mozgásirányt képviselő célból idézné fel. De ilyen célt nem találunk. Ennek hiányában nincs igazán meghatározható viszonya Barabáshoz sem. Illetve, ami van, az pusztán annyi, hogy barátja volt Barabásnak, együtt harcoltak, s tudja, Barabás ártatlan.

A Mester alakjának legnagyobb hibája tehát az, hogy ő úgy főszereplő, hogy a műben felvetett problematikához, a személyi kultuszhoz és a koncepciók perekhez tartalmait illetően semmi köze nincsen, ezeknek egyetlen részét-részletét sem hordozza. Ennek következtében nem lehetnek, nincsenek drámai viszonyai. A Mesternek itt semmi, de semmi más célja nincs, mint cirkuszi bűvész-mutatványokat produkálni. Ennek következtében műbeli funkciója kizárólag az események technikai megjelenítése.

A személyi kultusz és a koncepciók perek problematikájához a többi alaknak sincs benső köze; vagyis egyik alak sem hordozza, testesíti meg a mű alapproblematikájának valamely részét-részletét. Láttuk, Marosi mint ő maga nem szerepel, később is csak hírhez. Nánási Piri mint ő maga csak annyiban szerepel, hogy látta a titkos Hódosi-dossziét és így a hamisított jegyzőkönyvet. Novotny csak mint az 1944-es események egyik hősi alakja, illetve mint – akárcsak Nánási Piri – a

¹⁹ÖRKÉNY, I. m. 87.

személyi kultusz kezdeteinek szimptomáit – alaptalanul, törvénytelenül elbocsátották, internálták; fegyelmet kapott – hordozó egyén jelenik meg. De a mű alapproblematikáját Littkéné sem jeleníti meg. Az általa elmondottakból nyilvánvalóvá válhat a pörök mechanizmusa, módszerei. Ezenkívül azt a kétségbeesett fájdalmat jeleníti meg, ami az ártatlanul elhurcoltak hozzátartozóiban támad fel. Misi leginkább a cirkuszi mutatóanyagokhoz szükséges bohóctréfákat produkálja, Sztella pedig a Mester technikai partnere.

Míndez azt is jelenti, hogy az alakoknak nemcsak egymáshoz, de Barabáshoz sincsenek viszonyai. Mivel hozzá a Mesternek sincs viszonya, egyértelmű, hogy a műben sehol máshol nem formálódhat meg a *valódi dráma*, csak Barabás benső világában. Az itt létrejövő dráma pedig kizárólag csak *monológokban* objektíválható.

A Mesternek Barabás benső drámájához is csak akkor lehetne köze, ha a benső vívódásokban, gyötrődésekben, tépelődésekben valahogyan helyet kaphatna. Ezekben pedig a legnyilvánvalóbban akkor kapna helyet, ha a per felidézésével olyan célja lenne, amely a személyi kultusz és a koncepciók perek valamely társadalmi-történelmi aspektusát nyilvánítaná ki. Ebben az esetben azonban az is megvalósulna, hogy a dráma a Mester és a Barabás közötti viszonyban formálódna meg.

Ám még egy újabb problémát szül, hogy az alakok csak az eseményeket idézik fel anélkül, hogy a problémákhoz benső, egyéniségükből, személyiségükből fakadó közük lenne. Ezek hiányában ui. az általuk felidézett események csak pusztá tényyszerűségeikben *mondanak ki*, azaz a problémakör megjelenített eseményei nem épülnek egyedekbe, személyekbe. Ezáltal a személyi kultusz és a perek problémaköre függetlenedik a személyektől, egyedektől; nem velük és általuk történik, hanem tőlük függetlenül, valahol felettük „lebegve”. Mindezt voltaképpen már az teszi eleve szükségszerűvé, hogy a problémakör egy cirkuszi előadás felidézetttségében, bűvészmutatványokként formálódik művé. Így már a kérdéskör írói látásmódjában, következésképp a mű szerkezetében a mű – már eleve felidézett – valóságán belül is csak mint felidézett valóság jelenik meg. A kérdéskör ezáltal elveszíti a maga súlyosságát.

Ugyanakkor az eseményeket nem azok idézik fel, akik a pereket eltervezték, végrehajtották és végrehajtották, hanem olyan emberek, akik a koncepciók perekben mit sem tudó sakkfigurák voltak; illetve akik csak megjelenítik a sakkfigurákat. A Mester a mű elején azt mondja az akaratátviteli mutatóvannal kapcsolatban: „Ne féljenek tőlem. Nem terrorizálok senkit. (. . .) Én csak arra töreksem, hogy mind, akik a porondon vagyunk, lehetőleg ugyanazt akarjuk, és csak olyasmit, ami nem idegen tőlünk, ami bennünk, bevallatlanul szunnyadozott.”²⁰ Valóban nem is tesz és nem is tétet mást. Ám ezen a módon csak akkor jelenhetne meg a koncepciók perek egyéni és társadalmi problematikájának teljessége, totalitása, ha nem csak a sakkfigurák szerepelnének.

Ezeknek a mozgásirányoknak a hiányában a problémakör még jobban elveszti a maga súlyát és drámaiságát. Így csak a pusztá események „drámaiak”, de úgy, hogy nem a mű benső világában születik és formálódik meg ez a „drámaiság”, hanem azáltal támad fel a befogadóban, hogy ő tudja, ezek az események a *primer valóságban* nagyon is drámaiak voltak. A koncepciók perek és a személyi kultusz okai és leglényegesebb társadalmi-történelmi dinamikái ezáltal megfoghatatlanok a mű világában.

Ezzel kapcsolatban meg lehetne említeni, hogy maga a társadalmi-történelmi helyzet hasonló módon függetlenedett az emberek személyiségétől, egyéniségétől. Tény ui., hogy ahhoz, hogy valaki akkoriban áldoztá váljon, nem volt szükség tetteire, múltbeli vagy jelenbeli cselekvéseire, bűneire vagy ártatlanságára, politikai meggyőződésére, világnézetére stb. Vagyis a koncepciók perek elváltak a személyiségektől, a jellemektől, egyedektől. Azonban a személyi kultusz világa, légköre csak az ártatlanul megfélemlítettek egyéni átéltségében jelent meg úgy, mint aminek nem lehet tudni az okát, nem lehet tudni és kiismerni módszereit. Magának a történelmi-társadalmi helyzetnek konkrét, valódi okai voltak.

A módszerek kiismerhetetlensége és az egyén előtt ismeretlen volta ebben a műben is pontosan megjelenik. Azonban a módszerekből nem derülnek ki az okok.

*

²⁰ ÖRKÉNY, J. m. 29.

A problémakör ott kezd személyhez hozzákapcsolódni, s ezzel szorosan összetartozva ott kezdődik el a dráma, az itt egyedül lehetséges valódi dráma, Barabás benső drámája, ahol az események elemző elmondását abbahagytuk. Littkéné Barabáshoz intézett kérdése után, hogy él-e a fia, Barabás első monológja olvasható. Ez a monológ, mint a következők is, azért hordozhat valódi drámát, mert a problémakör egyik aspektusa, a vádlottak benső világa viszonyokban, Barabás különböző benső tartalmai közötti viszonyokban formálódik meg.

A monológban amiatt győtrődik, hogy az ő, Párizsból, a provokációra vonatkozó jelentése alapján tartóztatták le azt a Littke Lászlót, aki „Megmentőm, oktatóm, példaképem; amivé lettem, neki köszönhetem.”²¹ A monológban megjelenő másik benső tartalom, hite és bizalma a pártban, amelyet Littke üzenetének azon része érint, miszerint a párt elszakadt a néptől, s hogy félre kell állítani vezetőit. Így egyfelől a szeretett barátba, másfelől a pártba vetett hit az oka a győtrődésnek. Végül arra jut, hogy az üzenetet nem küldhette a párthoz hű Littke.

A következő jelenetben megtudjuk, hogy fia letartóztatásakor Littkéné lakásában a házkutatás során Barabás leveleit keresték. Most Marosira a Mester annak az embernek az alakját kényszeríti, aki a nyomozóknak – kínzások hatására – egy hamisított levelet valódi Barabás-levélnak bizonyít. Barabás azonban közli, hogy ő ilyen levelet sohasem írt. Ám Littkéné ismét fejből idézi a fiához írott válaszát. Így megtudhatjuk, hogy Littkéék lakására hamisított Barabás-levelet csempésztek. A Littkéné által idézett levélben Barabás azt írta, hogy „Itt, Párizsban, sejtelmünk se volt róla, hogy pártunk, melynek győzelmére, még ifjú fővel, mindketten felesküdtünk, a győzelem birtokában visszaél hatalmával.”²² A levelet – egy újságpapírt – a Mester megmutatja Barabásnak, aki „kövé váltan mered az újságpapírra, s belőle föl-főlnézve követi Littkéné szavait”²³; pl. ezeket: „Ha igaz, amit futárod révén megüzentél, akkor, barátom, szavakkal már nem megyünk semmire”, cselekedni kell, „békés, de imponáló tüntetést kell szervezni.”²⁴ Barabás, noha tudja, hogy nem írt ilyen levelet, kénytelen elismerni, hogy a kézírás az övé.

Ekkor újabb monológja következik, amelyben tovább bontakozik a dráma. Ez a monológ talán a mű legszebb és legmélyebb része. Kétkedni kezd abban, amit önmagáról tud, mert látta saját keze írását. Értelmével tudja, hogy ezek a betűk „az én kezem vonásai! De csak a betűk; a szavak, a szavak egymásutánja, összefüggése nem az enyém.”²⁵ Azonban ugyanezekor kezd már megrendülni az önmagáról való tudásába és a saját magába vetett hite. „Hátha működik bennem egy második vezérlés, aminek nem én irányítom a működését? ... Hogy íródott ez a levél? Úgy-e, hogy a kezemnek külön élete van? Más ír, mint amit gondolok? Vagy megfordítva: ő tudja, hogy amit leírt, azt gondolni, akarni, vállalni fogom? Hát mi vagyok én?”²⁶ S eljut a még alapvetőbb kérdésekig: „ahogy két szemem, két fülem, akként két jobb kezem is van, kétféle sorsom, kétféle múltam, kétféle életrajzom?”²⁷ S már abban is kétkedik, nem ő lőtte-e le Hódosi ezredet, „Jobban mondva, a két kezem közül az egyik.”²⁸ Tehát eljut odáig, hogy már hiszi saját bűnöségét.

*

Ebben a nagyon igaz monológban nem a XX. századi ember „szizofréniája”, az én-nek különböző okokból bekövetkezhető felhasadása jelenik meg. Szó sincs itt a XX. századi ember „ontológiai alaphelyzetéről” sem, vagy egy réteg, egy osztály, egy csoport, vagy akár az író egyéni helyzetének vagy „világérzésének” ontológiai alaphelyzetként való beállításáról. (Mint sok hasonló tartalmú szövegben nem egy külföldi és hazai mű esetében.) Itt a személyi kultusz érvényre juttatá-

²¹ ÖRKÉNY, *I. m.* 91.

²² ÖRKÉNY, *I. m.* 102.

²³ ÖRKÉNY, *I. m.* 103.

²⁴ ÖRKÉNY, *I. m.* 103.

²⁵ ÖRKÉNY, *I. m.* 105.

²⁶ ÖRKÉNY, *I. m.* 105.

²⁷ ÖRKÉNY, *I. m.* 105–106.

²⁸ ÖRKÉNY, *I. m.* 106.

sának folyamatáról van szó. A személyi kultusz törvénytelenégei azáltal juthattak „hitelesen” érvényre, hogy az emberek hittek a pártban. Barabás benső drámájában is, ebben a folyamatban is alapvető szerepet játszik a pártba vetett hite. Ez ebben a monológban tényszerűen nem hangzik el, de megnyilvánul sok előző és ezt követő jelenetben. Pl. ezt mondja, még a mű elején, Novotnyinak: „...Egy párttitkár tévedhet, de a párt soha.”²⁹

A pártba mint vezető közösségbe vetett rendíthetetlen hit alapvetően járult hozzá a személyi kultusz légkörének kialakulásához; illetve az akkori benső drámákhoz. A párt abszolút igazába, sziklaszilárd erkölcsi, politikai, társadalmi erejébe és maradéktalanul pozitív voltába vetett hitet több tényező alapozta meg és alakította ki: egyértelműen igaznak bizonyult eszmerendszere, ideológiája, történelem- és társadalomszemlélete; gyakorlati harcai a fasizmus és az elnyomás ellen; valamint az a meggyőződés, hogy a párt tagjai és vezetői egyaránt erkölcsileg a legszilárdabbak. Mindezeket támogatta az a meggyőződés is, hogy a párt végre valahára, annyi szenvedés után az emberiség álmát valósítja meg, s erre képes is stb. Mindezek és még sok más tényező azt építette az emberek tudatába, hogy a párt tagjai és vezetői mindenféle negatívumoktól mentesek, hogy őszintén és minden körülmények között csak az emberekért harcolnak, a legtisztább erkölcsi alapon állva. Ez a jogos, mert történelmi és társadalmi tényekkel megalapozott hit oly mérhetetlenül erős volt, oly megalapozott és erős lehetett, hogy ha a párt azt mondta: aljas vagy áruló, ezt és ezt a bűnt, árulást vagy más negatívumot elkövetted, akkor fel sem merülhetett, hogy az állítás vagy a vád hamis; az egyed a párt igazába és abszolút pozitív voltába vetett hite alapján önmagában kezdett kételkedni. Persze más pillanatokban az egyed mégsem hitte, mégsem hihette, hogy bűnös, hogy áruló stb.

A monológot, kimondatlanul is, ez a hit járja át.

*

Azonban ettől kezdve van a műnek történelmileg és eszmeileg nem igazolható, vagy csak egészen kicsiny részében igazolható szála, mely áthúzódik a végső jelenetekig. Ez azzal kezdődik, hogy Marosi, most először mint önmaga, „lihegve beront”, s közli, „A város felbolydult, az utcákat előzönlötte a nép. Tízezrek, százezrek menetelnek a Petőfi-szobor felé.”³⁰

Az ezt követő mozaikrész már ehhez, a néptömegek szerepéhez és a fegyveres felkeléshez kapcsolódik. Barabásné elmondja, hogy két hete egy ismeretlen jött be a lakásába, noha ahhoz csak neki és fiának van kulcsa; fia pedig Párizsban volt. Az illető fia barátjának nevezte magát, s Barabás számára hozott üzenetet: „Ha lefognak, barátom, lépj a helyemre, és vedd át a vezetést.”³¹ A szövegből nem tudjuk bizonyosan, de lehetséges, hogy ez a látogató Littke László volt, de az is lehetséges, hogy egy újabb provokátor. Barabásné, Marosi iménti közlése nyomán, kéri fiát, vegye át a tömegek vezetését. Ezt a kérést megerősítendő, Marosi újabb berohanása következik, amikor is tudatja, hogy a nép Barabást hívja vezetőül.

Ezután ismét a valódi dráma – és nemcsak az események mindennapi drámaisága – folytatódik, ugyancsak monológban. A monológ fontosságára a Mester is felhívja a figyelmet: „Minden szó, ami most elhangzik, a vádolt szíve mélyéből fakad, és ha átsiklanak fájdalmas és megrázó tépelődésén, akkor a műsor hátralévő része összekuszálódik, érthetetlen és zavaros homályba vész.”³²

A benső dráma akörül alakul ki, hogy ő helyesen cselekedett-e, amikor a Párizsban megkapott üzenetről jelentést küldött az illetékes hatóságoknak, hiszen ennek alapján tartóztatták le Littkét; s ennek kapcsán akörül, hogy kettejük közül ki a bűnös és ki az ártatlan. „Csak tudnám, csak azt az egyet biztosan tudnám, igaz van-e Littkének vagy nincs.”³³ Ha igaz van, a nép jogosan ment az

²⁹ÖRKÉNY, I. m. 21.

³⁰ÖRKÉNY, I. m. 108.

³¹ÖRKÉNY, I. m. 112.

³²ÖRKÉNY, I. m. 114.

³³ÖRKÉNY, I. m. 115.

utára, ha bűnös, akkor a tüntetőket szét kell verni, s Littkét a börtönben kell hagyni. „Ez itt a kérdés, a kérdések kérdése, de ki tud rá felelni.”³⁴ Ezek a kérdések és benső tartalmak természetesen önmagukban rejtik azt is: bűnös, megengedhetetlen, törvénytelen dolgokat cselekszik-e a párt, avagy az igazság alapján áll.

Ezután Novotny becsmérli Barabást, hogy nem áll a tömegek élére, hogy nem veszi észre, kiké lett az ország. Elmondja, milyen sérelmek, törvénytelenések érték amiatt, hogy 1944-ben tagja volt a Barabás-csoportnak. Marosi pedig már ezzel a hírrel jön: „Lövöldözések, véres utcai harcok városzerte. Körülvették és ostromolják a Rádiót.”³⁵ Mivel ennek a két szövegnek a következtében Barabás akar valamit tenni, itt jelenik meg egy olyan *pillanat*, amely valódi értelemben drámai, ahol – ha halványan is –, drámai, most változó viszony alakul ki Novotny és Barabás között.

Barabás ugyanis ezek hatására barikádokra akar menni; most úgy érzi, Littke ártatlan, s ki kell szabadítani. El is indul, de a Mester intésére a cirkuszi szolgák szerepét is betöltő katonák nem engedik kimenni. „Mi történt? Meggondoltad magad?” – kérdi a Mester, s Barabás válasza ennyi: „Meg.”³⁶ Ezért olyan beszédet mond, amellyel az utcán lévő tömegeket akarja lecsendesíteni. Az iménti „kérdések kérdése” ebben az elindulásban és megfordulásban objektiválódott, de a megfordulás valódi okára csak később derül fény.

Az események visszatérnek Barabás peréhez. Novotnyt hallgatja ki a Mester mint bíró, Hódosi halálával, illetve az általa 1944-ben elrejtett röpcédulákkal kapcsolatban. A Mester kérdi, milyen szöveget tartalmaztak a röpcédulák, és milyen keltezéssel? A röpcédulákon a fegyveres felkelésre szóló felhívás volt olvasható. Ezt a szöveget Misi bohóctréfái után Barabás mondja el. Ám mielőtt elmondaná, újból Marosi siet be: „Nagygyűlés van a Parlament előtt. Százezren vannak. Egy kiáltványt fognak felolvasni.”³⁷ S ezután Barabás elmondja a kiáltványt, amelynek szövege *szó szerint megegyezik az 1944-es kiáltvány szövegével*, azzal, amit Littkénétől hallottunk a mű elején. A fegyveres felkelésre való felhívást tehát Barabás a mostani utcai események során mondja el. De melyik a mostani idő?

*

Látható, a műnek az imént elindult szálában három történelmi időpont keveredik, pontosabban mosódik egybe. Marosi Barabásnak 1949. szeptember 22-én, a cirkuszban felidézett, leendő koncepció pere során jön be híreivel, s ez azt a jelentést hordozza, hogy ez a tömegtüntetés, a Rádió ostroma stb. 1949 őszén történt. Azonban tudjuk, a valóságban ez nem történt meg. Marosi közléseinek első jelentésrétege legfeljebb csak azt jeleníti meg, hogy 1949-ben esetleg elvont történelmi lehetőség volt a fegyveres felkelésre. Az viszont, hogy Marosi a Petőfi-szobrot, a Rádió ostromát, a Parlament előtti nagygyűlést említi, egyértelműen jelöli azt az időpontot is, amikor mindezek a valóságban megtörténtek: 1956 októberét. Mivel azonban a Barabás által elmondott kiáltványt – szó és betű szerint ugyanazt – mint az 1944 szeptember elsejére, a fasiszták ellen tervezett fegyveres felkelésre való felszólítást ismertük meg a mű elején, ez a rész 1949-et is összemossa 1944-gyel és 1956-tal. Ezzel pedig, akár szánta neki az író, akár nem, azt a jelentést juttatja érvényre, hogy a három időpont azonos történelmi helyzet, amelyben azonos erkölcsi tartalommal, azonos jellegű és tartalmú fegyveres felkelésre való felhívás jelenhetett meg. Tehát három teljesen különböző történelmi, társadalmi és erkölcsi helyzetet vesz azonosnak, ami történelmi tévedés, illetve eszmei hiba. 1949-nek és 1956-nak ilyen módon történő egymásra vonatkoztatása persze hordoz igaz, valódi jelentést és tartalmat is. Nevezetesen, hogy az 1956-os események oka az 1949-es koncepció perék. Ezek azonban, még a Rajk-pör is, csak egyik oka volt 1956-nak, s így csak egy része az igazságnak. S az igazság egy részének az igazságként való megjelenítése ugyancsak eszmei, de művészi hiba is.

*

³⁴ ÖRKÉNY, I. m. 115.

³⁵ ÖRKÉNY, I. m. 118.

³⁶ ÖRKÉNY, I. m. 119.

³⁷ ÖRKÉNY, I. m. 131.

Miután Barabás elmondta a kiáltványt, a Mester mint bírósági elnök megkérdezi: „Bevallja tehát, hogy – amint az ügyészség állítja – fegyveres fölkelésre szólította a népet?”³⁸ Az időpont most sem tisztázott. Barabás így válaszol: „Igen. Nem. Igen. Nem.”³⁹

Ekkor ismét a valódi dráma folytatódik, ismét csak monológban, amivel a valódi dráma immáron a harmadik monológban realizálódik. Igen súlyos gondolatok hangzanak el, valódi drámaként, mert a benső vívódásokat a Barabásban lévő, különböző tartalmak közötti viszonyok szülik meg. Barabás benső drámája ismét akörül formálódik, hogy ő jelentést írt Párizsból, „melyben Littke Lászlót a párt elárulásával meggyanúsítottam.”⁴⁰; vagyis ahhoz az őrlő gondolathoz jut, hogy barátját ő jelentette föl. Bensejében a vívódás „iránya” tovább halad, hiszen ezt azért tette, mert pártját jól akarta szolgálni. De a másik tettet, a fegyveres felkelésre való felszólítást is ugyanezen okból tette: „ismét a párt védelmében, hogy Littkét és más ártatlanul szenvedőket börtönükből kiszabadítsam.”⁴¹ Beismeri, övé a kéz, amellyel a följelentő levelet megírta, s övé a hang, amellyel felkelésre szólított. Mivel mind a kettőt megtette, kétszínűséggel vádolja önmagát. Ezután mint az egyik legfontosabb gondolatra, és mint a valódi, bensőben lezajló dráma egy lényeges, gyötrő kérdésére, eljut odáig, hogy „Mi hát a párt? Megmentője vagy megrontója az emberiségnek? Fönnmaradásának utolsó reménye vagy végpusztulása? Ki tudja ezt?”⁴² Benső kínlását, gyötrődését, a kérdések szaggató voltát gyönyörű képen objektiválja: „Hiszen, ha tudnám! Ha a szívembe volna írva, kitépném, hogy lássam!”⁴³ A benső gyötrődések, vívódások, tépelődések mélyén a párthoz való hűség, a pártba vetett hit van. A pártra vonatkozó kérdések ilyen végtelenségig való sarkítottóságát és általánosítottóságát, a kérdés „időtlenységét” nyilván az egyedi, szubjektív helyzet magyarázza.

A Mester mint bíró lehetőséget ad arra, hogy visszafordítsák az időt, hogy még egyszer megelevenedhessen az a helyzet, amelyben Barabás a felkelésre buzdított. S ekkor pontosan az ellenkezőjét mondja; a katonáknak vezényel sortűzet, hogy lőjenek a párt és a munkásosztály ellen felkelt csőcselékre.

*

Barabás immáron másodszor „fordul meg”. Először a barikádokra akart menni, s akkor azért nem ment, mert a katonák – a cirkuszi szolgák – elállták az útját. A második alkalommal először a fegyveres felkelésre buzdít, majd – mikor a Mester visszaforgatja az időt – a csőcselékre lövet. Látható, egyik megfordulása sincs megindokolva. A fegyveres felkelésre, illetve ennek leverésére való felszólítás – a szövegösszefüggés alapján – egyértelműen 1956-ot idézi. Jól tudjuk, hogy az 1956-os események tragikussá fordulásában ellenforradalmi erők játszották a fő szerepet. A valóságban egy Barabás Ádámot nyilvánvalóan ennek a ténynek a meg- vagy felismerése vezetett oda, hogy kiadja a parancsot a sortűzre. Mivel e műben Barabás megfordulását sem az ellenforradalomra utaló tények, sem más nem indokolja, érthetetlen marad. Illetve valami egészen más magyarázat kínálkozik. A mű harmadik, a két megfordulás közötti monológjában hangzik el: „Vagyok, aki vagyok, és az ellenkezője is önmagamnak.”⁴⁴ Mintha ezt a második, de talán az első megfordulást is ez a tény igazolná. Azonban ezt csak akkor lehet hitelesen állítani, ha a történelmi *folymatokba*, s nem egyetlen történelmi helyzetbe ágyazott *magatartásról*, és nem személyiségről, egyéniségről lenne szó. A *Pisti a vérzivatarban* című drámában hitelesen jelenhetett meg, hogy Pisti kivégző és kivégzett, hogy németbarát hentes és ennek az ellenállási mozgalomban részt vevő öccse is egy személyben, mert Pisti nem személyiség, nem egyed, hanem egyszerre több történelmi magatartás, ami Pisti alakjának különféleképpen megvalósuló megtöbbszöröződéseiben objektiválódik. Barabás Ádám

³⁸ ÖRKÉNY, I. m. 133.

³⁹ ÖRKÉNY, I. m. 133.

⁴⁰ ÖRKÉNY, I. m. 133.

⁴¹ ÖRKÉNY, I. m. 133.

⁴² ÖRKÉNY, I. m. 134.

⁴³ ÖRKÉNY, I. m. 134.

⁴⁴ ÖRKÉNY, I. m. 134.

azonban személyiség, nagyon is körül- és behatárolt egyéniséggel és történelmi-társadalmi tartalma-
kat hordozó cselekvésekkel. Barabás Ádám megfordulása, „önmaga ellenkezője” tehát hiteltelen.
Egyetlen, konkrét egyéniséggel kapcsolatban egyetlen helyzetre vonatkozóan nem érvényes, nem
igaz, hogy „Vagyok, aki vagyok, és az ellenkezője is önmagamnak.”

*

A mű ezután következő részében kiderül, hogy Barabást pedig Littke László vallomása alapján
tartóztatták le; majd szembesítik őket. Littkét a Mester személyesíti meg. Ebből a könnyed, csevegő
stílusban megírt jelenetből először az derül ki, hogy Littke nem üzent Barabásnak. Azonban min-
dent bevallott, amivel vádolták, sőt „lelepleztem a te bűneidet is”, illetve: „a zárkák homályában
(...) kitaláltam rólad, nagy ügyel-bajjal egy olyan jellemrajzot is, amely nemcsak hősi nimbuszo-
dat tépázza meg, hanem a vétkeidet is előrevetíti.”⁴⁵

A beszélgetés további részében a Mester-Littke arra akarja rávenni Barabást, hogy tagadjon,
„Mert mindez csak vád, papír és locsogás a te töredelmes vallomásod nélkül.”⁴⁶ Ha ui. tagadna,
abba a párt vezetői belebuknának. Ő maga azonban beismert mindent, mert kommunista „Voltam,
vagyok, leszek”, még akkor is, ha ügyésze és bírója kommunista, s még akkor is, ha elvtárs ítéli
halálra. Barabás ezt nem érti, a Mester-Littke pedig azt nem érti, „Mi van ezen érteni vagy nem
érteni való? *Én nem a logika, hanem a hitem foglya vagyok.*”⁴⁷

A műnek ez a része kettős jellegű és jelentésű.

Voltaképp egyértelmű, hogy valaki csak úgy lehet mindig és minden helyzetben következetes
forradalmár, ha a hit foglya. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy vannak törvénytelen helyzetek,
amelyekben a hit negatív tartalmú vakhitté válik, s ennek a kialakulását tudná megakadályozni a
logika, no meg az erkölcsi és politikai tisztánlátás. Egy marxista-leninista forradalmár számára a
leggyötrőbb, legkényesebb politikai-történelmi helyzet eddig a személyi kultusz időszaka volt,
amelynek egyik ismérve épp a politikai tisztánlátás megzavarása és megzavarodása volt. Ezért
Barabás kétszeres megfordulását értelmezhetjük úgy is, mint épp ennek a ténynek az objektivá-
cióját. De a mű magyarázata – „Vagyok, aki vagyok, és az ellenkezője is önmagamnak” – az alak
konkrét megjelenítésmódja miatt – nem fogadható el.

A koncepciók perék mechanizmusa kitűnően megnyilvánult a mű világában: a provokátor kikül-
dése Párizsba; a Hódosi halálát rögzítő jegyzőkönyv meghamisítása; Barabás meg sem írt „válasz-
levele” egy el sem küldött „üzenetre”, amelynek alapján először Littkét, majd Barabást elfogják;
egy másik provokátor megjelenése Barabásné lakásán, az odacempészett levél; Littke vallomása
stb. Mindezek azonban nem mutatják meg, nem tárják föl a koncepciók perék létrejöttének okait.
Erre vonatkozóan Littke és Barabás beszélgetésében is csak egyetlen utalást találunk: „Voltak idők,
– mondja Littke –, amikor hősök kellettek, most árulókra van szüksége a pártnak”, aminek értelme
„Talán csak az, hogy akik még nem félnek, félni kezdenek, és akik már félnek, még jobban
féljenek.”⁴⁸; illetve: „Szerintük (ti. a per létrehozói szerint, B. T.), ha nem tévedek, csak a hazug-
ságon keresztül juthatunk el az igazsághoz.”⁴⁹ Azonban ezek közül egyik sem a személyi kultusz és
a koncepciók perék kialakulásának valódi oka.

Mivel kétségtelen, hogy a valódi marxista-leninista forradalmár számára ez a társadalmi és törté-
nelmi helyzet szolgáltatta a legnehezebb, leggyötrőbb időszakot, és mert ez társadalmi fejlődésünk
egyik nagy fordulópontja, lehetetlenség totálisan és hitelesen megjeleníteni azon történelmi-társad-
almi és egyéni mozgásirányok nélkül, amelyek létrehozták. Ezeknek az erőknak, történelmi moz-
gásirányoknak a művészi rögzítése és tisztázása pedig alapvetően szükséges a társadalom egészséges
fejlődéséhez.

⁴⁵ ÖRKÉNY, *I. m.* 143–144.

⁴⁶ ÖRKÉNY, *I. m.* 145.

⁴⁷ ÖRKÉNY, *I. m.* 147. (Kiemelések tőlem, B. T.)

⁴⁸ ÖRKÉNY, *I. m.* 145.

⁴⁹ ÖRKÉNY, *I. m.* 145.

Lehet természetesen azt mondani, hogy ez a mű és benne a valódi dráma a vádlottak, Barabás Ádám lélektanáról szól, s nem is akar többről szólni, nem akarja a helyzetet totalitásban, teljességében megjeleníteni. De lehet-e a vádlottak lélektanáról totálisan szólni, teljes világot adni a vádlók nélkül? Örkény István így nyilatkozott: „A dráma valóságartalmát megtörtént esetekből merítettem, de nem konkrét eseményekről számolok be, hanem a pörök mechanizmusáról, a vádlók, a bírák és főképp a vádlottak lélektanáról.”⁵⁰ Az írói szándék nem mindig valósul meg; Örkény István ebben a műben nem szól a vádlók és a bírák lélektanáról. Közülük egy sem jelenik meg. A népbírói elnök benső tartalmaiból a Mester semmit, de semmit nem jelenít meg.

A beszélgetés még hátralévő részében Barabás közli, hogy mindent be fog vallani, el fog ismerni. Littke ennek nagyon örül, „Titokban, bevallom, ezt reméltem.”⁵¹ Annak ellenére remélte tehát, hogy az ellenkezőjére akarta rávenni. Barabás elhatározásának azért örül, mert ebből látja: „Hogy nem tévedtem, hogy rád találtam újra, arra a *hinni vágyó* diákra, akit én vezettem be egy illegális tanuló körbe.”⁵² Mindez ismét azt jelenti, hogy még ebben a helyzetben is a hit, a forradalmi hit, a pártba vetett hit a legfontosabb Littke, de a mű számára is. Ebből látható, hogy ennek a műnek egyik központi kérdése a párthoz való hűség a személyi kultusz időszakában, akkor, amikor az emberek zömében épp ez a hit ingott meg. Az tehát, hogy a pártot és a párt igazságait hogyan és miként lehet elválasztani az ebben az időben volt vezetőitől, illetve az, hogy ebben az időszakban a párt hogyan azonosult vezetőivel, nos ez a nagyon-nagyon fontos kérdéskör nem jeleníthető meg és nem ábrázolható hitelesen és totálisan azon erők és dinamizmusok nélkül, amelyek akkoriban a párt vezetőiben léteztek, amelyek a személyi kultuszt létrehozták.

A mű vége Barabás Ádám meglehetősen hosszú beszéde, amelyet az utolsó szó jogán mond el. Ebben már semmi új nincs, és éppen ezért, és nem terjedelme miatt, hosszú. Csak más szavakkal, de ugyanazt mondja el, az én-nek azt a kettősségét, azokat a kétféleképpen értelmezhető eseteket, azt a kétféle „életrajzot”, amelyeket a monológok tépelődései, vívódásai, a személyi kultusz mechanizmusának megjelenései, illetve a „Vagyok, aki vagyok, és az ellenkezője is önmagamnak” részek mondatok már megjelenítettek. Az egyetlen új, hogy a szöveg megírás módja megkísérli érzékelteni, hogy a koncepciók perек beismerő vallomásai betanult szövegek voltak.

A végén Barabás Ádámot kivégzik, és vége a cirkuszi előadásnak.

*

A kérdés ezek után, hogy egy színházi előadás tudná-e a maga speciális eszközeivel ennek a műnek drámailag és eszmeileg kritikus pontjait módosítani?

Először hadd utaljunk arra, hogy nem a mű eddigi egyetlen előadásáról kívánunk szólni, amit a Vígszínházban mutattak be 1982. januárjában, Valló Péter rendezésében. Nem is „elképzelt” előadások alapján térnénk ki a kérdésre. Csak azokról a színházi előadásban megformálható és megformálhatatlan jelentésszerűségekről kívánunk említést tenni, amelyek a színházművészet *alap-eszközeivel* elvben létrehozhatók és/vagy létrehozhatatlanok.

A színházművészet egyik és legfontosabb alapeszköze a nem verbális jelekkel történő jelentés- vagy tartalomközlés. Ezek közül az egyik az ún. néma jelenet, amely szavak nélküli cselekvésekkel közölhet jelentéseket; a másik egy-egy alak színészi eszközökkel történő megformálása: magatartásának, céljának, törekvéseinek, bizonyos tulajdonságainak stb. nem verbális jelekkel történő érvényre juttatása; vagyis jellemének, egyéniségének a szavakban meg nem nyilvánuló része, ennek kifejezése. Ezeket a gesztusokkal – gesztuson *minden* testi megnyilvánulást értve – és a testtel kifejezhető általános magatartással lehet érvényre juttatni.

Kezdjük a dráma szerkezetének és így az egész mű drámaiságának a kérdésével, azzal, hogy a Mesternek nincs társadalmi-történelmi tartalmakat hordozó célja, hogy ő csak cirkuszi bűvészmutatványokat akar produkálni, ami által a téma nem a maga valóságosságában, hanem cirkuszi előadásban történő felidéztségében jelenik meg.

⁵⁰ ÖRKÉNY, *Párbeszéd* . . . 147.

⁵¹ ÖRKÉNY, *Forgatókönyv* . . . 149.

⁵² ÖRKÉNY, *I. m.* 150. (Kiemelés tőlem, B. T.)

Ezen csak egészen extrém esetben lehetne változtatni. Ha egy színjáték elején, némajátékban, csak a látvánnyal eljátszanak egy jelenetet, elképzelhető, hogy ennek jelentése módosítani fogja azokat a jeleneteket, illetve helyzeteknek a jelentéseit, amelyeket már a verbális tartalmak írnak elő. Elképzelhetjük azt az extrém esetet, hogy a Mester valójában nem bűvész, hanem pl. rendőrségi nyomozó. A színjáték mű elejére beiktatott némajátékban láthatnánk, amint leveti rendőrruháját és felveszi a bűvész öltönyét. Ehhez nyilván el kell hagyni a vendégek fogadásának a sem a drámához, sem az eseményekhez egyébként is semmiféle módon nem kötődő jeleneteit. A mű világa ekkor a nyomozó hatóság, a Mester által rendezett újabb manőverként, esetleg a perek mechanizmusához hozzátartozó újabb machinációként értelmeződne, s Barabás pszichikai megtörésének módszereként jelenne meg. A Mester azon szövegei, melyekben Barabás iránti barátságát, megértését, a vádiratra vonatkozó kommentárjait stb. fejezi ki, nyilván módosulnának, ugyancsak a koncepciók perek módszerévé változnának. Az a jelenet, amelyben Marosi azt a valakit személyesíti meg, akit rengeteg víz megivásával kényszerítettek arra, hogy a hamisított levelet Barabás valódi levelének igazolja, olyan jelentést is kapna, miszerint Barabást hasonló kínzásokkal fenyegetik. Sőt, ezáltal az 1944-es és 1956-os, fegyveres felkelésre vonatkozó felhívás egyértelműen mint az 1949-ben érvényesülő lehetőség értelmeződne.

Azonban ez a jelentésréteg a szöveg által előírt helyzetek következtében csak egy ideig lenne viszonylag szervesen közvetíthető. Már az I., de különösen a II. részben nemcsak szövegkihagyásokat, hanem szövegmódosításokat is igényelne. És igen nagy nehézséget okozna a Littke-Barabás jelenetben. Ekkor Littkének a szövegei az őt megtestesítő nyomozó-Mester szájából alapjaiban cinikussá változnának. Ráépülhetne még az a jelentésréteg is, hogy semmi értelme Barabás ellenállásának, s ő ennek a hatására közölhetné, hogy mindent be fog vállalni. Ám ekkor a párthoz való hűség és a pártban való hit Littke által történő megnyilvánítása elvesztené az írott szövegben meglévő jelentéseit, és a lehető legaljasabb cinikus jelentést kapna. A színjáték ebben az esetben két megoldással végződhetne: a szöveg alapján történővel, de azzal is, hogy Barabás ellenáll és nem vall.

Látható, ezen a módon nem Barabás benső drámája állana az előtérben, hanem a kihallgatás machinációja. Ez azonban valóságossá válna, pontosabban: megszűnne így a felidézett valóságon belüli felidézetsége, és a cirkusz válna felidézetté, valóban „cirkusszá”. De ebben az esetben azonnal felvetődne a kérdés, miért van szüksége a nyomozó hatóságoknak erre a „cirkuszi” cirkuszra?

Azonban akár ezt, akár mást közölné egy elejére beiktatott némajáték, olyat nem lehetne elképzelni, amelynek következtében a személyi kultusz okai, a létrehozó egyéni, társadalmi, történelmi dinamizmusok is beépüljenek a színjáték világába. Még akkor sem, ha a bevezető néma jelenetben a párt akkori vezetői is megjelenének, mint akik pl. utasításokat adnak. Ekkor is csak ez a tény jelenne meg, az okok nélkül. Vagyis igazán teljessé, totálissá egy színjáték sem teheti ezt a művet.

De ne vegyünk ennyire szélsőséges lehetőségeket, maradjunk a szöveg által előírt helyzeteknél.

A másik alapkérdés a Mester alakja. Lehetne-e az őt alakító színész játékaival, nem verbális jelekkel megszüntetni azt a hiányt, miszerint ő nincs beépítve Barabás benső drámájába, mert nincs hozzá viszonya? A Mesterből a színészi magatartással és gesztusrendszerrel kétségkívül lehetne a saját benső erején mindenkin uralkodó, démonikus vagy kegyetlen, szadista stb. figurát formálni; olyat, aki pl. helyesli a koncepciók pereket. Barabáshoz intézett szövegeinek barátságos jellege ezáltal áthangolódhatna. Így csak színlelné a jóindulatot és a megértést. A Mesternek ezáltal lényegesen konkrétabb tartalma és a mű által választott problematikának egyik aspektusát hordozó viszonya lehetne Barabáshoz. Ám ez a megoldás azonnal életre hívná a kérdést: miért és hogyan lett az ellenállási mozgalomban részt vevő bűvész a koncepciók perekben helyeslőleg részt vevő ember. Vagyis az okok, a perek létrehozó okok és erők iránti kérdés még erőteljesebbé válna. Azonban Barabás benső drámájába még így sem lehetne bekapcsolni. Ez ui. csak akkor lenne lehetséges, ha Barabásnak lennének szavai ehhez a tartalmú Mesterhez; vagy legalább monológjaiban kellene utalni arra, hogy a Mester alapjaiban változott meg az illegális harcokban vele együtt küzdött Mesterhez viszonyítva. De nem tűnne el a totalitás hiánya sem, hiszen a személyi kultusz okai így sem jelenének meg. Csak olyan képviselőjét látnánk, aki az írott szövegben nincs jelen. Tehát ezekkel az eszközökkel sem lehetne elérni, hogy a Mesternek köze legyen Barabás benső drámájához; noha a Mester így hordozna társadalmi-történelmi erővonalat, tartalmakat.

Ha a Mester a felidézés céljával hordozná a személyi kultusz valamely lényeges aspektusát, a másik probléma, 1944–1949–1956 hamis, történelmietlen összemosása esetleg megváltoztatható

lenne. Persze csak akkor, ha a Mester mosatná ezen időket össze szándékosan Barabással. Így nem okvetlenül a mű szemléletmódja mosná össze ezeket a teljesen különböző társadalmi helyzeteket, hanem annak csak egyik alakja, aki ezt éppen azért „téteti” meg Barabással, hogy ideológiai hibába essen. Az 1944-es kiáltvány szövegét ekkor ő adhatná Barabás kezébe, kényszerítve, hogy ezt olvassa föl, mondja el az 1956-ot vagy 1949-et felidéző események során. Persze a Mester azon szándékát, hogy ezzel Barabást ideológiai hibába kényszerítse, meglehetősen nehéz volna egyértelmű jelekkel érvényre juttatni, hiszen szöveg nincs rá.

A Mester alakjának áthangolása szükségszerűen módosítana az általa megjelenített Littke László szövegein is. A pereket helyeslő Mester hozzátenné azt a jelentést is, hogy itt van az az ember, akin már győzött az általa képviselt erő, aki összetört, összeomlott, azt tette, amit kívántak tőle. Vagyis Littkét is a saját, új tartalmainak megfelelő módon formálhatná meg. Hozzátehetné azt a jelentést is, hogy Littke cinikus; megjeleníthetné, hogy Littke mindig áruló volt stb.

Természetesen elképzelhető az is, hogy a színjáték és a színészi alakítás az 1949-hez, de 1956-hoz is viszonyított jövő szemszögéből formálja meg a Mestert, bármiféle szövegváltoztatás nélkül. Az alakítás sugallhatná a koncepciós pereknek és a személyi kultusznak a későbbi történelmi időszakban kialakult ítéletét is. A Mestert alakító színész nem verbális jelekkel megmutathatná az egész pert elítélő viszonyt is. Erre mód nyílna azoknak az eseményeknek a felidézésekor, amelyek a perek mechanizmusát, módszereit mutatják meg. Ekkor ismét változhatna Barabáshoz való viszonya; s ezzel kiküszöbölődne az írott szöveg egyik hiánya: a Mester és Barabás között lévő viszony hiánya. A szövegben megjelenő, pusztán barátságos, jóindulatú, de passzív viszonya helyett kialakulhatna nagyon mély és őszinte szeretete, és a társadalmilag és emberileg egyaránt nagyon nagy értékértelmen elpusztítása feletti dühe, fájdalma és/vagy keserűsége.

Mindezek és a még elképzelhető rendezői, színészi megoldások a Mestert kétségkívül sokkal jobban hozzákapcsolhatnák az *eseményekhez*, de nem Barabás benső drámájához. Láttuk, az írott szövegben még az eseményekhez sincs sok köze, hiszen ő csak technikai felidezőjük. Azonban még az említett megoldások sem kapcsolhatnák Barabás benső drámájához. Ehhez ui. az kellene, hogy a nem-csak-bűvész-Mesterhez Barabásnak is legyen viszonya, belőle is induljanak ki „viszonyvektorok”. Ezek pedig csak akkor lennének hitelesek is és vitathatatlanul érthetőek is, ha Barabásnak lennének erre vonatkozó szövegei is. Sem a hitelességhez, sem az érthetőséghez nem lennének legendák a nem verbális jelek.

Kétségtelen, hogy a megírt szöveg és jelentésrétegei a Barabás Ádámot játszó színész számára kínálnak legkevésbé lehetőséget arra, hogy alakításával szüntesse meg az írott szöveg hiányosságait. Hiszen az ő oldaláról nem lehet a színjáték világába beépíteni azokat a dinamizmusokat, amelyek a művészi tükrözést totálissá tehetnék.

Van a drámának egy pontja, amelyet az alakítás, igaz, meglehetősen nehezen és az előadás más részein zavart okozva, de hitelessé tudna tenni. Említettük, hogy van egy pillanat, amelyben Barabás a barikádokra indul, de „meggondolja magát”. Említettük azt is, hogy a valóságban a Barabás Ádámhoz hasonló emberek – nyilván 1956-ban – azért „gondolták” meg magukat, mert felismerték, hogy az események mozgatói között ellenforradalmi erők is vannak. Ezt a Barabást játszó színész nyilván semmiféleképpen nem tudja csak nem verbális jelekkel megjeleníteni. E megfordulás után hosszabb szöveget mond, amelyben a tömegeket akarja lecsendesíteni. A végén ezt mondja: „De kapjunk csak lélekzetet, jussunk nyugvópontra, akkor a párt, még ha hibázott is, épp a hibákon okulva oszt majd igazságot; nektek is, és azoknak, akik most a Rádiót ostromolják, éppúgy, mint nekem, aki itt ülök a vádlottak padján, kérve, folytassuk tovább a tárgyalást. Amit tettem, megbántam és tisztelettel várom a népbíróság igazságtevő ítéletét.”⁵³ Nos, ennek a megfordulásnak a *mikro*-helyzetét a színész épp azzal tudná hitelessé tenni, ha a szöveg elmondásakor érzékeltetné: megfordulása azért következett be, mert bírósági tárgyaláson van, s így akarja a várható ítéletet enyhíteni. A pszichikai dinamizmus így teljesen érthető lenne. Azonban ez a színészi megoldás zavarokat okozna más jelenetekben: Barabást olyanakk mutatná, mint aki valójában harcolni akar a barikádokon, az ellenforradalom oldalán. Ez pedig csökkentené Barabás valódi drámá-

⁵³ ÖRKÉNY, J. m. 120.

ját. Vagyis hiába oldaná meg az alakítás a mikro-helyzetet, a mű egyéb, fontosabb jelentésrétegeiben okozna zavart.

Úgy gondoljuk, ennyiből is egyértelmű, hogy egy színjáték a maga eszközeivel *jelentéstele irodalmi szöveghez* nem képes olyan új erővonalakat hozzátenni, amelyek a szöveg valóságtükrözésének, valóságfelidézésének problémáit alapjaiban érintik, amelyek a szöveghez viszonyítva merőben új dinamizmusok. Ennek voltaképpen az az egyik, de lényegbeli oka, hogy minden nem verbális – metakommunikációs – jel és jelrendszer csak a verbális síkon közöltekhez való vonatkozásában kapja meg a maga jelentését úgy, hogy teljesen érthető és következetesen végigvitt lehessen. Tulajdonképpen már ezt mondja Hamlet a színészeknek, amikor megkívánja tőlük, hogy „Illeszd a cselekvényt a szóhoz, a szót a cselekvényhez...” Olyan cselekvényt megjeleníteni, különösen hosszan, a színjáték egész terjedelmében, amely nem illeszkedik a szóhoz, teljes egyértelműséggel, pontos jelentésekkel nem lehet. A színészi „cselekvényekkel” csak a mikro-helyzeteket lehet kiegészíteni, az alakoknak olyan új tulajdonságaival, amelyek közvetlenebbül vonatkoznak a szavakban megjelenőkhöz. A másik ok, amiért az ábrázolt világ teljességéhez a nem verbális jelekkel nem lehet egyértelműen pontos, érthető új közléseket hozzátenni az, hogy egyetlen jel sem elszigetelt, hogy jelentése rendszerekbe épül. Ezért minden jel jelentésének a jelrendszer egészének jelentésébe kell illeszkednie.

Látható volt, hogy az írott szövegnek a hiányosságai nem abból eredtek, miszerint egy-egy alak csak vázlatosan íródott meg, amely vázlatosságot a színészi játék más tulajdonságoknak nem-verbális eszközökkel történő hozzátételével gazdagabbá, hitelesebbé, teljesebbé tudna tenni. Az írott mű kritikus pontjai nem is egy-egy alak fordulópontjainak a kidolgozatlanágából, vázlatosan megírt módjából erednek, amelyeket a színészek ugyancsak hitelessé és teljessé formálhatnának. E kritikus pontok a problémakör írói látásmódjából fakadón már a szerkezetben, az írott mű világának benső felépítésében megjelennek; abban ui., hogy a koncepciók perек problematikáját cirkuszi produkcióként olyan bűvész idézi fel, aki csak bűvész; vagyis aki ezzel a felidézéssel csak olyan bűvészmutatványt hoz létre, amelyből hiányzik a választott problematika egyik lényeges történelmi-társadalmi és egyéni mozgásiránya. Ezen pedig a színházi előadás teljes egyértelműséggel és világosan érthetően nem tud változtatni; a hiányokat nem tudja eltüntetni úgy, hogy ha az írott szöveg nem is, de a színjáték már a választott problematika totális tükrözése, teljességének megjelenítése legyen.

Természetes, hogy mindazokat a kritikus pontokat és szálakat, amelyeket a színjáték a maga eszközeivel tud módosítani, netán jól megoldani, a drámai szöveg, kizárólag nyelvel, a dialógusokkal is megoldhatná vagy megoldhatta volna. Sőt azokat, amelyek az igazi hiányosságok, csak a szöveg által lehetne eltüntetni. Vagyis sem a hiányok, sem a kritikus pontok, részek és szálak nem abból fakadnak, hogy a drámában „nincs idő” a részletes lélekrajzra; nem attól válnak kritikussá, hogy a csak dialógussal még nem befejezett, még nem teljes és nem totális a mű világa.

*

Végezetül a következőképpen összegezzük. A *Forgatókönyv* nem tükrözi a személyi kultusz, illetve a koncepciók perек társadalmi-történelmi helyzetét a maga totalitásában, mert teljesen hiányzik belőle az a mozgásirány, ami a vádlók, a bírák lélektaneként jelenhetne meg; és hiányzik a helyzetet létrehozó társadalmi-történelmi erővonalak is. A vádlottak lélektana több monológban nagyszerűen kifejeződik, azonban ez sem jelenik meg a maga valódi súlyosságában, mert a mű már eleve másodlagos világában is mint újabb másodlagos, felidézett valóság jelenítődik meg. A mű egyik főalakja, a Mester nincs bekapcsolva sem a drámába, sem a felidézett eseményekbe, s így csak pusztán technikai funkciója van a mű világában. A műben eszmei hiba az 1944-es, 1949-es és 1956-os történelmi és társadalmi helyzetnek azonos tartalmú, azonos jellegű helyzetként való megjelenítése.

Ha az írott szöveg színjáték részévé válik, az alapproblémák közül, ha némi zavarral is, de megoldható a Mester bekapcsolása a társadalmi-történelmi kérdéskörbe, de nem kapcsolható be a műben megjelenített-megformált drámába, Barabás benső drámájába. Nem térünk ki rá, de ebbe a drámába nem építhető be Misi bohóc és Sztella sem, mint ahogyan még a problémakörhöz sem kapcsolhatók hozzá a mű elejének azon jelenetei, amelyekben a Mester akaratátviteli mutatóványai elevenednek meg.

Mindezek azt jelentik, hogy ez a mű egyáltalán nem pusztá színjátékszöveg, amely önmagában az irodalomhoz sem tartozik. A mű eléggé problematikus dráma. Azért problematikus és dráma egyben, mert a dráma csak az egyik főalak monológjaiban jelenik meg. Ezért a mű jelentésteli irodalmi szöveg.

Utoljára hadd tegyük a hangsúlyt a mű legjobb részére. Mindenki nagyon jól tudja, hogy a személyi kultusz és koncepciók perek mint történelmi-társadalmi problémakör mily végtelenül bonyolult. Mindenki jól tudja azt is, hogy nehéz kérdéseket sohasem lehet egyszerre maradéktalanul megoldani, még a művészetben sem. Ennek a kérdéskomplexumnak a maradéktalanul hiteles, totális, magasrendű művészi megformálása igen-igen sok mű után, mint háttér és hagyomány után lesz csak lehetséges; a kezdeti művek itt is szükségszerűen hiányosak. Egy azonban még így is kétségtelen: Örkény István műve – az elmondottak ellenére – a vádlottak lélektanának kitűnő megformálásával e kérdéskörnek a totális és magasrendű művészi megformálásához vezető úton igen fontos, nagy jelentőségű állomás. Sőt, mivel a mű egészében ha nem dráma is, de kitűnő írói, irodalmi szöveg, az irodalomhoz tartozik; és mivel a választott problematika megjelenítése sok részletében kiváló, igen jó és sokat is mondó színjáték mű formálható belőle. Hiszen Barabás benső drámája, valamint az alakok megjelenítésében érvényre juttatható színészművészet mindenképpen megjelenhet.

Tamás Bécsy

LE RAPPORT DU DRAME ET DE LA REPRÉSENTATION THÉÂTRALE (István Örkény: *Forgatókönyv*)

D'après les vues répandues de nos jours sur le drame, le texte ne reçoit sa plénitude, sa totalité que dans la représentation théâtrale. L'étude examine cette question de principe en connexion avec le drame d'István Örkény, intitulé *Forgatókönyv* (Scénario). Un magicien de cirque appelé Maître dont le répertoire est la transmission de la volonté, a invité ses amis au mois de septembre de 1949, c'est-à-dire au commencement du culte de la personnalité et des procès politiques préfabriqués, au Grand Cirque de la Capitale. Il leur fait évoquer quelques événements du mouvement de résistance de 1944, au cours duquel lui est ses compagnons, sous la conduite d'Adám Barabás, ont délivré de la prison de la Gestapo le colonel Hodosi. Mais les événements passent à l'évocation du procès préfabriqué d'Adám Barabás, qui est actuellement l'ambassadeur de Paris. Au cours de cela, nous faisons la connaissance de l'atmosphère du culte de la personnalité et les intrigues de la préparation des procès préfabriqués.

Mais le drame a plusieurs défauts: le culte de la personnalité et les procès préfabriqués s'évoquent en tant que les productions d'une représentation de cirque, par là la gravité du cercle de problème se perd. On ne peut pas savoir ce qui est le but du Maître par cette évocation, qui ne porte d'ailleurs aucun aspect de ce cercle de problème historico-social. Comme chaque scène n'apparaît dans le drame que par l'évocation du Maître, il n'y a pas de systèmes de rapport mutuels entre les figures, par conséquent: 1° le drame ne peut se créer et se former que dans le monde intérieur de Barabás, 2° le Maître, l'un des personnages principaux de l'ouvrage, n'est pas enchaîné aux événements dramatiques. Mais la plus grande déféctuosité de l'ouvrage se trouve dans le fait que ce cercle de problème très essentiel n'apparaît pas dans sa plénitude, dans sa totalité, parce que nous ne voyons ni les causes de sa création, ni la psychologie des accusateurs.

La partie finale de l'étude tâche de prouver que, de parmi les problèmes du drame écrit, par la manière de l'interprétation des figures, de leur création d'acteur et par les moyens scénique donnés pour le régisseur, on ne peut donner des contenus sociaux essentiels qu'à la figure du Maître. L'outillage du théâtre, comme il n'a pas de mots y relatifs à sa disposition, ne peut pas rendre total le cercle de problème et la représentation, et il ne peut pas faire entrer le Maître dans l'action dramatique. C'est-à-dire, les vues, répandues de nos jours, concernant le rapport du théâtre et du drame, ne peuvent pas être vérifiées.

Le *Scénario* est pourtant un ouvrage littéraire considerable, parce qu'il évoque remarquablement bien la psychologie des accusés.

Balassi olasz eredetű nótajelzéseihez

I. *Gianeta Padovana*¹

(Az elnevezés eredetéről)

Balassi nótajelzése köznyelvi formában adja meg a tánc nevét (Gianeta), és mint a későbbiekben látni fogjuk, egy eddig ismeretlen forrás is, lényegében, ezt az alakot (Giannetta) használja. Ebből arra is következtethetünk, hogy a tánc Itália-szerte ismert volt, tehát nem biztos, hogy a Mainerio-gyűjteményben előforduló dialektális változat (Zannetta) az elsődleges.² Manfred Schuler, a gyűjtemény modern változatának közreadója idézi C. Battisti és G. Alessio véleményét,³ miszerint a „giannetta” szó esetleg az arab „zanāta” vagy „zenēta”-ból származik (könnyű fegyverzetű lovas). Ez, úgy látszik, számára sem tűnik túlságosan meggyőzőnek, mert inkább a „zanni”-nak, a *commedia dell'arte* agyafúrt szolgálfigurájának becézett alakját gyanítja benne.

A *commedia dell'arte*val való kapcsolat meglehetősen valószínűnek látszik, ha talán áttételesebb módon is, mint azt Schuler feltételezi. Létezett ugyanis Ruzzanténak, a *commedia dell'arte* első nagy alakjának (eredeti nevén Angelo Beolco) padovai színtársulatában egy Zannetti nevű színész, aki a „zanni” szerepét alakította.⁴ Bizonyára ismert volt Velencében, Pármában és más északolasz városokban, ahol Mainerio élt vagy megfordult, hiszen a társulat, egykorú feljegyzések szerint,⁵ gyakran szerepelt ezeken a helyeken. A kor zenészei gyakran neveztek el nemcsak táncokat, hanem más zeneműveket is⁶ közismert személyekről, mint például a szóban forgó gyűjteményben a *La Billiarda*⁷ című tánc Billiardo pármai kanonok nevéből keletkezett. Az is meglehet, hogy valamelyik darabban Zannettivel összefüggésben fordult elő a dallam, amely alapul szolgált Mainerio négy szólamú feldolgozásához.

¹ Kiegészítés az ItK-ban (1975. 656.) megjelent cikkemhez, az azóta talált adatok alapján.

² Köztudomású, hogy Palestrina világi műveit Giannetto álnéven adta közre. Sajnos nincs adatunk arra, hogy e név és a tánc elnevezése közti kapcsolat több lehetne egyszerű hipotézisnél.

³ *IL PRIMO LIBRO DE BALLI A QUATTRO VOCI, ACCOMODATI PER CANTAR & SONAR de Istromenti, di Giorgio Mainerio Parmeggiano Maestro di Capella della S Chiesa d' Aquilegia, Novamente stampati & dati in luce; in Venetia Appresso Angelo Gardano. 1578.* herausgegeben von Manfred Schuler, B. Schott's Söhne, Mainz, 1961.

⁴ DZSIVELEGOV, *A commedia dell' arte*, Bp. 1962. 74–75. Sajnálatos módon a szerző nem jelöli meg forrását, mely szerint állítólag Zannetti a „Vezzo” művésznevet vette fel. Logikusabbnak tűnik azonban, hogy a „Zannetti” volt a felvett név, hiszen ez utalt a „zanni” szerepkörre, melyet viselője a társulatnál betöltött. Elképzelhető, hogy egyszerű elírásról van szó, ezt azonban csak az eredeti forrás ismeretében tudnánk eldönteni.

„Zanni” egyébként venetói dialektális alakja a Gianni becenévnek, amely a Giovanniból származik. Ennek tovább becézett formája „Zannetto” (Giannetto). A „zanni” mint a *commedia dell'arte* egy figurájának elnevezése közzénevé vált.

⁵ I. m. 76.

⁶ Ez a divat jól követhető az első zenei nyomtatványként számon tartott Odhecatontól (*Ottaviano Petrucci da Fossombrone, Venetia, 1501.*) kezdve, – amelyben szerepel „La morra”, Lodovico il Moróról, „La stanghetta” Lodovico egyik bizalmasáról elnevezve és „L'alfonsina” (ez utóbbinál a névadó személyének kiléte nem tisztázott) – egészen a XVIII. századig.

⁷ A gyűjtemény első tánca.

A tánc címében azért nőnemű a végződés, mert itt a „Zannetta” (Giannetta) szó a „padovana”⁸ jelzőjeként szerepel, tehát nem valószínű, hogy női névről lenne szó. Nem értünk egyet tehát Eckhardttal abban, miszerint „Giannetta Padovana valami olasz kurtizán lehetett, kitől Balassi Bálint talán lengyelországi tartózkodása alatt tanulta nótáját”.⁹

Balassinak a *commedia dell'arte*val való kapcsolatára eddig semmilyen adatunk nem volt. Ki tudja, nem egy olasz vándor színtársulat előadása közben hallotta-e a Giannetta Padovanát?

Új forrás

Schuler, kiadványának előszavában megadja az egyes táncok más nyomtatványokban található konkordanciáit, a Zannetta Padoana egyebütt való előfordulásáról azonban nem tud. Mi, Pieter Pozniak lengyel muzikológus szívességéből tudjuk, hogy az általunk megjósolt lantváltozat lelőhelye a Philippus Hainhofer-féle kézirat.¹⁰ A mi táncunk a VIII. kötetben szerepel „Giannetta” címen, tehát köznyelvi változatban, helyes ortográfiával. A kötet elején bejegyzés található: „Balli padovani, la maggior parte di Nicolao”. Egy bizonyos Nicolaus Patavinus¹¹ neve több ízben is előfordul a kéziratban, sajnos, nem sikerült eddig ismert személlyel azonosítani. Szerzőségről természetesen ezúttal sincs szó, csupán egy közismert dallam intavolációjának, lantfeldolgozásának elkészítéséről.

A lantváltozat megtalálása azért döntő fontosságú számunkra, mert dallamként (díszített formában) a Mainerio-féle tenordallamot használja, amiből az következik, hogy Balassi is ennek egy (kevésbé díszített) variánsára írta versét. (A Mainerio-féle tenor, egyszerűségénél fogva, joggal tekinthető kiindulási alapnak, mint amely feltételezhetőleg egyáltalán nem vagy igen csekély mértékben tér el az eredetitől.) Kétségekre eddig az adott okot, hogy Mainerio a tenor dallammal egyenrangú ellenszólamot komponált a szopránba, ráadásul a visszatérések alkalmával ezt tartotta meg, (jóllehet variált formában), és nem a tenort. Ehhez még tudjuk azt, hogy a század második felében a dallamot már a szopránban szokás elhelyezni, kiváltképpen olasz területen. De mindez nem elég! A Mainerio-féle szoprán első harmadában a hangok száma pontosan megegyezik a vers hibátlan sorainak szótagszámával. Ki ne engedett volna ekkora csábításnak? ! Cikkemben nem tértem ki erre a problémára, mivel ha valaki nem kottából ismeri Mainerio táncát, hanem hallás után, (márpedig kevés a valószínűsége annak, hogy Balassi ne ezen utóbbiak közé tartozott volna), akkor föltétlenül a szoprán dallamra fog verset írni és nem a tenorra, amely nem ismétlődik, arról nem beszélve, hogy egy belső szólamot nehezebb kihallani az előadásból.

A Mainerio-féle tenor dallam alá helyezve a szöveget, a „B” és „C” rész esetében hibátlan szillabikus megoldást kapunk, csak az (ismételt) „A” rész esetében kell a második, ötödik és hatodik ütemben aprózáshoz folyamodnunk, amelyet az első két esetben hangkettőzéssel, a harmadikban pedig egy a korbán közhelyszámba menő díszítőelem, forgódísz beiktatásával oldhatunk meg legegyszerűbben. Mindezek után az alábbi megoldást javaslom a vers éneklésére:

⁸ A „padovana” szó etimológiájával kapcsolatban lásd jelen cikk muzikológiai változatát, Magyar Zene, 1981. 2. 163. A padovana nem mindig ugyanazt a táncípust jelöli. 1546-ig páros ütemű táncot jelentett, ebben az évben azonban megjelent Antonio Rotta lanttabulatúrája, amely először közöl ezen a címen hármas ütemű táncokat, és ettől kezdve ez a név erre is vonatkozik. Különös módon azonban a kor táncleírásai erről a másíkfajta padovanáról hallgatnak. Ilyen hármas ütemű tánc a Giannetta Padovana is.

⁹ Balassi B. *Összes művei*, Összeáll. ECKHARDT Sándor. Bp. 1951. 179.

¹⁰ Philipp Hainhoferi Lautenbücher (1603–4), Liber VIII. folio 7. recto

¹¹ Tudomásunk van Pieter POZNIAK Nicolaus Patavinusszal foglalkozó cikkéről („Pagine” Varsó, 1974), amelyet azonban nem sikerült megszereznünk.

Szép Vé - nuszt az - ért már kis fi - á - val jó -
 té - te - ért míg é - lek mind ál - dom, Hogy jó - ra
 hoz - ta sze - rel - me - sem - mel vét - ke - mért go - no - szul fordult dol -
 gom, Ke - gyel - met nyert, meg bé - szer - zett, tud -
 ta, mert hív szol - gá - la - tom, Hogy vé - tet -
 tem nem szán - szán - dék o - ka, de tu - dat - lan - sá - gom.

II. Egy siciliana

A Hainhofer-féle lantkézirat még egy okból érdekes számunkra. A Liber II. 24. fóliójának verzóján egy „La Siciliana o la Molinarella” feliratú tánc található. A „siciliana” elnevezés pusztá felbukkanását is örömmel kell üdvözölnünk nemcsak a Balassi-kutatás, hanem a zenetudomány szempontjából is, hiszen az egész XVI. századi nyomtatott zenei anyagban sehol sem lelhető fel ilyen.^{1 2} Pedig Balassi, (vagy aki a vers elé a nótajelzést odaírta) többet is ismerhetett, hiszen határozatlan névelőt használt. Kétszeres jelentősége van számunkra annak a ténynek, hogy a Siciliana a Giannetta társaságában található. Mindkettő ritka, mindkettőt Balassi használja nótajelzésnek és egyazon kéziratban fordulnak elő: ez aligha véletlen.

A vers azonban sajnálatos módon nem illeszthető a dallamhoz. A tánc (legalábbis annak tűnik, jöllehet ilyen nevű tánc létezését egyes zenetudósok kifejezetten tagadják)³ első része 4 ötös osztású, azonos ritmusú sorból áll, melyek mindegyike 11 ritmuselemet (hangot) tartalmaz, a verstan terminológiájával élve egy daktilust és négy spondeust. Ha feltételezzük, hogy ennek a dallamnak eredetileg szövege is volt, (és miért ne feltételeznénk, hiszen mint zene olyan primitív, hogy szöveg nélkül szinte értelmetlen), akkor ez egy négy endecasillabóból álló strófának felel meg, illetve, mivel a végén ismétlődő áll, kettőnek, és így az úgynevezett „rime ottave” formát adja, amely más műfajokkal együtt a XV–XVI. században siciliana néven volt ismert az olasz irodalomban.⁴

A második rész jóval rövidebb az elsőnél, hármas ütemnemben íródott, de nem proporciója az elsőnek, hanem tőle független zenei anyag, inkább utó- vagy közjátéknak tűnik, terjedelme mindössze 8 taktus. Mindez még csak nem is emlékeztet az úgynevezett „aria alla siciliana”-ra, amelyet a XVII.

^{1 2} H. M. BROWN, *A Catalogue of Printed Music before 1600*, Cambridge–Massachusetts, 1967.

^{1 3} Ottavio TIBY, *Il problema della "siciliana" dal trecento al settecento*, Palermo, 1954.

^{1 4} *I. m.* 251–252.

század első évtizedeitől kezdve ismerünk a zenében. Mindent összevetve, sajnos, azt kell mondanunk, hogy ez a siciliana nem lehetett a Balassi-vers nótája. Az azonban elképzelhető, hogy a Hainhofer-féle lantmű valamely eddig ismeretlen változata volt az. Mindenesetre a Giannettával való együttes előfordulása megenged ilyen következtetést.

A nótajelzésekről általában

„Aztán az én mintámra formáld hím- és nőrímes verssoraidat, amennyire csak tudod olyanra, hogy alkalmasak legyenek megzenésítésre és a hangszerek összhangjára, tekintettel arra, hogy úgy tűnik, a költészet is ebből született: mivel a költészet hangszerek nélkül, vagy az egy, illetve több hang bája nélkül egyáltalán nem kellemes, éppúgy nem, mint ahogy a hangszerek sem lennének azok, ha tetszetős emberhang melódiája át nem lelkesítené őket.”¹ Amíg 1565-ben Ronsard Franciaországban így ír, addig nálunk még több mint egy évszázaddal később is tart a nótára, dallamra való versírás divatja.

Olaszországban a XV. század két költőjéről tudjuk, hogy zenére írt verset. Serafino dall' Aquiláról jegyzi fel életrajzírója, Vincenzo Calmeta, hogy verseit zenével szerezte, lantkísérettel adta elő, és mint zenész, Guillaume Guarnier németalföldi zeneszerző tanítványa volt. Torre Franca így ír róla: „Semmiképpen nem szabad elfelejtenünk, hogy költészete zenével született és csak zenével él, csak azzal képes létezni. Elvonatkoztatva ettől, és csupán mint költőt ítélni meg őt, nem más mint száraz pedantéria.”² Szinte szóról-szóra ezt írja Szabolcsi Bence Tinódiról.³ Giustinianiról, aki a róla elnevezett műfajt, a giustinianát megteremtette, Torre Franca ezt írja: „Bizonyítást nyert, hogy Giustiniani igenis gyakran adaptálta verseit divatos melódiák ritmusára, és ugyanezt tették a lírikusok mindig, legalábbis a görögöktől kezdve, sőt a görögök szándékosan igyekeztek olyan dallamtípusokat választani erre, amelyek legkedveltebbek voltak a nép előtt: a nomoszokat.”⁴ Ebben az időben Olaszországban úgy adtak nótajelzést egyes versekhez, mint nálunk: a vers fölé írták, „cantasi come” és a megfelelő minta kezdősorát. Magyarországon ez a szokás jóval hosszabb ideig fennmaradt, mint egyebütt. Balassi ebben a konvencióban élt, ehhez tartotta magát és nyilván el sem tudott képzelni más megoldást a versszerzésre.

Megvallom, előző cikkemben elhamarkodottan ítéltém, amikor azt a véleményt alakítottam ki, miszerint Balassi nem éneklésre szánta verseit. Ebben befolyásolt egyrészt az is, hogy a Mainerio-féle szoprán dallamra nehezen énekelhető megoldást kaptam, másrészt az a közvélekedés, hogy Balassi nótajelzései túl általánosak. Az első probléma megoldódott: a tenor dallamra a vers jól énekelhető. Vizsgáljuk meg a másodikat is: vajon a nótajelzések valóban olyan általánosak-e? – illetve ide kívánczok kiegészítésként: vajon a nótajelzések ránk maradt formái csakugyan Balassitól származnak-e? Az alapkérdésre egyszerű a válasz: nem. Határozatlan megjelölés mindössze négy van: „egy horvát virágének”, „egy siciliana”, „ének olasz nótára” és „egy olasz ének”. A többi mind határozott. Az már a mi problémánk, hogy nem tudjuk a Régi siralmas, a Lucretia éneke, a Palatics vagy a Palkó nótája dallamát, amint azt a XVI. századi versolvasó, illetve verséneklő közönség bizonyára tudta.

A határozatlan megjelölésű dallamok viszont egy csoportba sorolhatók: az idegen dallamok csoportjába. Egyáltalán nem biztos, hogy azokat Balassi adta meg így. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a Balassa-kódex jelen alakjában legalábbis háromszoros másolás eredménye. A másoló, ha idegen szóval találkozott, kiváltképpen olyan nyelven, amelyet nem ismer, talán nem mindig vállalja azt a hálátlan megoldást, hogy „O kleines Kind” helyett odaírja: „ökleineskind”, hanem a kibetűzhetetlen szó helyett csak emlékeztetőnek annyit: horvát virágének, olasz ének stb., hiszen a dallamot úgyis mindenki ismerte.

Azt hiszem, nyugodtan kiterjeszthetjük Szabolcsi megállapítását Tinódiról Balassira is és az egész régi magyar költészetre, amíg a nótajelzések divatja tartott. Ez a költészet nem érthető meg maradék-

¹ Pierre de RONSARD, *Abbrégé de l'art poétique française. Œuvres complètes de P. R.* Paris, 1914–19. Tome 7. Magyarul Francia és angol poétikák 1392–1603, Kézirat, JATE, Szeged, 1975.

² Fausto TORREFRANCA, *Il segreto del Quattrocento*, Milano, 1939. 162.

³ SZABOLCSI B., *A magyar zene évszázadai*, Bp., 1959.

⁴ *I. m.* 163.

talán daltanul nélkül. Még Balassié sem, aki pedig olvasva is nagy költő, szövegei éneklés nélkül is megállják helyüket a modern olvasó előtt. Úgy érzem azonban, nem arra kell törekednünk, hogy a modern ember szemével lássuk a régi korok művészetét, mert ez a nézőpont úgyszólván adott, ha akarnánk, sem tudnánk szabadulni tőle. Azt kell célunknak tekintenünk, hogy a reneszánsz költészetet megpróbáljuk a kor emberéhez hasonlóan is érteni. Nyilvánvaló, hogy ez teljes mértékben úgysem sikerülhet, de a lehető legtöbbre kell törekednünk. Tulajdonképpen egyetlen régi magyar versnek sem lenne szabad daltanul nélkül megjelennie, meg kellene adni mindenkinek a lehetőséget, hogy maga is énekelje azokat. Dicséretes példa erre a nemrég megjelent Bogáti Fazakas-zsoltárkiadvány. Balassit is így kellene kiadni. Nagyon sok közvetve visszakereshető daltanul van, amelyekre már Waldapfel József, Csomasz Tóth Kálmán, Gábry György is utal. Olyan esetben pedig, amikor ilyen nem áll rendelkezésünkre, véleményem szerint a XVI. századi gyakorlatot kell követnünk, mint Csomasz Tóth idézi, többek között Bornemisztától: „Nótát keress, avagy szabjad erre . . .”,¹⁹ lényeges csak az volt, hogy vers daltanul nélkül ne maradjon. Ebben az igyekezetben előfordult, hogy a vers és daltanul nem vágott tökéletesen egybe. Ilyenkor aprózással vagy ritkább esetben hajlítással segítettek magukon. „A magyar Gálszécsi szinte prózaszámba menő magyar szöveg szótagjait zsúfolja Luther nyolcas jambusokban írt Credo-ja XV. századi vagy még korábbi ihletésű daltanulának melizmahangjai alá,” írja Csomasz Tóth Kálmán, erről a kérdéstről szólva.²⁰ Nem ismerünk nótajelzést, amely ne szillabikus módon használná fel vers és daltanul kapcsolatát, és minden olyan kísérlet, amely hosszabb vagy nagyszámú melizmával dolgozik, alapvetően hibás. Ezt mutatja a gyakorlat, de erre utal a következő, talán nem túlságosan ismert dokumentum is:

Szőnyi Nagy István levele Prónai Istvánhoz

„Békességes s minden áldásokkal
Bővséges új esztendőre viraszsa
Isten Kegyelmeteket kívánom!”

Innapi egyéb szent dolgom között is ím komám aszszonyának ő kegyelmének az én két énekeimet leírtam. Egyikben a kegyes lélek, beszél Christusával, a másikban Christus beszél a bűnös lélekkel. Eddig még senkinek ki nem attam, kegyelmeidet is tartsa magában. Mert eddig olyan gondolatom volt, s most is hogyha valami munkámat kinyomatattatom, ezeket is mellette kiadom, ha pedig közönségessé lenne, nyomtatattása előtt (mely nem szokás) aztán csak olyan lenne, mintha más ember közönségessé lett munkáját tenném magamévá. A notájokat is elküldeném, ha magamat elküldhetném, de hiszen hallotta komám aszszony s eszébe jut.

Annak pedig: Mint álgyu golyóbis a Balassibul tudgya kegyelmed a notáját. Mind a kettő úgy szép, ha minden Syllabát lassú vontatással mond az ember. Talál megbúsult lélek ezekben szép vigasztalást, és mint egy új lelket. Adgya Isten élhessen kegyelmeitek vélek üdvösségesen! s találja kegyelmeidet e levellem jó egészségben.

Alba anni 1704. die 28. dec.

Kegyelmetek

Attyafia s szolgáló komja
SZŐNYI ISTVÁN
F.R.E.P.

P.S. Varja öszve komám aszszony ez énekeket, annál jobb volna még más papirosba varrani, tisztábban állhatna. Bár csak ma ne ment volna el e legény, a Predikatiokat is elküldöttem volna.

Külcsm: Nemzetes Prónai István úrnak és Nemzetes Benediki Erzsébeth aszszonyának tetul komám urannak, kedves komám aszszonyának ő kegyelmeknek.²¹

Virágh László

¹⁹ RMDT I. Bp. 1958. 33.

²⁰ *I. m.* 107.

²¹ Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 1881. 74–75. KONCZ József közlése. Az adata Uray Piroska volt szíves felhívni figyelmemet.

Több mint kétszáz év óta regisztrálja irodalomtörténetírásunk Szakmári Fabricius Istvánnak Kolozsvárott 1577-ben „Historia, ex Parthenii Nicensis de amatoriis affectionibus collecta” címmel kiadott szerelmi história-gyűjteményét,¹ melyet a Rómában i. e. az első században élt görög rabszolga-költőnek, Parthenius Nicaenusnak *Ερωτικά παθήματα* c. művéből válogatva költött át magyar versekre.² A szerző versfőlkbe rejtett neve STEPHANUS FABRICICUS SZAKMARINUS alakban jön elő s a problematikus *Fabricicus* névalakot Bod Péter³ és Horányi Elek⁴ még a Fabri névre oldotta fel. Toldy Ferenc⁵ és Szabó Károly⁶, majd nyomukban Dézsi Lajos⁷ már azt sajtóhibának nyilvánítva helyesen *Fabriciusra* igazította. Szakmári Fabricius István kilétééről eddig mindössze csak Dézsi Lajosnak az a feltevése ismeretes, hogy Szatmáron születhetett, meg amit szerző műve utolsó versszakában magáról közöl, hogy költeményét Kolozsvárott, a „Szamos mentébe” írta. Szükséges ezért a felőle található adatokat összeszedgetni.

Szakmári Fabricius István az unitarizmus Dávid Ferenc idejebeli forrongó korszakában a kolozsvári unitárius gyülekezet egyik magyar prédikátora volt. Az első adat róla 1575-ből való, mikor ez év augusztus 6-án levelet írt Krakkóba a Gerendi János alcinaai birtokáról oda távozott Palaeologus Jakabnak,⁸ arról értesítvén őt, hogy az unitárius hitsorsosok békében megvannak, a Gyulafehérváron letartóztatott prédikátorokat pedig derék férfiak közbenjárására szabadon bocsátották. Utóbbiak valószínűleg azzal a négy prédikátorral azonosak, akiket 1575. március 17-én ítéltek el, mert tagadták a lélek halhatatlanságát.⁹ A két magyar és a szász prédikátor fizetése fejenként 100 forintból, 2 hordó borból és 16 köböl búzából állott.¹⁰ Ezt a javadalmat Dávid Ferenc a plébánia jövedelméből folyósította prédikátorainak, köztük Szakmári Fabricius Istvánnak is.¹¹

Költőnk Hunyadi Demeter rektorral és Eppel János szász prédikátorral Dávid Ferenc szűkebb munkatársi közösségéhez tartozott. Mikor azonban Dávid a nyilvánosság elé hozta régóta táplált nézetét a Krisztus nem imádásáról, a papi coetus békés lelki harmóniája megbomlott. Nem volt képes követni mestere szellemének merész szárnyalását s ragaszkodott az unitárius tan korábbi konzervatívabb

¹ I. kiad. RMK I 134. RMNy 390. – II. kiad. RMK I 562.

² RMKT VIII. (Bp. 1930) 323–337, 490–491.

³ *Magyar Athenás*. Szeben, 1766. 251.

⁴ *Memoria Ungarorum*. Tom. III. Posonii 1777. 313.

⁵ *A magyar költészet története*. Pest, 1867. 168.

⁶ RMK I 134.

⁷ RMKT VIII. 490.

⁸ A levelet közli Karl LANDSTEINER, *Jacobus Palaeologus*. in *Separatausdruck aus dem Programm des Josefstädter Gimnasiums*. Wien, 1873. 43–44.

⁹ PIRNÁT Antal, *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*. Bp. 1961. 156. E helyütt mondok hálás köszönetet Pirnát Antalnak gazdag szakismereteiből nyújtott baráti eligazításaiért, melyek e cikk megírásánál hathatósan segítettek.

¹⁰ Kelemen Lajosnak a kolozsvári városi tanács 1573. febr. 17-én hozott jegyzőkönyvi határozatáról vett másolata.

¹¹ JAKAB Elek, *Dávid Ferenc emléke*. Bp. 1879. 225. a Kénosi Tözsér – Uzoni Fosztó-féle „*Historia Ecclesiastica Transylvano-unitaria*”-ra (I. köt. fol. 245.) hivatkozva azt írja, hogy Blandrata Dávid Ferenc kolozsvári dézsmajövedelmét Hunyadi Demeternek és Szakmári Fabricius Istvánnak akarta adni. E szándék mindenesetre mutatja Blandratának Dávid elleni mérhetetlen rosszindulatát, de kivihetetlen volt, mert általa Dávid megélhetésének az alapja rendült volna meg. Kolozsvárott kétféle dézsmajövedelmet ismerünk. Az egyik az iskola quartája. Ez az iskolafenntartásé, a rektoré és a lektoré volt. A másik quarta pedig a plébániáé, mely teljes egészében Dávid fizetéséül szolgált. Dávid kezelte a plébánia jövedelmét is, mely a piaci mázsaház hasznából, a templom köré épített üzlethelyiségek bérleti díjaiból, a plébánia malmának és szőlőjének hozamából állott, de alaposan meg volt terhelve, mert Dávidnak ebből kellett fizetnie a három prédikátort, gondoskodnia a templom és plébánia épületének karbantartásáról stb. Egyetlen fő megélhetési forrása tehát a plébánia quartája volt, melynek pénzürtéke 250 forintra ment.

alakjához, majd mereven ellene szegült az új szemléletnek. Még nagyobb lett az ellentét, mikor a konzervatív mozgalom fő irányítója, Blandrata, Dávid meggyőzésére Kolozsvárra hívta Socinus Faustust. Dávid környezetében teljesen elszigetelődött s a három prédikátor Socinussal tevékenyen segítette az ellene Blandrata által irányított celszövest azáltal, hogy Dávidnak a munkatársi közösségben kinyilvánított gondolatait elárulta annak, aki aztán a kapott információkat tendenciózusan eltorzította s a fejedelmet úgy tájékoztatta, hogy Dávid hanyatt-homlok rohan a judaizmusba s az általa lealacsonyított Krisztus helyébe Mózes akarja állítani.¹² Tetőpontjára hágott a feszültség, mikor Dávid és ellenfelei az országgyűlés bírói fóruma előtt farkasszemet néztek egymással. A tárgyalás egy tragikus pillanatában Hunyadi Demeter, Szakmári Fabricius István, Eppel János Blandratával együtt felugrottak székeikről, a középre rohantak és szemébe kiáltották Dávidnak vádjait.¹³ Mindezért Szakmári Fabricius és társait a davidista Karádi Pál Temesvárról 1579. november 9-én írt vádoló levelében az Iskariotes Judás testvérének nevezte s a levél címzésében a Szakmárius nevet megvetése jeléül Szamáriusra torzította.¹⁴ Széles körben elterjedhetett e gúnynev, mert a „Scriptum Fratrum Transylvanorum” ismeretlen szerzője is Szakmári Fabricius Istvánt „Stephanus ille Cumanus Asinus”-nak gúnyolta.¹⁵ Élete további alakulásáról nincsenek adataink.

Humanista beállítottságú ember volt, ezért kereste a gonosz szerelem tanító példáit ókori klasszikus szerzőknél. Művében az antikvitás regényes szerelmi történetjeinek erkölcsi kazuisztikáját végig áthatja az autonóm humánus szelleme, melynek hátterében a bibliai Amnon és Támár példája se mond többet, mint akármelyik profán történet. Hogy ezt a humanista beütést olasz földön folytatott tanulása során szerezte volna, mint kortársa és hitsorsosa, Enyedi György Padovában, erre nézve nem rendelkezünk adattal, de mégis feltételezhető, hogy valóban járt a humanista légkört sugárzó egyetemen. E körülménynek ugyan ellene látszik mondani Dézsi Lajosnak az a megállapítása, hogy némely helyen nyelvismeretének hiányossága miatt hibásan fordítja klasszikus példáját. E jelenség azonban lehet költői szabadság eredménye is. Végül is elképzelhető, hogy közvetlen padovai tanulás után jutott Kolozsvárra, Dávid Ferenc környezetébe.

Kathona Géza

Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban

A közelmúltban megnövekedett a Pázmány életművére irányuló figyelem.¹ Egyre világosabbá válik, hogy a róla kialakult korábbi felfogás módosításra szorul. Nemcsak műveinek egy része feltáratlan még, de tisztázatlan hatása, hatóköre is: kik, mennyit, milyen módon vettek át a magyar ellenreformáció vezéralakja által felhalmozott hatalmas anyagból? Mennyire maradt betű mindaz, amit életműve kétségtelenül leghatékonyabb két alkotásában, a „Kalauz”-ban és a „Prédikációk”-ban megfogalmazott, és mi élt tovább utódai kezében és gyakorlatában? Hisz maga hangsúlyozta beszédei előszavában a használni akarás szándékát, azt, hogy munkáját nem elfeledésre alkotta, s gyakorlati szempontok vezették.² Ezeknek a kérdéseknek tisztázásához szeretne néhány adalékkal hozzájárulni a jelen írás.

¹² *Defensio Francisci Davidis in negotio de non invocando Iesu Christo in precibus.* (1582) 243–244. (A RMK II 168. még kolozsvári nyomtatványként közli, a RMNy-App. 43. szerint azonban kétségtelenül Krakkóban nyomtatták.)

¹³ *Defensio* 262–263.

¹⁴ A levél egész terjedelmében olvasható a Kénosi Tőzsér-Uzoni Fosztó-féle történetében, I. köt. fol. 242–249.

¹⁵ *Defensio* 262.

¹ ÖRY Miklós, *Pázmány Péter lelkisége.* Klagenfurt 1964. ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei.* Eisenstadt 1970. BENCZE Loránt, *Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa.* Bp. 1973. BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi.* Bp. 1979. stb.

² *Pázmány Péter Összes Munkái* (a továbbiakban PÖM) I–VII. Bp. 1894–1905. Az említett gondolat VI. XXII. A keresztyén olvasókhöz

A XVII. század végén megjelenő, majd a XVIII. század folyamán egyre sokasodó magyar nyelvű prédikációs kötetek között nem egy akad, mely Pázmány műveit használja forrásként. Hogy ez így történhetett, annak előfeltétele természetesen könyvei megfelelő elterjedése és hozzáférhetővé válása volt. Korabeli könyvleltárakból megállapítható, hogy a XVII. század közepétől már jelentős kolostori könyvgyűjtemények birtokolják szinte minden nyomtatásban megjelent művét. Egy-egy munkájából több példányt is tartanak. A pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárának 1639-ből származó leltára, melyet az egri Dobó István Múzeum könyvtára őriz, több hitvitázó művét sorolja fel, a jegyzék későbbi kiegészítése pedig további gyarapodásról ad számot, többek között az „Imádságokönyv” 1650-es kiadásának két példányát említi. Az egyik legjelentékenyebb korabeli ferences könyvtár, a németújvári birtokában a XVIII. század elején már mintegy öt és félezer kötet van, köztük kéziratok, ősnomtatványok és természetesen Pázmány művei.³ A jezsuiták első erdélyi rendháza a kolozsmonostori alig húsz év alatt hetvennégy könyvet és tíz könyvgyűjteményt vásárol, nem egy kötetet – érdekes módon – a könyvek értékesítési lehetőségeit felismerő fosztogató katonák kínálnak eladásra. Így kerül birtokukba a „Kalauz” 1709-ben.⁴ A szakolcai ferences könyvtár jegyzéke, mely 1662-ben készült, Pázmány tizenöt különböző művét sorolja fel, némelyikük három-négy példányban is megvan.⁵ Még az olyan, viszonylag szerényebb kolostori könyvtár is, mint például a szegedi minoritáké, legalább a két alapművet, a „Kalauzt” és a „Prédikációkat” magáénak mondhatta, a miskolci minorita kolostorban pedig a XVIII. század közepén az előbbi műből öt, az utóbbiból két példányt őriznek.⁶

Pázmány művei azonban nemcsak eredeti, önálló létükben éltek és voltak a mindennapi igehirdetés eszközei, hanem újabb művek nyersanyagául is szolgáltak. A kor felfogásától és irodalmi gyakorlatától az eredetiség modern fogalma teljességgel idegen volt, így szabadon meríthetett bárki a meglévő értékekből, még a forrást sem kellett feltétlen megjelölnie. Illyés András erdélyi püspök nagyszabású beszédeggyűjteménye előszavában 1690-ben például így fogalmaz: „Mind ezekről (ti. a szentekről) külön-külön hármás igen hasznos, és mindeneknek tudni igen szükséges Prédikációkat irtam, Deákul, és Magyarul, a Szent Irásból, és Szent Atyák, és Doctorok bölcs mondásiból: sok tudos, és nevezetes Olasz Doctorok írásiból: és ama nagy Pázmány Péter Kárdinál: és ő hozzá hasonló Káldi Geörgy Pap Jesuita, Magyar Anyaszentegyháznak Fő Doctori írásiból, sok szép üdvösséges tanúságokat kiszedegetvén.”⁷ Am úgy tűnik, még ezzel sem elégszik meg. Nemcsak gondolatokat merít Pázmánytól, hanem egész beszédtemákat is. A „Jelki környülmetélkedésről”, az igaz és hamis esküről vagy az oltári-szentségben valósággal jelenlévő Krisztus testéről szóló beszédei mind pázmányi eredetűek.⁸

Ezen túlmenően nemcsak eredeti szöveggösszefüggéseikben használják fel a korabeli szerzők Pázmány műveit, hanem kivonatolják, sűrítik, rövidítik is azokat. Ilyen kompendium Barna János romhányi plébános 1714-ben Nagyszombatban kinyomtatott könyve, mely *A' Kristus Jesus iskolája* címmel jelent meg. A kis, nyolcadrés alakú kötet beosztásában és szövegrészleteiben is a „Kalauzt” követi, és nyilván gyakorlati szempontok miatt párbeszédes formát alkalmaz. Barna munkájának az a példánya, melyet az egri Főegyházmezei Könyvtár őriz, a bejegyzés szerint Ambrosovszky Mihály egri kanonok tulajdona volt. Ő feltehetően Barna János könyve által inspirálva 1760-ban szintén készít egy kivonatot a „Kalauz”-ból.⁹ Nagy Ferenc törökszentmiklósi plébános 1796-ban megjelentetett kis katekizmusában¹⁰ Bellarminnak *A keresztényi tudomány bővebben való megmagyarázása* című,

³ FEJÉRPATAKI László, *A németújvári ferences zárda könyvtára*. MKsz. 1883. 100–137.

⁴ JAKAB Elek, *A kolozsmonostori apátság zárdá mint üldözöttek menhelye*. Száz 1889. 102.

⁵ MAJLÁTH Béla, *A szakolcai ferencrendi könyvtár XVIII. századi történetéhez*. MKsz 1882. 288–305.

⁶ KÖRTVÉLYESSY László, *A 700 éves minorita rend története*. Szeged 1943. 129., illetve „Liber variorum”, Borsod megyei Levéltár, XII–2.87.

⁷ ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige az-az predikatio könyv*. Nagyszombat, Bécs 1691–1692. I–III. Előljáró beszéd

⁸ ILLYÉS András, *i. m. I. Kiskarácsony napi első és harmadik beszéd, valamint az úrnapi prédikáció*.

⁹ PÖM III. VII. Kiss Ignác bevezető jegyzete

¹⁰ NAGY Ferenc, *Az egy, igaz, és boldogító hitnek elei* . . . Eger 1796.

1744-ben magyarra fordított munkáját használja, de megtoldja azt a „Kalauz” három kivonatolt fejezetével is.¹¹ Használják Pázmány szövegeit a nép között tevékenykedő szerzetesek is. Telek József 1767-ben Kalocsán kinyomtatott úrnapi beszéde Pázmány „Kalauzának” XI. könyvére épül.¹²

A további példák helyett a következőkben Pázmány hatását egyetlen életművön próbáljuk lemérni: Kelemen Didák minorita érdemben még közelebbről nem vizsgált prédikációján.¹³

Kelemen Didák (1683–1744) székely származású conventuális minorita szerzetes életrajzírói és méltatói mindannyian hangsúlyozzák kivételes szerepét a katolikus egyház újbóli térhódításáért folytatott küzdelmekben, különösen az ország tiszai részeinek rekatolizálásáért kifejtett erőfeszítése miatt.¹⁴ Munkásságát szinte teljesen protestáns közegben végezte, templomokat épített, kolostorokat alapított, agítált, szervezett, s közben főúri támogatói révén arra is módja nyílt, amit csak kevesen értek el rendtársai közül: mint kedvelt és divatos szónok egymás után jelentethette meg prédikációit. Ezek a beszédek viszonylag hézagatlanul adják Kelemen Didák 1718 és 1741 között kifejtett egyházszónoki működésének keresztmetszetét. Tüzetesebb vizsgálatuk nyomán az is kiderül, hogy beszédei szinte kivétel nélkül Pázmány örökségének felhasználásával keletkeztek. Az a mély benyomás, melyet Pázmány Kelemen Didákra tett, egész életére nézve meghatározó erejű volt. Gyökereit pedig alighanem az iskolaévekre visszatekintve kell keresnünk.

Kelemen Didák az alap- és középfokú ismereteket a székelyföldi Kanta község minorita kolostora mellett működő iskolában szerezte meg. Ez az intézet teljes hatosztályos gimnázium volt. Az erdélyi katolikus gimnáziumok a jezsuita rend feloszlását megelőzően tantervükben a jezsuita típushoz igazodtak.¹⁵ Ebben az iskolában ismerte meg Kelemen Didák a görög és római klasszikusokat, a retorika tudományának elemeit, s noha minoriták irányítása alatt működött az intézmény, a jezsuita szellem és felfogás bizonyára éreztette hatását. A gimnázium után Eperjesre kerül Kelemen Didák, ahol a minorita rend papnevelő intézete működött. Itt szentelik pappá, sőt teológiából magisteri fokozatot is szerez.¹⁶ Az eperjesi évek alatt bizonyára behatóan tanulmányozza már Pázmány műveit, ezekre teológiai tudása szélesítése miatt is szüksége volt. Másrészt itt is erőteljesen érvényesült és hatott rá a jezsuita szellem, hisz az eperjesi jezsuiták a XVIII. század elején a minorita rendház közelében laktak, a kórházban tanítottak, s mivel önálló templomuk nem volt, istentiszteleteiket és egyéb parochiális funkcióikat is a minorita templomban végezték.¹⁷

Tanulmányai befejeztével még két évig az eperjesi főiskolán marad, majd 1710-től megkezdődik aktív szerzetesi tevékenysége: minorita kolostorok élén találjuk, iskolákat, templomokat épít, szervez, két alkalommal tartományfőnök, s közben (gyakran felkérésre) prédikál. Az újonnan létesített kolostorok számára azonnal igyekszik megszerezni Pázmány „Kalauzát” és „Prédikációt”. A teljesen könyvek nélkül álló rendházakban sok esetben ez a két munka jelentette a „könyvtárat”. 1729-ben Miskolcon kelt levelében panaszkodik nagy mecénásának, Károlyi Sándornak, s egyben kéri Pázmány fenti műveit. Előzőleg Pozsonyban szerette volna azokat beszerezni, de magas árak miatt szándékát nem tudta valóra váltani.¹⁸ Károlyi teljesíti kérését, és attól kezdve a miskolci rendház is magáénak mondhatja a két becses kötetet. Természetesen saját tulajdonában nem voltak meg e művek, mindig a kolostor példányát használta, aztán ha helyet változtatott, gondoskodnia kellett újabbról.

Az az erőteljes hatás, melyet Pázmány írásai gyakoroltak Kelemen Didákra, egyaránt jelentkezik elvi, általános jellegű kérdésekben, mint például a beszédszerkesztésre, a felkészülés módjára, a prédikátor által elkövethető hibák kiküszöbölésére vonatkozó pázmányi tanácsok követése, és nyomon

¹¹ Az anyaszentegyház tulajdonságirul (Kalauz VIII. könyv 6. rész) A szent mise mivoltáru (Kalauz XI. könyv 6. rész) A dicsőült szentek tiszteletéről (Kalauz XIII. könyv 3–4. rész)

¹² *Úr napi két zöld ágak*. Kalocsa 1767.

¹³ RÁKOS Balázs Raymund, *Ugye, atyafiak?! Róma 1975. 384, 414, 750, 803.* Az életrajzi kötet minden Kelemen Didákkal kapcsolatos fellelhető dokumentumot felhasznál, így említi az irodalmi szempontú méltatásokat is.

¹⁴ RÁKOS, i. m. 333.

¹⁵ FINÁCZY Ernő, *Az újkori nevelés története (1600–1800)* Bp. 1927. 356.

¹⁶ RÁKOS, i. m. 71.

¹⁷ RUBY József, *Az eperjesi Kir.Kath.Főgymnasium Története 1673–1890* Eperjes 1890. 42.

¹⁸ RÁKOS Balázs Raymund, *Kelemen Didák levelei*. Róma 1978. 221.

kísérhető konkrét szó szerinti átvételek formájában is. A Pázmány által megkövetelt személyes feltételekkel minden bizonnyal rendelkezett Kelemen Didák. Képes lehetett önmagában olyan indulatokat ébreszteni, melyeket kelteni óhajtott. Elfogadta Pázmány intelmét, miszerint semmit sem ér azok beszéde, kik „fel nem gerjesztnék, mert magok nem égnék.”¹⁹ Szónoklatainak nagy hatását, melyről a korabeli feljegyzések megemlékeznek, másképpen nem érthette volna el. Beszédeiben kerül a Pázmány által annyira elítélt öncélú „fabulázást”, pedig többnyire a nép között prédikált, s hallgatósága szívesen vette volna a színes történeteket. Ugyancsak nagy elődje példáját követi a kíméletes dorgálás, feddés gyakorlatában. Olykor – majd később látni fogjuk – még a Pázmánytól átvett kifejezést is súlyosnak érzi, azon is simít, enyhít. Végül igyekszik beszédeire lelkiismeretesen készülni, „nagy lelki munkának” nevezi a prédikációkészítést,²⁰ ha a szükség úgy hozza, hogy rögtönöznie kell, azt csak vonakodással vállalja: „ha teljességgel senki praedikátiora nem készült volna valami kis exhortatóiócskát Istennek sz.áldásával tészek” – írja Károlyihoz címzett egyik levelében.²¹

Pázmányt követi Kelemen Didák abban is, hogy beszédeit a római kalendárium által meghatározott perikópákhoz köti. Igaz, nem közli beszédei élén a teljes evangéliumi szakaszt, mint Pázmány, de kiemel abból egy rövid mondatot, vagy akár csak egy szókapcsolatot, mely a prédikációban kifejtett gondolatok kiindulópontja lesz. Sokszor a kapcsolat az Evangéliumból vett gondolat és a beszéd konkrét tartalma között igen laza, és csak bonyolult logikai áttételek és allegorikus átértelmezések révén válik érthetővé, mely a kor gondolkodásmódja szerint természetes volt. Így például a *Búzafejek* című prédikációkötet advent második vasárnapjára szóló beszéde élén ez a Máté evangéliumából vett mondat áll: „El menvén jelentsétek meg Jánosnak, a'miket hallottatok, és láttatok.” Az aznapi perikópából kiemelt mondat alapján nem sejtethjük, hogy hitvitázó jellegű beszéddel állunk szemben, mely azt fejtegeti majd, hogy miről ismerhetők fel Krisztus igazi követői. Ugyane kötet vízkereszt után második vasárnap beszéde élén a kánai menyegző történetéből vett részlet áll, maga a prédikáció pedig a keresztény házasság ismérveit taglalja. A fenti módszer, mellyel Pázmány is él, rendkívül tág lehetőséget biztosított a prédikátor számára, kis túlzással szólva szinte bármely üdvösnek tartott gondolat és cél kifejtését lehetővé tette. Többször előfordul Kelemen Didák szónoki gyakorlatában az említett rugalmas lehetőségek következtében, hogy egy adott perikópához egy másik Pázmány-beszédből vesz adalékokat. A *Búzafejek* advent negyedik vasárnapi beszéde Pázmány böjt harmadik vasárnapjára íródott prédikációjából merít, mindkettőnek az igazi bűnbánat a témája. Kelemen Didák vízkereszt utáni hatodik vasárnapra szóló beszéde Pázmány pünkösd utáni tizenharmadik vasárnapi második prédikációját használja fel. Az evangéliumi szakasz így hangzik: „Hasonló a mennyeknek országa a'kovászhoz . . .” Kelemen Didák ennek alapján a „jók társaságának kovászáról” kezd prédikálni s Pázmány alapján arról, mennyire kedves Isten előtt a jó emberek közössége. Mindezek a példák nemcsak a kor gondolkodásmódjára és felfogására, hanem a prédikációkészítés módszerére és gyakorlatára is jó fényt vetnek.

Pázmányt követi abban is, hogy beszédeinek erőteljes etikus töltést ad. Prédikációinak nagy része erkölcsi tartalmú. Az arányok érzékeltetésére a *Búzafejek* című kötet darabjai kínálkoznak. Az advent első vasárnapjától húsvétig terjedő időszakot felölelő huszonöt prédikáció mintegy fele (12 darab) kimondottan erkölcsi tartalmú, melyek a keresztény magatartási normák kialakítását célozzák. (Az önismeretről, a bűnbánatról, az önmegtartóztatásról, a fajtalanságról, az Istentől elhagyott emberről szóló beszédek.) Mindössze három beszéd hitvitázó jellegű, ezek egy-egy protestáns támadást igyekeznek visszaverni (kik Krisztus igazi követői, a predestinációról és az oltári szentségről). További hét prédikáció foglalkozik Jézus életéből vett epizódok feldolgozásával, végeredményben azonban ezek is etikus célúak, melyek a példa erejét igyekeznek felhasználni egy magasabb rendű erkölcsi értékrend kialakítása érdekében. Végül három olyan beszéd akad a gyűjteményben, mely homília jellegű, és az evangéliumi példát fejt ki és magyarázza. A fentiek alapján nem lehet kétséges, hogy Kelemen Didák teljesen magáévá tette Pázmány elvét: nem a gyönyörködtetés, hanem a jobbítás a cél.²²

¹⁹ PÖM VI. XXXII.

²⁰ RÁKOS, *Levelek* i. m. 1743. november 16-án kelt levél 246.

²¹ RÁKOS, *Levelek* 191.

²² PÖM VI. XXXIV.

Ami beszédeinek formai felépítését illeti, Pázmánytól függetlenül is szükségszerű, hogy bizonyos klasszikus elvekhez és szabályokhoz igazodjanak azok, hisz Kelemen Didák már gimnáziumi tanulmányai során megismerkedett a klasszikus retorika elemeivel. Ennek alapján beszédeiben a Granatensis által meghatározott séma (Exordium – Narratio – Propositio – Confirmatio – Confutatio – Conclusio) nagy vonalaiban követhető, ha sokszor leegyszerűsítve is. Beszédei végén szintén Pázmány nyomán gyakran áll ima vagy rövid fohász.²³ A formai leegyszerűsödés elsősorban abban jelentkezik, hogy a beszédek középső részében (confirmatio, confutatio) az érvek és ellenérvek nem alkotnak, és nem is alkothatnak olyan szilárd logikai rendszert, mint Pázmány beszédeiben. A sokféle forrásból merített különböző anyag legtöbbször mozaikszerűvé teszi prédikációinak ezt a részét. Gyakran elmarad a narratio is, a conclusio helyén pedig legtöbbször intés, a tanulságok megszívlelésére való felszólítás áll. Ha a beszédek általános vizsgálata ennyi adalékkal szolgált Pázmány hatásának feltérképezéséhez, még fokozottabban jelentkezik mindez a konkrét, szó szerinti átvételek esetében.

A KELEMEN DIDÁK ÁLTAL IDÉZETT PÁZMÁNY-MŰVEK

PÁZMÁNY

1. Prédikáció a pünkösdi utáni XV. vasárnapra
2. Kalauz XI. könyv, 1. és 4. rész
3. Kalauz XIII. könyv, 4–6. rész
4. Kalauz III. könyv, 3. rész
Advent III. vasárnapi 2. beszéd
Böjt III. vasárnapi beszéd
Vízkereszt u. II. vasárnapi
2. beszéd (Pünkösdi u. XXIII. vasárnapi 1. beszéd)
Hatvanadvasárnapi 1. beszéd
Pünkösdi u. XIII. vasárnapi 2. beszéd
Kalauz V. könyv, 2. rész
Úrnap 2. beszéd és Kalauz XI. könyv, 4. rész
Böjt V. vasárnapi beszéd
Nagypénteki 1. beszéd
5. Kalauz XIV. könyv, 4. rész
6. Vízkereszt u. II. vasárnapi 1. beszéd, vízkereszt u. III. vasárnapi 1. beszéd, és húsvét u. V. vasárnapi 2. beszéd
7. Húsvét u. V. vasárnapi 2. beszéd, Kalauz XI. könyv, 6. rész, és XV. könyv, 1. rész
8. Pünkösdi u. XV. vasárnapi beszéd

KELEMEN DIDÁK

- Gyászbeszéd Barkóczi Györgyné Koháry Judit felett (1718)
Úrnap beszéd (1721)
Szent Antal-napi beszéd (1721)
Búzafejek – prédikációs kötet (1729)
– Advent II. vasárnapi beszéd
– Advent III. vasárnapi beszéd
– Advent IV. vasárnapi beszéd
– Vízkereszt u. II. vasárnapi beszéd
– Vízkereszt u. III. vasárnapi beszéd
– Vízkereszt u. VI. vasárnapi beszéd
– Hetvenedvasárnapi beszéd
– Böjt IV. vasárnapi beszéd
– Böjt V. vasárnapi beszéd
– Nagypénteki 2. beszéd
„Lelki öröm”, a nyírbátori templomszentelő beszéd (1732)
Gyászbeszéd Csáky Krisztina felett (1736)
„Szentmise”, a miskolci oltárszentelési beszéd (1737)
Gyászbeszéd Krucai János felett (1741)

A fenti áttekintés számos tanulssággal szolgálhat, annál is inkább, mivel Kelemen Didák csaknem minden nyomtatásban megjelent művét tartalmazza. Figyelemre méltó körülmény, hogy már az első, legkorábbi ilyen beszéd, a Barkóczi Györgyné Koháry Judit felett mondott temetési prédikáció merít Pázmányból. Kelemen Didák ekkor harmincöt éves, egy esztendeje tartományfőnök és éppen a minoriták nyírbátori letelepítésén és a templom újraépítésén fáradozik.²⁴ Az utolsó nyomtatott prédikáció, melyben Pázmány nyomai kimutathatók, több mint húsz évvel későbbi. Pázmány „Prédikációit” és „Kalauzát” tehát egész szónoki tevékenysége alatt mintegy kézikönyvként forgatta, s a két művet együtt használta. Az erkölcsi témájú vagy dogmatikus jellegű beszédek forrásául a Pázmány-beszédek, a hitvitázó prédikációk esetében pedig a „Kalauz” megfelelő részei szolgáltak. A két

²³ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világlkép.* Bp. 1979. 43.

²⁴ RÁKOS, *Ugye, atyafiak?!* i. m. 197.

alapvető Pázmány-mű felhasználási mértéke között nincs mérhető különbség. Különösen érdekes, hogy Kelemen Didák a „Kalauz” szövegrészeit is alkalmasnak találta prédikációi összeállítására, nyilván nem érzett lényeges különbséget. Egyébként olykor Pázmány is a „Kalauzhoz” és más „harcoló könyvéhez” utasítja a „Prédikációk” olvasóját.²⁵

Kelemen Didák saját témáinak kidolgozásához lényegében szabadon használja Pázmány műveit. Igaz, hogy például a *Búzafejek* című kötet csak húsvét napjával bezárólag közöl prédikációkat, ez azonban nem gátolja meg őt abban, hogy a Pázmány-prédikációskötet további részeire is elkalandozzon és onnan is merítsen. Kérdés, és eldönthetetlen, hogy vajon milyen mértékben merített Pázmányból a nyomtatásban meg nem jelent beszédei esetében? Bizonyos jelekből és nyilatkozatokból arra következtethetünk, hogy a nyomtatás a prédikációnak „ünnepi” formában való megjelenését jelentette. Valószínű, hogy a pusztán elmondott beszédek közel sem voltak annyira kidolgozottak, különösen ami a példák mennyiségét és minőségét illeti, s így sok prédikáció Pázmány szavával élve „üszögében” maradhatott.²⁶ Az állandó használat és tanulmányozás következtében Kelemen Didák meglepő jártasságra tett szert, tekintélyes tárgyismeretet mondhatott magáénak Pázmány hatalmas két művével kapcsolatban. Így képessé vált egyetlen beszédében több Pázmány-mű felhasználására és kombinálására. Ez a jelenség főként a kései beszédek esetében figyelhető meg. Szemléletes példa a Csáky Krisztina felett mondott gyászbeszéd, mely három Pázmány-prédikáció felhasználásával készült. Kelemen Didák azonban sohasem mechanikusan veszi át Pázmány szövegrészeit. Tudatosan szelektál és érvényesül egyénisége, szerkesztő és alakító tehetsége.

Szövegátvételek Kelemen Didák prédikációiban

Valóban hűen bemutatni Pázmány és Kelemen Didák kapcsolatát a fent elmondott általános jelenségeken túlmenően csakis konkrét szövegpárhuzamok felsorakoztatásával lehetséges. Ezek az összehasonlítások bepillantást engednek a nagy egyházszónok és egy emberöltővel későbbi követője kapcsolatának mikrovilágába, és élénk fényrel világítják meg Kelemen Didák egyéniségét, írói stilisztikai képességeit is. A szövegösszehasonlításokra a kéthasábos közlési forma kínálkozik legalkalmasabbnak, amelyben az első Pázmány, a második Kelemen Didák szövege.

a) Kihagyás, rövidítés, tömörítés

A Kelemen Didák által Pázmánytól átvett szövegrészek nagy része pontos, szó szerinti közlés. Ezeknek a szakaszoknak a száma a vizsgált prédikációk alapján jóval több száznál. Az átvett részek terjedelme is különböző, pár sornyi idézettől fél oldalnyi terjedelműig változik. Ezek nagyrésze érdektelen, mivel az eredeti szövegkörnyezetből kiszakítva egy új gondolatrendszer részeivé válnak, noha Kelemen Didák, mint majd látjuk, mestere az átvett és a saját rész illesztésének. Sokkal tanulságosabbak azok az átvételek, melyekben az átvevő aktívan kezeli az idegen szöveget. Ezek közül az eljárások közül a legegyszerűbb a rövidítés. Mindennapos Kelemen Didák gyakorlatában, hogy a bonyolult, elvontabb, Pázmánytól származó mondatokat leegyszerűsíti. Úrnapi beszédében találunk erre példát:

„Ha Christus csak azt akarta mondani, hogy köz kenyeret ád, mely az ő testének jele: csak oly könnyű dolog vólt a mit mondott, mely könnyű egy czégért bornak jelévé tenni; egy szóval kivehetett volna minden botránkozást a sidók és tanítványok szívéből. Kívántott-is atjai szeretetihez, hogy ha az ő szavának szokatlan homályossága adott okot a nagy botránkozásra, megmagyarázván mondását, kivenné a botránkozást.”

„Ha Christus Urunk csak azt akarta mondani, hogy köz kenyeret ád, mely az ő Testinek jele, csak egy szóval ki vehetett volna minden botránkozást a sidók, és Tanítvánjok szívéből, kívántott-is Atjai szeretetihez, hogy ha az ő szavának szokatlan homályossága adott okot a nagy botránkozásra, megmagyarázván mondását, ki venné a botránkozást.”²⁷

²⁵ PÖM VII. 135.

²⁶ PÖM VII. 799.

²⁷ PÖM IV. 394, illetve Kelemen Didák Úrnapi beszéde. Kassa 1721. 5–6.

Pázmány négy pontban fejt ki annak szükségét, hogy a keresztény prédikátor a „pogány” szerzőktől is merítsen. Kelemen Didák mindezt egyetlen mondatba sűrít: „Az Isten ihléséből adatott minden írás hasznos a tanításra, a meg-feddésre, a meg-dorgálásra, az igazságban való oktatásra.”²⁸ Másutt ez kerül ki egy hosszú pázmányi szakasz összevonásával:

„Az áldozat oly tiszteletet, mely Istennél egyebet senkit nem illet. Azért írja sz. Ágoston, hogy a mártírok emlékezetire áldozhatunk Istennek; de mártíroknak nem áldozhatunk; Populus Christianus, memorias Martyrum religiosa solemnitate concelebrat . . . Másutt azt írja szent Ágoston, hogy *soha oly ember nem volt, ki annak áldozott volna, a kit Istennek nem tartott*: Sacrificium, nullus hominus est . . .”

„Az áldozat oly tisztelet, mely Istennél egyebet senkit nem illet, azért írja Szent Ágoston, hogy *soha oly ember nem volt, ki annak áldozott volna, kit Istennek nem tartott . . .*”²⁹

Olykor apró stílusbeli különbségek, egy-egy szó behelyettesítése, mondatrészek sorrendjének cseréje sokszor jellemzik Kelemen Didák átvételeit.

„A Bóldog Aszszony képét mondgya Nicéforus, lib. 2. cap. 7. hogy a persiai király leíratna él t é b e n. azonképpen, Lib. 2. c. 43. Lib. 6. c. 16. azt írja, hogy szent Lukács evangelista az Urunk, Bóldog Aszszony és apostolok képeit maga kezével kijegyzette. És Pulchéria Augusta a Bóldog Aszszony képét, mellyet szent Lukács írt, drága ajándék-gyanánt adta a szentegyháznak. Szent Pétert és sz. Pált mondgya sz. Ágoston, hogy Christus mellé szokták írnyia: Credo, quod pluribus . . .”

„Szent Lukács, a Krisztus Urunk, Bóldog Aszszony, és Apostolok képeit maga kezeivel írta. Ugyan a Bóldogságos Szűz Mária képét, azt mondgya Niceph. lib. 2. cap. 7. hogy a Persiai Király le-íratta é l e t i b e n. Szent Pétert és szent Pált, azt mondgya szent Ágoston Tom. 4. lib. 1. de confens. Evang. cap. 10. hogy Krisztus mellé szokták írnia eleitől fogvást.”³⁰

Az is előfordul, hogy Kelemen Didák Pázmány nyomán új szót alakít.

A hamisan okoskodó embert Pázmány a következő mondattal gúnyolja: „Ha, mondok, valaki e szerént *eszeskednék*, minnyájan *kábának* tartanók. „Ugyanez a mondat Kelemen Didák átvételében így hangzik: „Ha, mondok, valaki e szerént *eszeskednék*, azt minnyájan *eszékes kábának* tartanók”.³¹ A fenti és hasonló összevonások, rövidítések mind a jobb érthetőséget szolgálják. Ez a hallgatóság összetételének ismeretében természetes, mint ahogy az is, hogy a nép számára nehezen érthető kifejezések, szóképek is kimaradnak az átvett részletekből.

„Ha láttya a hízelkedő, hogy valaki hajlandó a bujaságra: szép lány beszéddel fülébe rágja; hogy a természet hozta embernek, hogy tisztességes szerelemtől ne légyen idegen: tsak az igen vadtermesztű parasztokhoz illik, hogy a szép nyájaszkodásokból kivonnyák magokat: a Plánéták, és

„Ha láttya a hízelkedő, hogy valaki hajlandó a bujaságra, szép lány beszéddel a fülébe rágja, hogy természet hozta az embernek, hogy tisztességes nyájasságtól ne légyen idegen, minnyájon barátok nem lehetünk, csak a vad természetű parasztokhoz illik, hogy efféle alkalmatosságokból ki vony-

²⁸ KELEMEN Didák, *Búzafejek (Prédikációk advent első vasárnapjától húsvétig)* Kassa 1729. Előjáró beszéd a keresztény olvasóhoz

²⁹ PÖM IV. 466, illetve KELEMEN Didák, *A szentmise*. Kassa 1739. 9.

³⁰ PÖM IV. 636, illetve KELEMEN Didák, *A szentmise* 12. A két szövegrészlet összehasonlításából az is kiderül, hogy Kelemen Didák a rendelkezésére álló könyvekből utána kereste a Pázmány által hozott példákat. Itt AUGUSTINUS *De consensu Evangelistarum* című művére utal, (Modern kiadása: *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, Vol. XXXXIII. Vindobonae, Lipsiae 1904. 15–16., mely forrásmegjelölés Pázmány szövegében hiányzik).

³¹ PÖM III. 654, illetve *Búzafejek* 156.

töb tsillagok mennyei erejekkel ótanak némelly emberekbe szerelmes indulatokat. *Minnyájan Barátok nem lehetünk*: nálunknál szenteb és tudósb emberek estek a szerelemben: sőt nints olly állapot, mellyben Venus vitézi nem volnának. És, mivel ennyin estek ebbe az édes kalitkába: nem olly tisztességtelen ez a vétkecske, hogy embert gyalázatba ejtse. Ez, *Oleum peccatoris*, a hízelkedők olaja mellyel kenik a kereket, *Ut lactent*, et *ducant*... hogy a veszedelem úttján sebesen mennyen. *E féle bolond, és ördögi beszédekkel úgy reá köszörüli a hízelkedő a tudatlan ifiat, hogy minden fertelmességre hanyatt-homlok, praecipitatur, rohan.*"

nyák magokat. Efféle bolond, és ördögi beszédekkel úgy reá köszörüli a hízelkedő a tudatlan iffiat, hogy minden fertelmességre hanyott-homlok rohan."^{3 2}

Kelemen Didák kihagyja a „Plánéták” említését, nem beszél a „hízelkedők olajáról” sem. Sőt egy szerencsétlen sorrendi cserével saját mondatának értelmét teszi zavarossá. Első olvasásra bizonyára megrettent a „vad természetű parasztok” említésétől, egy későbbi mondatrészt illeszt be szertetlenül: „Minnyájan barátok nem lehetünk...”, aztán mondatát mégis az előzőleg kihagyott szakasszal fejezi be. Kapkodó munkamódszerre vallanak ezek a jelenségek.

A fenti példák mindegyikében lényegileg megmaradt a pázmányi fogalmazás. További részletek azonban a nagyobb mérvű elszakadás dokumentumai lesznek.

b) Átfogalmazások, átdolgozások

A fajtalanságot ostromozó Pázmány-beszéd egyik szakaszát úgy veszi át Kelemen Didák, hogy a két példa közül csak az egyiket használja fel, az elhagyott helyébe pedig saját mondatát illeszti.

„Az Isten haragjával-együtt két ártalmas veszedelmet hordoz magával a fajtalanság. Első az: hogy nem tsak egyéb vétkeknek, de a hitetlenségnek-is szüléje, és dajkája. Mert, *Vinum, et Mulieres apostatare faciunt sapientes; oly bölts ember nintsen, kit Istentől el nem szakaszt a bujaság, melly minden lelki jóságoknak mérge és pusztítója. Ezt jelentette Szent Jób, azt írván; hogy, Ignis est devorans, et omnia eradicans genimina; Olly tűz a bujaság, melly megemész, és gyökereüstül ki-forgat minden jókat.*”

„Két ártalmas veszedelmet hordoz magával a fajtalanság. Első az, hogy valaki ebben a bűnben keveredik, minden vétkekre hanyat homlok vete-medik. Ezt jelentette szent Jób azt írván, hogy *ignis est usque ad perditionem devorans et omnia eradicans genimina. Oly tűz a bujaság, mely megemész, és gyökereüstül ki forgat minden jókat.*”^{3 3}

Figyelemre méltó, hogy Pázmányt követve Kelemen Didák latinul is idézi a megfelelő bibliai helyet, noha erre hallgatósága szempontjából nem lett volna szüksége. A Pázmány által elég nagyvonalúan idézett (és fordított) bibliai rész helyett azonban a teljes alakot adja, beszúrva Pázmány latin mondatába az „usque ad perditionem” fordulatot a Vulgata szerint. Munka közben tehát visszakereshette a Pázmány által idézett helyeket, esetleg emlékezetből is helyesbíthette azokat.^{3 4}

Az a tény, hogy Pázmány a beszédeit megelőző perikópái és beszédeiben felhasznált bibliai idézetei során nem a hivatalos bibliafordítás szövegét használta, már többen is foglalkoztak.^{3 5} Az általa használt szövegalak – úgy tűnik, stilsztikailag igen kifinomultan csiszolt szövegváltozata a Káldi-féle fordításnak, melynek forrására a kutatás ez ideig még nem bukkant rá. Csábító és nem

^{3 2} PÖM VII. 411, illetve *Búzafejek* 145.

^{3 3} PÖM VI. 446, illetve *Búzafejek* 114.

^{3 4} *Biblia sacra iuxta vulgatum versionem* Tomus I. Stuttgart 1969. 755.

^{3 5} SÍK Sándor, *Pázmány az ember és az író*. Bp. 1939. 283. BITSKEY, i. m. 58.

minden realitás nélkül való gondolat az, hogy esetleg Pázmány revidálta Káldit a saját nyelvérzéke szerint, és műveiben ezt a szöveget használta fel.³⁶ A kifejezésbeli különbségeket viszont Kelemen Didák is észrevette, épp azért ő jobban ragaszkodott a bibliai szöveg Pázmány által oly sokat emlegetett „böti szerént való magyarságához” mint nagy előde. Ő valóban pontosan idézi Káldi fordítását, s ez akkor, amikor a felekezeti ellentétek legtöbbször a bibliai szöveg értelmezése, egy-egy szó jelentésének mérlegre tétele körül csaptak össze, nem is volt jelentéktelen kérdés.

Tanulságos Kelemen Didák szövegátalakító munkája szempontjából azt is szemügyre venni, hogyan teszi alkalmassá a „Kalauz” szövegét a prédikáció céljaira. Ennek legtöbbször alkalmazott módja az, hogy a Pázmány-szöveg általános alanyra vonatkozó igealakjai helyett Kelemen Didák konkrét személyre, a hallgatóság bármely tagjára vonatkozó igealakokat használ. Az átvett gondolatok ezáltal szinte névre szóló jelentést kapnak.

„A s z e n t I r á s n a k s z o k o t t f o l y á s a - s z e r é n t , m i d ő n v a l a m e l y á l l a t m á s s á v á l t o z t a t i k , m e g t a r t y a a z e l ő b b i n e v é t . . . ”

„M i t c s u d á l l y u k t e h á t , h a k e n y é r n e k n e v e z t e t i k a s a c r a m e n t o m , m i v e l k ü l s ő - k é p p e n k e n y é r s z í n t v i s e l ? ”

„A z i s g o r o m b a s á g , a m i t n é m e l y p a r a s z t C a l v i n i s t á k r e b e s z e t n e k , h o g y e z - i d e i g e l k ö l t v o l n a a C h r i s t u s t e s t e , h a o l y n a g y l e t t v o l n a - i s , m i n t a F á t r a . M e r t e g y a z , h o g y a C h r i s t u s t e s t e m e g n e m e m é s z t e t i k , m i n t a t e s t i é l e d e l . M á s a z , h o g y a m e l y I s t e n ö t - e z e r e m b e r t m e g e l é g í t v é n , t i z e n k é t k o s á r m o r s a l é k o t m a r a s z t o t t a z ö t k e n y e r e t s k é b ő l ; é s a p u s z t á b a n ú g y m e g e l é g í t t e , a k i k k e v e s e t s z e d t e k a m a n n á b a n , m i n t a k i k s o k a t g y ű j t ö t t e k ; v é g e z e t r e a k i a z ö z v e g y a s z s z o n y l i s z t i t é s o l a j o t s k á j á t f o g y a t k o z á s - n é l k ü l m e g t a r t o t t a : k ü n n y e n a z U r u n k s z e n t t e s t é t é p p e n m e g t a r t h a t t y a . ”

A fenti szövegrészeket közül az utolsó különösen érdekes, nem csupán azért, mert a pázmányi szöveg szinte teljes átdolgozását dokumentálja, hanem azért is, mivel jó példája Kelemen Didák protestánsok iránti – később tárgyalandó – tapintatának is, amikor elhagyja Pázmány „paraszt Calvinisták” kifejezését. A „Kalauz”-ból átvett részeket esetében gyakran találkoznunk frappáns átfogalmazásokkal, bizonyítva azt, hogy Kelemen Didák otthonosan mozog az idézett anyagban és eredeti nyelvi fordulatokkal dolgozza át azt.

„ . . . e g y s z e g é n y p a r a s z t e m b e r t , k i n e k B r u l l e u s O s t u n o v a l a n e v e , s o k í g é r e t t e l é s a d o m á n n y a l e l h i t e t e , h o g y h ó l t á t e g y e m a g á t é s a z ő s z a v á r a f e l k e l l y e n . M i d ő n a z é r t m i n d f e l e s é g e s t ű l r e á -

„ . . . v e d e s z e d b e , s - t a n o l d m e g a s z e n t í r á s s z o k á s á t , h o g y m i k o r v a l a m e l y á l l a t m á s s á v á l t o z t a t i k , m e g t a r t y a a z e l ő b b i n e v i t . . . ”

„ . . . m i t t c s u d á l o d t e h á t , h a k e n y é r n e k n e v e z t e t i k a C h r i s t u s s z e n t T e s t e , m i v e l h o g y k ü l s ő k é p p e n k e n y é r s z í n t v i s e l ? m e g b o t r á n k o z o l é a b b a n , h o g y h o l l a t e v é l e s e d k e n y é r n é l e g y e b e t n e m é r e z , o t t k e n y é r n i n c s e n ? e m l é k e z z é l m e g a m a n n á r ó l . . . ”³⁷

„ . . . t a l á m a z t n e m é r t e d , s - a z o n c s u d á l k o z o l , h o g y a n n y i n e s z i k a C h r i s t u s t e s t i t , s - e l n e m f o g y a t t j á k , n é z z e d M o j s s e s s e l a m a c s i p k e b o k r a t , m e l l y e l a z e m é s z t ő t ű z e l - f o g o t t , d e e l n e m f o g y a t t ! t e k i n c s m e g a z ö z v e g y a s z s z o n y l i s z t e c s k é i t , m e l y e g y m a r o k n y i v ó l t , é s s o k e s z t e n d e i g , e l - n e m f o g y o t t , n o h a m i n d e n n a p e t t é k . J u s s o n e s z e d b e a z ö t t á r p a k e n y é r , h á n y e z e r e m b e r e t t e , s - m e n y i m a r a d o t t b e l ö l l e . ”³⁸

„ . . . e g y s z e g é n y p a r a s z t e m b e r t , k i n e k B r u l l e u s U s t o n o v a l a n e v e s o k í g é r e t t e l , é s a d o m á n n y a l e l h i t e t e , h o g y h ó l t á t e g y e m a g á t , é s a z e ő s z a v á r a f e l k e l l y e n : H y e r . B o l s t e u s i n v i t a C a l v . C a p . 1 3 .

³⁶ Ezt annál is inkább megtehetette, mivel a Káldi-féle fordítás elkészültekor annak ellenőrzésére alakult bizottságba jelölik. LUKÁCS László, *Újabb adatok Káldi bibliafordításának történetéhez*. in *Civitas Dei Évkönyv* 1956. 20–21.

³⁷ PÖM IV. 435, illetve KELEMEN Didák *Úrnapi beszéde* 13.

³⁸ PÖM IV. 414, illetve *Úrnapi beszéd* 12.

szánták volna magokat, a megcsalott Brulleus hoszszú koplalással elhervasztá, halványítá, végre holtá tévé magát.” (Pázmány ezután még több mondaton keresztül részletezi a következményeket.)

kinek a Feje felett a sokaság előtt addig berbe-téle, hogy ki olvasá belőle a Lelket, és ugyan valóba meg hala.”³⁹

Különösen érdekes példa az összehasonlításra az a hasonlat, melyet mindketten idéznek, de különböző források alapján. Pázmány Plutarkhosz nyomán Themisztoklész esetét említi, Kelemen Didák ugyanolyan tartalommal a „filozófus”-ra hivatkozik a forrás közelebbi megjelölése nélkül. A latinul közölt szövegrészek is arra utalnak, hogy Kelemen Didák ismeri Pázmány példáját, de más forrásból idézi.

„Kövessék (ti. a szülők) a Temistocles példáját: kirül azt olvassuk; hogy, mikor sok kérői voltának leányának, Probum diviti praetulit: quod diceret, virum se malle pecuniae, quam pecuniam viro egentem; Jámbornak adta inkább, hogy-sem gazdagnak: inkább akarván olly vőt, a ki pénznélkül, hogy-sem olly gazdagságot, melly emberség-nélkül szűkölködjék.”

„Okossan cselekedett azért amaz Philosophus, ki-nek Leányát ketten akartak feleségül venni: egyik közülök Gázdag vala, és bolond; másik sze-gény, és bölcs: és a Philosophus azt mondotta: Malo dare filiam viro indigenti pecunia, quam pecunia indigenti viro; inkább akarom Leanyo-mot adni pénz nélkül szűkölködő Férfinak, hogy sem Férfi nélkül szűkölködő pénznek.”⁴⁰

Kelemen Didák aktív szerepét az átvételekben azzal a példával világíthatjuk meg legszemléletesebben, ahol önkéntelenül, saját ismeretanyagából merítve egészíti ki Pázmány szövegét.

„Szép dolog volna, ha ki néked száz aranyat ígérne, és az arany-forintok képét adná; ha vadászattyában fogott szép nyúl-húsrá híjna, és az asztra nyúl-hús képet tenne: köszönhetnéd a jó tartást.”

„Szép dolog volna, ha valaki ebédre hina, és Héliogabalus modgyára írot étkeket, írot madarakot rakna elődbe, s-keményen kínálna, hogy egyél, borral kínálna, de innod nem adna, hanem egy czégért mutatna, melytől száz mély földnire távol valahol bor volna; köszönhetnéd a jó tartást.”⁴¹

A Pázmány-szöveg ebben a formában nem szerepel a „Kalauz” első kiadásában, csak a második, bővített kiadás közli a fenti példát anélkül, hogy a lapszámon utalás volna a forrásra.⁴² Ebből a tényből bizonyossá válik, hogy Kelemen Didák munkája során a „Kalauz” második kiadását használta, esetleg a harmadikat, mivel a következő már igen későn, 1766-ban jelenik meg.⁴³ Heliogabalus név szerinti említése pedig arra utal, hogy Kelemen Didák ismerte Pázmány példájának forrását. Ez pedig nagy valószínűséggel a Casaubonus neve alatt kiadott *Scriptores historiae Augustae* című császárelrajz-gyűjtemény. A népszerű könyv első kiadása 1603-ban Párizsban jelent meg.⁴⁴ A Kelemen Didák által

³⁹ PÖM III. 199, illetve *Búzafejek* 25. A mű, melyre Kelemen Didák hivatkozik BOLSEC Jeromos, *Histoire de la vie, moeurs, actes, doctrine, constance et mort de Jean Calvin*. Lyonban 1577-ben, majd később németül 1580-ban megjelent munkája. A korábban Kálvin hitére tért, majd később újra katolikussá lett francia karmelita könyve, úgy látszik, igen népszerű dokumentum lehetett az ellenreformáció hitvitázó irodalmában. A fenti helyen Pázmány nem említi ugyan, de más munkáiban szintén merít Bolsec könyvéből. („Felelet Magyarai István sárvári prédikátornak.” PÖM. I. 89.)

⁴⁰ PÖM VII. 630, illetve *Búzafejek* 105.

⁴¹ PÖM IV. 387–388, illetve *Úrnapi beszéd* 8.

⁴² A „Kalauz” II. kiadása Pozsony 1623, III. kiadása Pozsony 1632.

⁴³ A IV. kiadás Nagyszombat 1766. FRANGL Vilmos, *Pázmány Péter és kora*. Pest 1872. III. 319.

⁴⁴ Casaubonus művének második kiadása 1620-ban jelent meg ugyancsak Párizsban. Pallas Lexikon IV. 181.

ismert rész a *Historia Augusta* címmel megjelent modern, magyar nyelvű, szemelvényes kiadás szövege alapján a következőképpen hangzik:

„Parazitái elé néha üvegből formált ételutánzatokat tálatatott, máskor meg csak olyan asztalkendőket helyeztetett elébük, amelyek az általa fogyasztott fogásokat ábrázolták, úgyhogy jóllakás helyett csak hímzett vagy szőtt képek jutottak nekik. Néha minden csak feste volt előttük, úgyhogy a dús lakoma látszata mellett kopogott a szemük az éhségtől.”^{4 5} Természetesen Heliogabalus császár gonosz tréfájáról van szó.

c) Egyéb eltérések Pázmány szövegétől

Gyakran érzi Kelemen Didák Pázmány fogalmazását kevésnek, különösen az egyes prédikációk befejező mondatainál. Úgy tűnik, egyénisége hajlamos volt bizonyos pátoszra, melyet nem mindig talált meg Pázmány szövegében. Ilyenkor ízlésének megfelelően bővítette az átvett mondatokat. A Koháry Judit felett mondott halotti beszéd nagy részét Pázmány pünkösdi utáni XV. vasárnapi beszédéből meríti, melyet így fejeznek be:

„Mondgyátok minnyájan; Amen, Amen. Amen.”

„...mondgya velem együtt az egész nép Amen, Úgy légyen, Úgy légyen, Amen!”^{4 6}

Olykor a beszédet befejező ima bővül Kelemen Didák szándéka szerint.

„Járullunk a kegyelem székihez, a jászolkához; borullunk *Kristus - eleibe*, és a menyeyei *Angyalokkal - együtt hála-adó buzgósággal imádgjuk, tisztellyük, engesztellyük ötet*: hogy, mikor ítélő székiben eljövend, vígan és örömmel fogadhassuk ötet. Amen.”

„Jertek azért Kristus hívej a Pásztorokkal transeamus usque Bethlehem, fogagyuk bé szeretettel melegített szívünk hajlékába a hidegen fázó Jesust, *Borullunk szentséges Lábaihoz*, és az örömet hirdető *Angyalokkal együtt háládó buzgósággal imádgjuk, tisztellyük, engesztellyük ötet*, és az után ondok Vétkeinkkel szívünk hajlékából ki ne rekeszszük, és így nagy ajtatossággal fogadván most a kisded Kristust, s a Poenitencia által meg tisztított szívünkbe szállást adván; mi - is ő tölle Menyországban bé fogadtassunk, a hol a szentek seregiben örökké áldhassuk, Amen.”^{4 7}

Olykor az a kivételes eset is előfordul, hogy Kelemen Didák erőteljesebb, drámaibb szövegváltozattal áll elő, mint amit Pázmánynál talál. Talán nem véletlen, hogy ez éppen a gyászbeszéd egyikében, a Krucsay János felett mondott prédikációban fordul elő. Egyébként is legjobb teljesítményei közé számíthatók temetési beszédei, különös ihlettel volt képes a halál színeit ecsetelni.

„Minnyájan láttatok halálra váltta embert: vettetek-e eszetekbe, mint változik hervadott színe; mint hidegűl, és merevedik lába; mint kékűl keze; mint bé-esnek, és a nagy kínok-miatt ki-fordulnak szemei; mint vonódik és keményedik homloka, mint feketűl nyelve, mint röhög a mellye, mint vonakodik, mennyit fohászokodik, mint serkedeznek könyhullatási, mint folynak hideg izzadási,

„Minden fájdalom reád rohan. Meg hervad orcád, szemeid meg homályosodnak, meg állnak, és a nagy kínok miatt helyekből ki dőlnek: homlokod vonyódik, orrod vékonyodik, kékűlnek ajakid, nyelved feketedik, szájad tátva áll, és igen nagy, hosszú, nehéz, fohászokodó, bűdös lélegzetet vészen: ínyed azomban nedvesítet, azt meg kettőteted, s ujjonnan hozzá kezdesz a siral-

^{4 5} *Historia Augusta*. Bp. 1968. 153.

^{4 6} PÖM VII. 459, illetve Kelemen Didák halotti prédikációja 1718.

^{4 7} PÖM VI. 154, illetve *Búzafejek* 68.

mint fárad a lélekzésben: egy szóval, mint el-vá-
tozik, meg-rúttatják minden tagja? Ezek a nagy
változások szörnyű kínok jelenségei.”

mas notához; tágulnak fogaid, röhög a mellyed, a
halálnak keserű reketségével vántczorog a torkod,
szíved környéke dagad, pulsuaid, éltető ereid meg
állnak, hideg izzadásid, veritékid folynak, min-
den tetemid meg sárgulnak, a nagy kínok miatt
hányod veted magadot, erőt akarván venni maga-
don fel-fel csipeszkel, hogy el szaladhass, de
hájába. Felnyitod homályos szemeidet, és meg
látod házad népét siralmassan környüll állni,
látod jó barátidat szomorú nézéssel csak nem el
ájulni, belső kedvesidet a szomorúságtól el-sárgul-
ni. Az Orvos azt kiáltja: meg kell halnod; meg
lázott a halálnak szeplője; a Gyontató Atya azt
mondja: el közelített ama rettenetes szempillan-
tás, melyben a Lélek a testől el válik, igazán
készícsd el lelkedet.”^{4 5}

Kelemen Didák Pázmány elvét követi abban is, hogy kíméletesen és mindig személytelenül dorgálja
a bűnösöket, és méltányos a protestánsok iránt. Beszédeiből minden erősebb kifejezés hiányzik, nem a
személyeket, hanem a bűnt veszi célba. „Mikor a szabó meg-üti az asztalt, az olló ki-mutatja magát;
mert noha őtet nem illetik, de ottan meg-tserdül . . .” – írja Pázmány,^{4 9} s ennek a hasonlatnak a
tartalmát magáévá téve Kelemen Didák is kerüli a név szerinti, személyeskedő feddést, hisz – felfogása
szerint – a bűnös anélkül is magára ismer. A fenti elvet annyira következetesen gyakorolja, hogy
olykor még Pázmány szövegén is lágyít, finomít, tompítja a mondanivaló élet. Különösen a „Kalauz”-
ból átvett részletek esetében érezhette túlzónak a protestánsellenes hangot, „Calvinisták” helyett
„viszátkodó atyafiakat” említ,^{5 0} „hittől szakadottakat” dorgál. Mivel olyan közösség előtt prédikált,
melyben katolikusok és protestánsok egyaránt voltak, Pázmány intelmén is enyhítenie kellett:

„A hittől-szakadott Prédikátorok; kik édes
beszédekkel, és az Evangeliom szavainak hamis-
san magyarázott festékével fedezgetik, és lélek
veszedelemre osztogattyák halálos mérgeket.
Sok helyen erős parantsolatokkal kötelez a
Szent Lélek, hogy ezeket mesze-kerülylűk: ne
vetekedgyünk vélek, ne köszöntsük őket, szóba
se botsátkozzunk vélek: mert az ő beszédek,
mint a fene rák, gyógyulhatatlan nyavalyát hoz
emberre.”

„A ki az ellen (ti. a katolikus hit ellen) újságot
hinteget: Nolite recipere in domum; nec ave ei
dixeritis, qui enim dicit illi ave communicat
operibus ejus malignis, azt hazunkba ne fogad-
gyuk, és nem hogy egyéb nyájaskodásokat, de
köszöntéseket - is el kerülylűk; mert a ki
köszöntésekkel böcsületet, és hitelt szerez
nékik, részes az ő gonoszságokban.”^{5 1}

Hasonlóképpen enyhébben fogalmaz a házasságtörést ostorozó beszédében is, itt Pázmányhoz
képest ő alkalmazza a személytelenebb nyelvi alakot.

„Azért, aszszony népek, halálnál inkább távoztas-
sátok a házasság-törést: mert job százszor meg-
halnotok, hogy sem magatok gyalázattyával élne-
tek.”

„. . azért valóban iniquitas maxima, olly gonosz-
ság a Házasság törés, mellynél nagyobb nem
lehet; Azért halálnál inkább kell ezt távoztat-
nunk, mert a bölcs mondása szerint, Qui adulter
est, perdit animam suam, Prov. 6, 32. el veszti
Lelkét, valaki házasság törő.”^{5 2}

^{4 8} PÖM VII. 452, illetve Kelemen Didák halotti prédikációja Krucsay János felett 7. (1741)

^{4 9} PÖM VI. XXXVI.

^{5 0} KELEMEN Didák, *Úrnapi beszéd* 10, *Búzafejek* 146. stb.

^{5 1} PÖM VII. 408, illetve *Búzafejek* 146–147.

^{5 2} PÖM VI. 318, illetve *Búzafejek* 102.

Végül röviden meg kell említeni Kelemen Didák tévedéseit, tévesztéseit is a Pázmány-átvételek során. A sokszor sietős, kapkodó munkastílus – melyre már korábban is utaltunk, óhatatlan velejárói voltak ezek. Gyakori egy-egy szó elírása a hibás olvasat következtében, és nem lehet tudni, ezek melyike terheli a nyomdát, és melyik a szerzőt. Pázmány Krisztus arcképeinek legendájával kapcsolatban említi az „edessabéli” Abagarust, akinek a neve előtt álló jelzőt Kelemen Didák „ecclesiabéli”-nek olvassa és másolja,⁵³ s így természetesen értelmetlen a mondat. Sokszor Pázmány ugyanazon szakaszához többször is visszatér, és ugyanazt a részt több beszédében is felhasználja.⁵⁴ Az is előfordul, hogy ugyanabban a prédikációjában kétszer is idézi ugyanazt az átvett szakaszt. Így például a Szent Antal-napi prédikációban bizonyos sorrendi cserével, a miskolci oltárszentelő beszédében a „Szentmisében” pedig szóról szóra ugyanazokat a mondatokat ismétli, két egymást követő oldalon. Valószínű, hogy saját beszédeinek terjedelmét és ezzel együtt ünnepélyességét akarta növelni a mozaikszerűen beillesztett részekkel, s ez olykor bizonyos felületességhez vezetett. A kor prédikációszerkesztő gyakorlata megengedte ezt a koncentrikusan bővíthető, rugalmas felépítést, erre nem egy korabeli prédikációs-kötet előszava bátorítja a „könyv nélkül szűkölködő” prédikátorokat: arra tudniillik, hogy tetszésük szerint bánjanak a mintául eléjük adott beszéddel, rövidítsék, bővítsék, alakítsák úgy, ahogyan a pillanatnyi szükség kívánja. Maga Kelemen Didák is használni akart beszédgyűjteményével, s a több talentummal megáldott társat pedig több és jobb munkára buzdítja.⁵⁵

A Pázmány-átvételek szempontjából külön említést érdemel legnagyobb szabású prédikációja, a második nagypénteki beszéd, melyet az eddigi ismertetések egybehangzóan csúcsteljesítménynek tartanak, és amely több tucat, Pázmánytól átvett szakaszt tartalmaz, mind szó szerinti idézetek formájában.⁵⁶ Mindez nemcsak a kor írói gyakorlatára vet fényt, hanem közelebb visz Kelemen Didák egyéniségének és írói portréjának pontosabb megrajzolásához is. Tudta, hogy honnan merítsen, s az átvett részek, az „aratók után felszededetett búzafejek” jól illeszkednek saját szövegébe, nyelvi készségük, stílusérzékük hasonlósága révén minden törés nélkül. Kelemen Didák beszédei a nép körében hangzottak el, Pázmány stílusa, nyelvi fordulatai, gondolatai termékenyítették meg azokat, bizonyítva, hogy a magyar barokk próza Pázmány által kimunkált stílusremeklései, Pázmány gondolatai, közvetítők révén a közönség alsóbb régióiba is eljutottak, s korjellemző változtatásokkal a késő barokk korában széles körben hatottak. Önálló értékeket is felmutató munkássága mellett ilyen közvetítő szerepet vállalt Kelemen Didák is, akinek alkotásain Pázmány letörölhetetlen bélyegét hagyott.

Ocskay György

Faludi Ferenc a Római Árkádia tagja

Faludi az 1740-es évek elején kapott rendi utasítás szerint Rómába utazott, hol a Palazzo dei Penitenzieriben lakott a Piazza Scossacavallin, közel a székesegyházhoz.

A magyar zarándokok gyóntatása nem foglalta le minden idejét: olvasott a Collegio Romano könyvtárában, tudós jezsuita társaival töltötte idejét, és bolyongott is Róma utcáin és terein, figyelt, hallgatta a nép beszédét. Így tanult meg tökéletesen olaszul, és írogatta fel vékony füzetkéjébe vagy jegyzőpapírjaira az olasz kifejezéseket és szavakat. Itt meg kell jegyezni, hogy jegyzetpapírjaiból csak az Illyefalvy által elnevezett *Omniárium* maradt fent, melyet, ha alaposabban megvizsgálunk, a lapok itt-ott levágott széleiből, a maradék tintáirásból, a quadrát alakú lapok különböző összefűzéséből

⁵³ PÖM IV. 634, illetve KELEMEN Didák, *Szentmise* 11.

⁵⁴ Például a „*Kalauz*” XI. könyvének egy részét (PÖM IV. 387.) megtaláljuk a *Búzafejek* című kötet böjt ötödik vasárnapjára szóló beszédében, valamint az úrnap predikációjában (1721) is.

⁵⁵ *Búzafejek: Előljáró beszéd a keresztény olvasóhoz.*

⁵⁶ A második nagypénteki beszéd a következő oldalakon tartalmaz Pázmány-átvételeket szó szerinti formában: *Búzafejek*: 281, 284, 285, 287, 293, 294, 297, 300, 303, 305, 314, 322, 325, 327, 329, 336, 339, 343, 344. Egy-egy oldalon több rövid szakasz is található.

kiderül, hogy azokat a bekötéskor egyenesítették ki és állították egybe. Római jegyzeteinek nagy része hazajövele után elkallódhatott, s csak a XIX. század elején köthették össze a megmaradt lapokat a későbbiekkel, ezért kerültek egymás mellé római jegyzetei az itthon készítettettekkel. Mindezek ellenére is a már évtizedek óta elfogadott *Omniárium* vagy *Jegyzőkönyv* elnevezést megtartjuk. Szauder József behatóan elemezte az *Omniárium* olasz nyelvű jegyzeteit (*Faludi Ferenc és Itália*, Magyar Századok, Bp. 1948.), de az olaszon kívül más szövegrészekre nem fordított figyelmet, pedig azok legnagyobb része is Rómában készült, mint pl. a latin nyelvű versek, mitológiai jegyzetek stb.

Rómában sok költeményt írt – főleg latin nyelven, de valószínűleg olaszul is, amelyek nem maradtak fenn. Hazatérte után ezeket írta át a magyar szóhasználat szerint, újítva is a magyar szókincsen. Hogy verseinek, dalainak nagy részét Rómában írta, azt még első kiadója, Révai Miklós felismerte, aki először adta ki költeményeit 1786-ban.

De tudott ő nemcsak a római nép életéről, hanem az akkoriban legmodernebb irodalmi-művészeti életről is.

Prózai művei közül a *Nemes asszonyban* is sort kerített arra, hogy a rokokó dámák felszínes divatéletét leírja. E magyarátsa mutat leginkább vissza az Itáliában töltött öt évre, hol gyakran találkozhatott a rokokó életvidám hölgyeivel. Irodalmi divat volt akkor, hogy a dámák és urak kivonultak a városból a Farnese-kertekbe, a gianicolói Bosco Parrasióba s egyéb vadregényes helyekre is, hogy ott, a természeti környezetben olvassák fel egymásnak verseiket, énekeljenek vagy adják elő drámáikat (ez utóbbiakat inkább dialógusoknak nevezhetnénk). A legmodernebb rokokó irodalmi-művészeti társaság gyakran még díszleteket is állított fel a kertekben, parkokban, ahol a színpadi jelenetek, felolvasások, kórusművek hangzottak el. [L. az Angelica könyvtárának kéziratos gyűjteményét: *Árkádiái jegyzések* cím alatt, a 11. kötetben, 52/2. sz. 661, 665. l.: két vázlatrajz áll ezeken a lapokon: 1. az Árkádiái Társaság gyülekező helye az Orti Farnesiani-ban; 2. felírás nélküli kör alakú rajz, a görög színházak mintájára, körülvéve oszlopokkal és obeliszkekkel. Ugyanebben a kötetben több szabadtéri hely is meg van jelölve, ahol az árkádiái tagok a XVIII. század első felében összejöttek (pl. Giardino Giustiniani, Giardino di Casopo Vaccino stb.)].

Az eddig szigorú szerzetesnek tartott Faludi Ferenc bekerült ebbe a társaságba, az akkor legmodernebbnek és legdivatosabbnak számító irodalmi-művészeti körbe, az a magyar jezsuita pap, ki prózai műveiben az előző kor szokását, divatját szolgálta – költészetével viszont a magyar világi líra első mintájává vált. Versei egyrészt a finoman galáns dalforma rokokó témáival tűntek fel, másrészt magyaros formáival és tartalmaival: ezért vált az újkori magyar költők első jelentős képviselőjévé a XVIII. század közepén.

A Magyarországon Faludiról írt eddigi tanulmányok, melyek római tartózkodásáról szólnak (l. Toldy Ferenc: *Faludi Ferenc minden munkái*. Bp. 1853.; Szauder már eddig id. tanulmányai; az akadémiai irodalomtörténet Faludi-fejezete Tarnai Andortól, 1964), mind azon az állásponton vannak, hogy bár Faludi az öt év római tartózkodása alatt megismerkedett a korabeli irodalommal, de elvetik annak a lehetőségét, hogy ez a magyar jezsuita pap az Árkádiának, mely a legmodernebb anti-barokk irányzatot képviselte, tagja lehetett, és részt vehetett a pásztori idilleket visszaidéző, teljesen világi költészet, színjáték és zene természetben eltöltött összejöveleiken. (L. Szauder József: *Faludi udvari embere* 6. lapján: „Faludinak azonban kapcsolata sem volt az Árkádiával.”)

Ezzel szemben Faludi Ferenc római ötévi tartózkodására a következőket kell megállapítanunk: a Sant'Agostino könyvtárában, az Angelicában található árkádiái iratok tanúsága szerint világosan kiderül, hogy a magyar Faludi Ferenc tagja volt a Római Árkádiái Társaságnak, sőt egyes tagtársainak műveit is lemásolta, és hazajövele után megmagyaráította azokat. (L. *Omniáriumában* és a Révaitól idézett kiadásban.)

A Sant'Agostino könyvtárában őrzik a Római Árkádiái Társaság (Accademia dell'Arcadia) jegyzőkönyveinek legnagyobb részét. Kisebb hányaduk a Vatikáni Bibliotékában s a Collegio Gesuitiben található. Mindhárom könyvtárat bejárva az Agostinóban megtaláltam azt a névsort, mely feltűnteti, hogy kik voltak a Római Árkádiái Társaság tagjai, és milyen árkádiái nevet választottak maguknak.

1975-ben – gyakran kutatva a római Angelicában hungarica anyag után – kezembe került egy vaskos kéziratos kötet, melyben a XVIII. századi római árkádiái tagok alfabetikus névsora található. (Jelzete: VI. 442/V.)

Az 1740-es évektől kezdődően sok ismerős nevet fedeztem fel, főleg osztrák és horvát tagokét, de egyszer csak szemembe ötlött írónk és költőnk neve is, mint árkádiái tagé: *Francesco Faludi – Carpato*

Dindimeio. A név magyar jelentése az lehetne: a „Kárpátok hazájából származó”, vagy a „Kárpátok hegyei közül jött”.

Dindymis volt az antik Kyzikosz költője neve. (Kikötőváros a Márvány-tenger ázsiai partján, romjai ma is megvannak a törökországi Erdektől délre.)

A másik, ehhez hasonló név, a Dindymene, mely az ókori kisázsiai népeknél anyaföldet jelentett, és az anyaság tiszteletét fejezte ki; másutt csak hegy vagy magaslat volt az értelme. (L. Pauly-Wissowa: *Real-encyclopédie für klassische Altertums-Wissenschaft*. 5. col. 652.)

Bizonyára nagy szerepet játszott Faludi árkádiai nevének kitalálásában hazaszeretete, valamint jezsuita társainak véleménye is (kik közül már többen a Római Árkádia tagjai voltak, így pl. Boskovič, a neves szerb jezsuita tudós stb.).

Faludi névválasztásában is valószínűleg különbözni akart az árkádiai pásztornevektől, mert neve inkább a mitológiára mutat, mint az Árkádiára. *Omniárium*ának feljegyzései jobban is tükrözik a mitológiát: hosszú lajstromokat készített mitológiai nevekből, eseményekből, de furcsa módon *Jegyzőkönyvében* egy szó sem esik az Árkádiáról, még latin nyelvű verseiben sem.

Az Angelica árkádiai kéziratot anyagát áttekintve, azt kerestem, hogy az 1740–45-ös években – mikor Rómában tartózkodott s tagja volt az Árkádiának – milyen műveket adott be kötelezően, Faludi e Társaságnak. Sajnos éppen ez év anyagait nem találtam. A Vatikánban és a Collegio Gesuitiben is eredménytelen volt a kutatásom. A könyvtárosok állítása szerint – másra nem támaszkodhattam –, éppen azoknak az éveknek az iratanyaga veszett el, valószínűleg az akkori titkár, Francesco Milizia hanyagsága miatt. Így csak egyetlen tényező állt a rendelkezésemre, de az bizonyossággal: hogy a magyar Faludi Ferenc az 1740-es években a Római Árkádiai Társaság tagja volt. De ez az egyetlen tény is – bizonyos mértékig – megváltoztatja irodalomtörténetírásunk Faludiról eddig kialakított képét. Az, hogy római tartózkodása alatt az Árkádia tagja volt, természetesen már azt jelenti, hogy nemcsak az akkori modern irodalommal (Goldoni, Chiari stb.) ismerkedett meg (l. Szauder József id. műveit), hanem az akkor legelőkelőbb társaságnak is tagja volt. Ezek az ókori pásztorok és mitológiai személyek mezét fölötve verset, drámát, szerelmet s a természet imádatát vallották magukénak s ennek jegyében alkották dalaikat, verseiket, színműveiket. Kivonultak Róma környékére, parkokba, kertekbe, ligetekbe, hogy a szabad természeti környezetben adják elő alkotásukat, ott élvezzék a művek zenéjét, a társaságot, azt a típusú művészetet, mely a barokkból rokokóvá finomult életérzést tükrözte. S mindezekben Faludi is részt vett! – A Goncourt-ok így jellemzik az árkádiai természetet: „Micsoda mezők és rétek! Micsoda színpad egy kívánatos élethez alakítva! Cinkos föld, szerelmes játékra csábító erdők, zenétől hangos mezők, a visszhang játékaira kínálkozó ligetek. Lugasszerű fák, amelyeken virágosarak függenek! Az irigy világtól távol eső... ember nem laktá térségek, márványok, szobrok és najádok között csörgedező patakok, amelyek tükrén levelek árnyéka reszket!” (Edmond e Jules Goncourt: *Pittori francesi del XVIII. secolo*. Milano, 1956. – Pödör László ford.)

Magára a XVIII. századi olasz árkádiai életre – mint mondtam – nem akarok részletesen kitérni, hiszen ismert sok kiadványból, s az is ismert, hogy nem csupán szépirodalommal foglalkoztak, hanem természetudománnyal, és hogy a Társaság elveinek lényege az anti-barokk volt s a „buon gusto” elve. „... a fantáziát szemben a barokkal nem díszítő elemnek, hanem a költészet alapjának tartotta (Gravina), mely a tudattartalmakat érzéki képekkel közvetíti az intellektus számára.” (L. Sárközy Péter: *A XVIII. századi költészet alakulása az Árkádiától a preromantikáig*. FK 1977.)

Faludi költészetének rokokó témáit csak a római Árkádiában tanulhatta.

Pontos megállapításokra nem volt módunk, de hogy egyéb verseinek nagy részét is római tartózkodásából hozta magával, az bizonyos. Még népies verseinek egy csoportját is, melyeket az olasz népéletből vett példák alapján itthon magyarított meg. Van egy ciklusra való pásztorkölteménye is, melyek – ha konkrétan még nem is tudjuk bizonyítani – szellemükben, kifejezőmódjukban az olasz árkádiai költészetre utalnak (sok hasonló verset lehet találni a római Angelica Árkádia-gyűjteményében). – Hosszabb kutatást nem volt módomban folytatni 1975 óta, ez majd azokra marad, kik e témával fognak foglalkozni, s időt tudnak Rómában tölteni, hogy megtalálják Faludi verseinek mintáit.

Faludi Ferencnek mintegy negyven költeménye maradt fenn. Egyiket sem lehet a szubjektív líra mintájává tenni, főleg azért, mert nem teljesen eredetiek. Európában is alig lehetett akkor ihletett versíró találni, ahogy Carducci írja: „Niuna età corse meno lirica... dei primi cinquanta o sessanta anni del secolo XVIII...” (L. Natali: *Il Settecento*. I–II. Milano, 1929.)

Faludi költészeti mintákat választott magának, de azokat egyénien átszínezte s meg is magyarította később.

Minden eddigi Faludi-kutatónak problémája volt, hogyan értékelje római éveit. Révai Miklóstól kezdve Batsányin keresztül Nagy Eleméig, Koltay–Kastnerig, Szauder Józsefíg, Tarnai Andorig konkretizáltak is bizonyos dolgokat abból, ami Faludit mélyen érintette irodalmi ambícióiban: megismerkedni a modern európai irodalommal. De ez máig főleg csak feltételezés maradt – prózai, drámai műveit kivéve –, míg bizonyosságot nem szereztünk arról, hogy Faludi római tartózkodása alatt a legmodernebb elveket valló irodalmi társaságnak, az Árkádiának tagja volt.

Igy már más szemmel kell néznünk irodalmi működését, főleg költeményeit.

Furcsa kettősség élhetett e magyar jezsuita papban. Egyrészt meghihlette a római modern világ, az Árkádia köre, s korai költeményei (részint a későbbiek is) ennek az árkádiai körnek a jegyében íródtak. A latin nyelvű versek (l. *Omnium*. OSZK Quart. Hung. 699.), a dalok, a canzonetták, a pásztori költemények (s lehet, hogy még drámái is) olasz hatásra születtek. – Másrészt a magyar hazából jövén s tudva az ottani feudális világ jelenlétét, meg akarta azt jobbítani, de úgy, hogy kissé szembeszállt a készülődő felvilágosodással, a libertinus erkölcsi felfogással, s ennek érdekében készítette el prózai fordításait. Ez utóbbi tulajdonképpen korszerűtlen magatartás volt, és csak Magyarországon egészült ki egy olyan kulturális tényezővel, mely a negatívot pozitívvá fordította át: ez volt a népiesség. Faludi vált – olasz példákön indulva el – a magyar irodalmi népiesség ősvé.

[Szauder Mária]

Felszólamlás egy „y” miatt

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1981-i 5–6. számának 659–661. lapján napvilágot látott egy kis közleményem Vörösmarty Görgei-ellenes verséről; s mikor kézbe vettem a megjelent folyóirat-számot, megütközéssel tapasztaltam, hogy a nyomda Görgei Artúrnak a dolgozat szövegében többször is előforduló vezetéknevét majdnem mindenütt szóvégi y-nal szedte, holott én – már réges-rég szakítván ezzel az elterjedt (s valaha meggondolatlanul általam is alkalmazott) írásmóddal – a tábornok nevét a kéziratban következetesen szóvégi i-vel szerepeltettem.

Hogy a nyomda az adott ponton miért tért el a kézirattól, nem tudom s szükségtelennek is tartom kutatni. Azt viszont le akarom szögezni, hogy az eltérés indokolatlan volt: hogy Görgei Artúr nevét ugyanúgy szóvégi i-vel kell írni, mint például Jókai Mórét, s ugyanazon okból is: mert a szóvégi y-t 1848 tavaszán Görgei Artúr is i-re változtatta s az y-os írásmódhoz ő sem tért vissza soha többé.

Igaz, Görgey István, aki 1848 tavaszán szintén (sőt – tulajdon vallomása szerint – Artúr bátyjánál is hamarabb) átváltott az i betűs írásmódra, utóbb visszapártolt az y-hoz, s egy öregkori munkájában¹ azt állítja, hogy ebbeli példáját Artúr is követte; ez a kijelentés azonban nem felel meg a tényeknek: Görgei Artúr – mint 1849 után kelt iratai tanúsítják – igenis mindvégig kitartott az i betűs írásmód mellett.

S hogy ez miért nem köztudott még ma sem? Alighanem egyszerűen azért, mert Görgei Artúr emlékiratait nálunk a legtöbb ember Görgey István magyar fordításában szokta használni s bátyja nevét Görgey István ennek a magyar változatnak² a szövegében, sőt címlapján is – saját gyakorlatához híven, de eltérve az eredeti német kiadástól,³ amelyet még maga a szerző rendezett sajtó alá – y-nal szerepelteti.

Nekünk azonban ennek a gyakorlatnak a követésére semmi okunk nincs; ellenkezőleg: amennyire indokolt, hogy Görgey István nevét – saját eljárásához igazodva – y-nal, annyira indokolt az is, hogy Görgei Artúrét viszont – tiszteletben tartva az ő öccsétől kétségtelenül eltérő álláspontját – i-vel írjuk. Még akkor is, ha ő 1849-ben éppoly közel került a békepárthoz, akár Jókai . . .

Spira György

¹ GÖRGEY István, *Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig*, Bp, 1916, 338.

² GÖRGEY Arthur, *Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években* (ford. GÖRGEY István) I–II, Bp, 1911.

³ GÖRGEI, Arthur, *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849* I–II, Leipzig, 1852.

Molnár József

KÖLCSEY FERENC UDVARHÁZA CSEKÉBEN*

Kölcsey Ferenc és testvérei (Sámuel, Ádám és Péter) a szüleiktől, aztán Kölcsey Sámueltól (Kölcsey Ferenc nagypjának volt a testvére) és Kölcsey Istvántól (édesapjának volt a testvére) reájuk maradt örökségen, amelyet addig közösen használtak, 1814. december 30-án osztzkodtak meg Álmosdon. 1815 január elsején kötöttek egyességet, hogy Kölcsey Ferenc és Ádám örökli a Szatmár megyei, Sámuel és Péter pedig a Bihar megyei birtokokat. Az álmosdi örökség 5000 forinttal értékesebb volt. A két Álmosdon maradó testvér kötelezte magát, hogy a Csekébe költöző Ferencnek és Ádámnak 5000 forint kárpótlást fizetnek, és ez az egyezség 20 évig marad érvényben. 2500 forintot Sámuel, aki pár héttel előbb nősült meg, azonnal ki is fizetett.¹

Ferenc és Ádám 1815 tavaszán költöztek Csekébe (első innen keltezett levele 1815. április 8-án kelt). Az új környezetet Kölcsey barátjának, Kállay Ferencnek 1815. október 7-én írt levelében így rajzolta meg: „A körny, amelyben lakom, el van dugva szem elől, szép, de vad és felette magányos. Egyfelől a Tisza foly, másfelől a Túr, mely itt amabba szakad, s minket a torkolatban hagy laknunk. Egyfelől nagy erdők körítnek, másfelől nyílás esik, s láthatárainkat a máramarosi hóbérczek határozzák.”²

A Csekében lévő udvarház egy háromholdas telken feküdt Kölcsey János és Mészáros József szomszédságában. A lakás az utca hosszában foglalt helyet, hasonlóan a többi csekei házakhoz.³ Hogy milyen lehetett ez a ház, arról Kölcsey csak 1834-ben május 25-én Pozsonyban kelt végrendeletéből sejthetünk meg valamit: „Mikor a Szatmár Vgyei részjóság Cseke, Kölcse, Kóród és Milota helységeken reánk szállott, az igen jövedelmentlen vala. Az udvarház épületei egytől egyig elpusztult állapotban voltak.”⁴

Kölcsey reánk maradt írásai erre a lakóháza nem találunk adatokat. Csak 1836-ban, halála előtt két évvel mutat be *Vadászslak* című elbeszélésében egy olyan házat, amely az általa átalakított régi házra emlékeztethet: „Középen kémény, jobb felül két egybenyló szobácska, bal felül még egy szoba és konyha, az egész fatornáccal övezve: ilyen vala a ház, melyet az öreg urak, őseiktől vett építési rend szerint saját erdejökből, molnárjok által, költség nélkül összevágattak. Általellenben cselédház és hosszú ól nyúl el, háta mögött tágas akollal, mindezeket nagy kiterjedésű szilvás ölelte körül, s ennek elején állott a csűr, a többi épületekkel ugyanazon művésztől alkotva.”⁵

Ez a leírás nagyon hasonlít ahhoz az udvarházhoz, amelyről a családi iratok közt 1808-ból fennmaradt becsüvelvél ad hiteles képet. Ennek alapján megállapítható, hogy az a ház zsindelellyel fedett, kívül tapasztott és alapincézett téglá épület volt az utca hosszában. Tornácos volt, s az utca felé öt ablakkal. Egy nagyobb (ebédlő) és egy kisebb oldalszobára tagolódott, az udvar felől volt még egy nagyobb szoba és konyha, feltehetően a kettő között előszoba is. Három tüzelője és kéménye volt. Tizenegy ócska tölgyfaajtóval, tizenegy kisebb-nagyobb ablakkal: ebből öt nagy ablak nézett az utcára,

*A cikk változatát I. Szabolcs-Szatmári Szemle 1980. 4. sz.

¹ *Kölcsey Ferenc ismeretlen végrendelete*. Kézirat 21–22.

² *Kölcsey Ferenc Összes Művei* III. (sajtó alá rendezte: SZAUDER Józsefné és SZAUDER József.) Bp. 1960. 207.

³ *Kölcsey Ferenc ismeretlen végrendelete*. Kézirat 40.

⁴ Uo. 9.

⁵ *Kölcsey Ferenc Összes Művei* I. 329.

és vasráccsal volt ellátva, a szobák pádimentumosak voltak (fenyőfa deszkából készítve). A dupla (négyfelé nyíló) ablakok hiányos ónkarikájúak voltak ekkor, s a nyolc ablakban kellett volna lenni 512 karikának, de csak 397 karika találtatott, 115 hiányzott. A konyhán lévő két ablakban 13 karikát találtak. Az ablak- és ajtószarkok vasból voltak, s az öt ablakon lévő vasrostély 80 fontot nyomott. Az udvarházon kívül a kuriális telken, szemben a házzal, napkelet felől zsindeles, ágasokra épített cselédház állott, dél felől pedig L formára épült zsindeleyel fedett istálló, közepén kocsiszínnel, s az istálló háta mögött talpra épült nagy sertésól és egy ócska hízóól. A kertkapu félen zsindeles tyúkól, s a ház háta megett két ócska zsindeles göré. A kertben jó állapotban lévő zsindeles csűr, melynek fiókjai nem voltak bedeszakázva vagy tapasztva. Mindezt az ács-, asztalos- és kőművesmesterek 3777 forintra és 17 krajcárra becsülték.⁶

Bizonyára ezt a házat javították ki lakható állapotra 1815-ben. Kölcsey testvérével, Ádámmal költözött bele, s innen írta leveleit barátainak, eléggé magányosan érezve magát. Ez az az időszak volt, amikor minden reménye elveszett az irodalmi életbe való bekapcsolódásra. A gazdálkodás gondja Ferencre szakadt. Hogy magányosságát enyhítse, öccsének, Péternek árván maradt kisleányát, Kölcsey Lenkét vette magához: „Még beszélni alig tudott, hogy hozzám hozták; s a gyermek volt egyetlen egy időtöltésem.”⁷

A házat 1820-ban rendbe hozták, amint Szemere Pálnak 1820. november 25-én írt leveléből megtudjuk: „Újonnan épült házunkban három szoba elkészült, csak az asztalos munka fog még felszegeltetni.”⁸

Ebben a háromszobás udvarházban lakott a család, s 1823 decemberében történt változás, amikor Ádám megnősült, feleségül vévén Csengerből Szuhányi Jozefint, s 1824-ben megszületett az első gyermekük, Kölcsey Vince. Kölcsey Ferencnek egy szoba állott rendelkezésére, s közös háztartásban éltek együtt, amikor Ferenc nem volt távol Csekétől. 1827-ig volt ez így, amikor nyáron Ádám hirtelen meghalt, s Kölcsey Ferenc az özvegygel és 3 éves kis fiával, Kálmánnal, magukra maradtak. A szeretet és családi felelősség Kölcsey Ferencet arra kényszerítette, hogy ne hagyja el testvére családját, hanem mint végrendeletében írja: „Maradékom nem lévén, valamint néhai Ádám Öcsémmel, valahányszor otthon valék, közös fedél alatt laktam, úgy Özvegyétől s Árvájától, kit halála óta saját gyermekem gyanánt tekintek, sem különöztem meg.”⁹

1827. november 1-én írja Szemerének: „Nekem most külön szobám nincs; csendességem és magányom a szónak legbetűszerintibb értelmében, egyetlenegy pillanatig sincs.”¹⁰

Már 1832-től készült a ház átalakítására. Számadáskönyvének első lapján 1832-ből jegyezte fel a cigányokkal vetetett téglamunkálatok kiadásait. 40 ezer téglát vetetett¹¹, s mikor 1835-ben a követi tisztségről lemondott, visszaköltözött Csekébe, s akkor átalakította a házat. Már július 12-én Kenye Zsigmondnak jelzi: „En mennék Viskre, de vesztetre éppen a múlt télen kellett építéshez fognom.”¹² Szeptember 12-én pedig Szemere Pált tájékoztatja: „En a nyáron Viskre készültem fürdeni, de addig készültem, holminak megtörténését addig vártam, míg az építés ideje eljött, s építést kezdvén, honn maradék. Mert tudni kell, hogy házam homlokát az udvar felől kitoldattam, hogy csinos téglakerítést rakaték s több afféle.”¹³ November 27-én Bártfay Lászlónak így számol be a nagy műveletről: „A nyarat építésben töltém; s új építésre készülök jövőben.”¹⁴ November 27-én a Bártfaynak írott levéllel egy napon Szemere Pálnak is részletezi a munkát: „(A ház) tornácocskáját lerontattam, s helyette kamrácskát és fürdőszobát rakattam. Az előszobába kemencét tetettem, a könyvtáramat az ebédlőből a kapu felé nyíló szobába állítottam fel. Észak és nyugat felé körkerítést állítottam, s mindezt saját

⁶ Hálásan köszönöm Masits Lászlónak, a debreceni Déri Múzeum munkatársának, hogy felhívta erre az iratra a figyelmemet.

⁷ *Kölcsey Ferenc Összes Művei*. III. 513.

⁸ Uo. 272.

⁹ *Kölcsey Ferenc ismeretlen végrendelete* 8.

¹⁰ *Kölcsey Ferenc Összes Művei* III. 353.

¹¹ *Számadáskönyv* Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában (PIM. V. 1983. sz.)

¹² *Kölcsey Ferenc Összes Művei* III. 721.

¹³ Uo. 723.

¹⁴ Uo. 727.

maiszterségem alatt. Két telket zálog alól váltottam ki udvarommal szemközt, s tavasszal cselédeimet s marháimat odaköltöztettem, s magam zöld fű közt s ültetendő fák árnyában maradok.”¹⁵

Az új háznak „előcsarnoka” vagyis nyitott ambitusa is volt, az álmosdi kúrián láthatóhoz hasonló, amelyet a Varsányi János 1853-ban készített rajzán jól észlelhetünk. Obornyik Károly, Kálmán nevelője, és Kölcsey patvaristája jegyezte fel: „Tavasszal és ősszel midőn a nap éltető sugarai oly kedvesek, reggeli előtt vagy után háza előcsarnokában szerete üldögni, élvezve a langy verőfény és falusi lég kellemes benyomását.”¹⁶

A költő halála után „árvái”: Ádám özvegye, Szuhányi Jozefin, és Kölcsey Kálmán lakták a házat. 1841. augusztus 18-án Gáspár János útinaplójában így írt erről a házról: „Az utca s így a falu végéhez közel áll egy csinos ízlésű úrlak, jólét-eláruló külsővel: ez a Kölcseyé volt – s jelenleg árvái laka . . . (Szuhányi Jozefin) leereszkedő kegyel fogadott s legelőbb is az épület balszárnyába vezetett, a szobába, hol a nagy férfi élt, dolgozott, szenvedett . . . A szoba még sok tekintetben úgy áll, mint halálakor: az íróasztala, melyen keserű könnyek közt azaz örök életű szavak születtek, a köntösök egy fogason, melyek oly bús kebelt födének, a székek, a pamlag: ott áll a nagybecsű könyvtár válogatott hellén, római, angol, fransz, német és magyar remekírókkal, mert ő híven megtartá Kálmánnak adott intését: ne könnyen végy kezedbe oly művet, mely a zseni lángjegyét homlokán nem hordja. E szép könyvtár a Kálmán öröke. Kölcsey képét, mit bírunk, jónak lehet mondani, de itt látók a leghívebbet, melyet árváinak festetett volt maga az utolsó országgyűlésen, ez derültebb az acélmetszvénynél . . . Innen a hölgy a más szárnyba, nappali házába vezetett . . . nyári és szép alkony előtt a csarnokon most is meglévő két széken, családja és fiatalság társaságában beszélgetéssel rekészte be a napot.”¹⁷

Több mint tíz évvel később, 1853 nyarán Vahot Imre járt Csekében Varsányi János nevű rajzolóval, aki le is rajzolta Kölcsey házat és könyvtárszobáját. Vahot így számol be a látottakról: „Legelső gondom volt a ház csendes magányából már 15 évvel ezelőtt elköltözött Kölcsey Ferencnek dolgozó szobáját megtekinteni. Elfogódott szívvel léptem azon szentélybe, melynek szűk határai közt a legnagyobb lelkek egyike szokott volt leginkább éjjelenként megnyílni, s végtelen kiterjedésű világába elmerülve óriási szenvedéllyel és szorgalommal működni a háza és emberiség javáért.

Éjjel láttam a helyet, a szellem ezen gazdag, de életveszéllyel járó mély bányáját, honnan hazánk egére az író és szónok éjjeli fáradozása oly szép arany hajnalt volt képes felvarázsolni. – Meghatottan álltam a kisded szoba közepén, hol minden tárgy, még a legkisebb porszem is Kölcsey önfeláldozó működése, – s ennek rendkívül hatására emlékezett. A fellángoló képzelet erőt vett a hideg ész világán! . . . És látnom kellett a nagy fehér íróasztal mellett egy hófehér tisztaságú halvány, kopasz embert, ki éji lámpájánál nagy gondolatai és fásztót munkája terhétől meggörnyedve ül, s önzés, dicsvágy nélkül áldozik a hazáért, midőn annak sok gyermeke ugyanez időben zajos tombolás közt csupán bálványainak tömjénez . . . Másnap reggel Varsányi egész pietással rajzoló le Kölcsey dolgozó szobáját az udvarra eső ablaktól fölve . . . Egyszerű e szoba, de csinos és rendes, mint a nagy férfiúnak egész élete, minden külfény és keresett pompa nélkül. A szoba egyik oldalfalát egészen a nyílt könyvtár foglalja el, mely nagyobb részint válogatott remekművekből áll, melynek minden darabjából egykori tulajdonosának buvárkodó lelke sugárzik elő. Más, talán hiúbb vagy gazdagabb író üveges és fényezett szekrénybe zárandá a kedves, drága kincseket. – A szoba közepén áll fenyőfából készült, fehérre festett íróasztala, mely hihetőleg azért nyert oly nagy alakot, hogy egyszersmind sok könyv is férhessen reá. A szék, melyen íróasztalánál ült, a pamlag, melyen olykor fátalmait kipihené vagy elmélyedve gondolkozott, kemény, mint a legtöbb magyar író sorsa szokott lenni. – Az asztallal szemközt álló szekrény és a zúgban lévő vaskályhácska sem ragyog a fénytől. Az ablakon nehéz kelméjű függönyök helyett vékony foszlány lebeg, s a viaszolatlan padlót drága szőnyegek nem borítják.

A dolgozó szoba ajtaja az ebédlőbe vezet, melyből az egykori élénk társalgás zaja kihalt. Az ebédlőn túl volt a hálószobája, mely sokkal fényesebb bútortzatú, mint a dolgozó szoba, – a többi szobákat családja és a főjegyző korában nála gyakorlaton volt ifjak lakták.

¹⁵ Uo. 730.

¹⁶ OBERNYIK Károly, *Kölcsei Ferenc házikörében* (Vahoth Imre: Országgyűlési emlék. Politikai, történeti és szépirodalmi almanach. Budapest 1848. 108. Jellemző, hogy a márciusi lelkesedés hatására Kölcsey nevét is i-vel írja y helyett).

¹⁷ VITA Zsigmond, *Gáspár János útinaplója Kölcsey otthonáról* ItK 1962. 90–94.

A dolgozó szoba levétele után Varsányi János a Kölcsey lakta ház udvarra eső részét rajzolta le azon emlékezetes tornáccal, mely a nagy férfiúnak legkedvesebb mulató helye vala, honnan a különféle gazdasági épületekkel környezett udvarra és kertre legszebb kilátás vala.

Kölcseynek ezen csinosan épített háza sűrűn van fákkal környezve, mintha a mosolygó természet ölelő karjai közt feküdnék. A ház melletti virágos kert Kölcsey halála óta, mintha őt gyászolná, elhagyatott állapotban tengődik. A veteményes s gyümölcsös kert tiszaháti kövér földének kitűnő jóságánál fogva még most is oly gazdag tenyészetű, termékeny, mint elköltözött gazdájának szép költői lelke volt. Az udvar hátulján búsan, elhagyottan áll az egykori patvaria, a Kölcseynél törvénygyakorlatra volt ifjak híres laktanyája. Most csöndes magányban Kölcsey kedves embere, hű szolgája, Péter lakik, ki gyakran sóhajtozva az eltűnt szép napok után, jelenleg a gazdaságra ügyel fel.¹⁸

Szuhányi Jozefin 1854. június 22-én meghalt, s a kúrián talált épületek értékét július 11-én 1277 frtra becsülték, s egy családi feljegyzésből arról is értesülünk, hogy „az 1855 rendkívül Tiszarád után a Curián volt rossz patits épület tökéletesen össze omlott, s használható fái az akkor szinte özvedőlt molnár és kerülő házak kitarozására fordítatott, minél fogva az elenyészett két rossz épület becsült ára (25 frt) az özvegből levonandó.”¹⁹

Mivel a Kölcsey Ferenc után maradt örökségért Szuhányi Jozefin ellen Kölcsey Ferenc Sámuel nevű testvérének leánya, Kölcsey Klára férjével Miskolczy Lajos álmosdi földbirtokossal közös elhatározásból pert indított, az ügy folyamatja alatt hivatalosan Miskolczy Lajost bízta meg a gondnoki teendőkkel, s az a rossz állapotban lévő tetőszerkezetet 1859-ben megjavíttatta. Az erről készült szerződés a ház akkori állapotát rögzítette.²⁰

1855. május 23-án a fehérgyarmati szolgabíróság kiküldöttje jelenlétében a Kölcsey Ádámné után maradt ingóságokat elárverezték, s Mándy Bertalan szolgabíró az özvegy hagyatékában talált pénzt és az árverésen begyűlt összeget, 2622 frt-ot átadott Miskolczy Lajosnak, a megbízott gondnoknak. Az egész csekei ingatlant 4828 frt-ra becsülték, s azt 3 évre árendába adták Kende Lajosnak, aki évenként 1072 frt-ot fizetett haszonbérként.

A tömeggondnoki számadás szerint az „ezüst neműek és ékszerek a szolgabírói hivatal kiküldötte (Schmidt Sándor) által lepecsételt skatulyában a díszkarddal együtt, valamint a könyvek (amelyeket az

¹⁸ VAHOT Imre, *Kölcsey Ferenc emlékei* (KUBINYI Ferenc – VAHOT Imre, *Magyarország és Erdély képekben*, Pest II. 1854. 100–110.) Vahot Varsányi János mérnökkel rajzoltatta le a kötetben közölt metszeteket az udvarház udvari frontjáról, a dolgozószobáról, sírjáról. Legújabban közzétette a ház rajzát MIKLÓS Róbert, *Kölcsey Ferenc csekei otthonában* c. tanulmányában a Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyvében VII. 1967. 69–87.

¹⁹ *Kölcsey Ferenc ismeretlen végrendelete* 57.

²⁰ A *Szerződés* a Petőfi Irodalmi Múzeumban V. 1519. sz. alatt található.

„Melynek ereje mellett alol írt ácsmester felvállaltam Tömeg gondnok Tek. Miskolczy Lajos úrtól néhai Kölcsei Ferenc féle Csekei udvarház s oldal épület és góré tetejének következő módon való fedelezését, illetőleg igazítását, jelesen

1. A nagy lakásról a most rajta levő gránitzát (fazsindelyt) magam költségén le veretni tartozom a fedélfákban stablonokban vagy bár mi részében lévő hibákat uj j fáknak, deszkáknak s léteznek használásával kiigazítani, s eként ott helyrehozatván, uj zsindellyel jól egymásra bocsátva egészen duplán be zsindelyezem.

2. A Nagy Háznál lekerülendő avult grániczák javából az oldal épületet, miután annak fedélfáit, stablonjait a létezését is fentebbi módon jól ki igazítandom, hasonlóul duplán begrániczázom.

3. Az innen megmaradandó grániczákból a górének tetejét kellő módon befödözöm.

Mely munkáért köteles leszen a czimzett Tek. Tömeg gondnok úr nekem egy százhusz No 120 pengő vagy is ausztriai értékben 126 frtot fizetni oly módon, hogy miután most felpénzül 20 pfrtot fel vettem, a hátra lévő 100 pfrtot vagyis 105 frtot o. é. fele részéig a munka folyamatja alatt, a többit pedig az 52 frt 50 xrt o. értékben, a munka telyes bevégezésével a Tömeg haszonbérliő által egy summában és azonnal fizetessen kezemhez.

Tartozom a munkához mihelyt a szükséges anyagok megszerzéséről a haszonbérliők által tudósítva leszek, azonnal hozzáfogni és félbehagyás nélkül bevégezni. Kelt Csekében Május 26. 859. Kajatin Károly keze + vonása. Előttünk mint tanúk: Kölcsey Gábor, Kölcsey Gusztáv.”

Akadémia perel) a törvényszéki végzés szerint el nem adathattak," hanem a főszolgabírói hivatal gondozásába kerültek, s a könyvtárszoba kulcsát is a fehérgyarmati szolgabírói hivatal őrizte."²¹

Mivel a per hosszú ideig tartott, Miskolczi Lajos ügyének támogatására Kölcsey Péternek (Kölcsey Ferenc legfiatalabb testvérének) lányával, Kölcsey Helénával(Lenkával), Szilágyi László özvegyével szerződést kötött, hogy a per megnyerése esetén 2000 forint juttatásban fogja részesíteni. 1862. január 21-én Miskolczi Lajos megnyerte a pert, s a szatmári telekkönyvi hatóság a Szilágyi Lászlónét illető részt, a kialakított összeg lefizetése után Miskolczi Lajos és felesége, Kölcsey Klára tulajdonául ismerte el.²²

Miskolczi Lajos távol lakván Csekétől, Álmosdról kellően a birtokot kezelni nem tudta, így azt örök áron eladta Kende Lajosnak, akinek édesanyja, Kende Pálné Szuhányi Erzsébet testvére volt Szuhányi Jozefinnek.

1875-ben, amikor Kölcsey életrajzának írója, Vajda Viktor a Kende családnál Istvándiban volt nevelő, gyakran megfordult Csekében, személyes élmények alapján írt Kölcsey Ferenc otthonáról: „A ház, melyben az a sajtóságos, szótlan és titokteljes férfiú lakott, még most is fennáll régi berendezése szerint, de megfosztva régi bútoraitól, könyveitől, szellemétől. Egy tekintélyes alház a község derekán, a nagyari út irányában: öt szobával, egy előszobával s egy előcsarnokkal, honnan lépcsők vezetnek a tágas udvarra, melyet a jelenleg csak gazdasági céloknak fenntartott kerttől, egyszerű sövény különít el. Az egész telek és helyiség különben nagyon is rászorult arra, hogy ápolás alá kerüljön.”²³

Tíz évvel később Jancsó Benedek, Kölcsey monográfusa, szintén személyes élmények alapján számolt be a házról: „E község közepe táján a nagyari út végén a Kölcsey lakóháza. Semmiben sem különbözik azoktól a nemesi kuriáktól, mikkel úgy szólva minden nagyobb magyar helységben találkozunk. Terjedelmes földszinti ház egy hajdan parkszerűleg mívelt kert közepe táján. Elő részéből úgy nevezett ambitus vagy tornác nyúlik ki, mely egy előszobába vezet. Az előszobából az ebédlőbe lépünk. Az ebédlőből nyílik Kölcsey hajdani dolgozószobája . . . az egész ház különben öt szobából állott.”²⁴

Kölcsey Ferenc csekei lakóházát 1889-ben a Kende család lebontatta, s ekkor már a Vasárnapi Újság hírközlője azt sem tudta, hogy Kölcsey Ferenc nem Csekében született. Így adtak hírt az eseményről: „Szatmár megye nemes szülöttjének, a magyar irodalom kitűnőségének, Kölcsey Ferencnek szülőházát Csekén lerombolták. Férfi kora nagy részét itt töltötte. A ház most is Kölcsey rokonsága birtokában volt, de mivel már elavult, lerontották, hogy kényelmesebbet építsenek helyébe.”²⁵

1908-ban, amikor a Borovszky Samu által szerkesztett megyei monográfiák sorában a Szatmár megyét tárgyaló kötet megjelent, már teljes bizonytalanság uralkodik; „Kende Bélának itt csinos, kényelmes úrilaka van, melyet Kende Lajos 1851-ben építtetett, de a jelenlegi tulajdonos kibővítette. A házhoz nagykiterjedésű kitűnően gondozott szép park tartozik. Most a néhai Kende Elemér örököseinek tulajdonában van az a szép bensőség, amelyen élt és lakott az ősi kuriában Kölcsey Ferenc.”²⁶

A Kende család két csekei kuriáját keverték össze ebben a híradásban. A Kende Elemér által 1890 körül építtetett kúria Kölcsey Ferenc hajdani telkén az utcától beljebb állott, s 1944 őszéig a Kende család birtokában volt, utolsó lakója Kende Lajos unokája, Pellegrini Albertné Kende Dzselsma volt.

Ez előtt a kúria előtt helyezték el Kölcsey Ferenc mellszobrát 1958-ban, s ebben az épületben nyílt meg ugyanekkor a Kölcsey-emlékkiállítás. Az épület azonban nagyon megrozogott, s 1960-ban lebontották. Helyébe épült a mostani Művelődési Ház, amelyet 1965-ben avattak fel, s benne külön szobában helyezték el a Kölcseyre vonatkozó ereklyéket.²⁷ A Himnusz megírásának 150. évforduló-

²¹ Kölcsey Ferenc ismeretlen végrendelete Kézirat 55.

²² Uo. 61.

²³ VAJDA Viktor, *Kölcsey Ferenc*, Bp. 1875. 76.

²⁴ JANCSÓ Benedek, *Kölcsey Ferenc élete és művei*, Bp. 1885. 400.

²⁵ Kölcsey szülőháza elpusztult Vasárnapi U. 1889. 3. sz. 49.

²⁶ BOROVSZKY Samu, *Szatmár megye monográfiája* Bp. é. n. (1908) 81. és MÓRICZ Virág, *Apám regénye* Bp. 1953. 91. a cikket Móricz Zsigmond írta.

²⁷ CSORBA Sándor, *A csekeiek Kölcseyről* Szabolcs-Szatmári Sz. I. 1966. 81–82.

ján, 1973-ban pedig a régi mellszobor és első síremléke közé a Művelődési Házszal szemben állították fel új ülőszobrát.

Hogy Kölcsey életében milyen bútorokkal volt berendezve a csekei lakóház, nem tudjuk. A könyvtárszobának képét rajzból ismerjük 1853-ból. A bútorokról semmiféle feljegyzés nem került eddig elő. De amikor Kölcsey végrendeletírásra készült, számba-vette birtokát, állatállományát, s a konyha- és kamaraeszközökről 1832 májusában készített feljegyzése alapján van tudomásunk. Annak alapján tudjuk, hogy a háztartáshoz tartozott: élelsláda (1), versclag (4), lisztes szekrény (1), csobolyó (4), ecetes hordó (7), boros és pálinkás hordó (4), kamarabeli hordó (6), szappanozó tekenő (3), cseléd kenyérsütő tekenő (3), fejer kenyér sütő tekenő (2), juhtejhez való tekenő (2), konyha tekenő (3), új fenyő dézsa (5), tölgyfa dézsa (5), sajtár (3), kupa (2), szapuló dézsa (2), zürbölő (1), nagy putina (3), kis putina (4), véka (3), félvéka (1), köpécse (8), rosta (3), szita (4), szita szűrő (3), gyúró tábla (1), laskanyújtó (2), vakarókés (2), kürtősfánksütő (1), fánkszagató (2), tolófánksütő (1), lúdlelke (2), spēkelő (2), derelyemetsző (1), kávépergelő (1), kávébádog (2), kávédaráló (1), olaj bádog (1), bádog font (1), hozzá való vas (3), kézi mángorló (1), vasaló (1), rézmozsár (1), réz gyertyatartó (2), kézi gyertyatartó (2), bádog gyertyatartó (1), argánd lámpa (1), kis bádog lámpa (1), füstölő vas (1), rézpléh (1), kasztról (3), bádogforma (2), vas lábos (1), palacsintavas (1), hurkatető (1), bádogtál (1), fatál (11), réz itce (1), bádog meszely (1), levesszűrő (1), reszelő (1), bádogszűrő (1), vaskalán (2), abároló villa (1), vágókés (2), vasfedő (2), rostély (1), vasláb (1), peccsényealávaló (1), vasmacska (1), fűszerszámskatulya (1).²⁸

Önkéntelenül vetődik fel az emberben a kérdés, hogy mi lett a könyvtárával, amely Szuhányi Jozefin haláláig eredeti helyén zavartalanul együtt volt látható a maga építette könyvtárszobában? Már utaltunk arra, hogy az ingóságok elárverezése után a könyvtár kulcsa a fehérgyarmati szolgabíró-sághoz került, s Miskolczy Lajos tömegmondnok feljegyzései közt 1858. február 5-éről ez olvasható: „Csekében lévén s jelentetvén, hogy a könyvtár szobában patkány szaladgálások hallatszanak, felkértem a járásbíró-ságot, hogy nála lévén a könyvtár kulcsa, nyitassa fel s nézessen szét s egy úttal szellőztesse meg a könyvtárat. E végre megjelenvén Smit Sándor tollnok úr, ezen eljárásáért, mint kimutatása igazolja s kívánta, felvett a tömegből 7 frt 20 krajcárt.”²⁹

Nem tudjuk, hogy miben állhatott az Akadémiai Könyvtárral való per, de Arany János hivatalos iratai között egy ezzel kapcsolatos feljegyzés van: „1866 márciusi ülésen az Ig. Tanács intézkedett *Kölcsey Könyvtárának* (mely az Ak. részére hagyományoztatott) felszállítása tárgyában. A szállítást megtörtént: egy kis láda megérkezett s még felbontatlan áll.”³⁰

A Magyar Könyvszemle 1885-i évfolyamában ezt a hírt olvassuk: „Kölcsey Ferenc végrendeleti hagyatéka 1158 kötet nyomtatvány a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárába került, mint aján-dék.”³¹

Nemrégén Lukácsy Sándor tett erről említést, s az ő véleménye szerint: „Kölcsey kora haláláig ez a könyvtár a hazai viszonyokhoz képest ritka gazdagságú gyűjtemény volt s 1867-ben Kölcsey Ádámné Szuhányi Jozefa hagyta a Széchényi Könyvtárra.”

Itt valami zavar van, mert Kölcsey Ádámné 1854-ben meghalt, s végrendelete nem ismerős. Valószínű, hogy a Miskolczy Lajos-féle per befejezése után jutott a könyvtár java része Budapestre. Lukácsy Sándor szerint: „Akkor már jónéhány darab hiányzott belőle. A becses adományt sajnos besorolták a milliós könyvtömegbe, s ma már csak igen fáradságos munkával lehetne esetleges lapszé-li jegyzetek megtalálásának reményében Kölcsey könyveit kikeresgelni s azonosítani . . . de fennmaradt az átvételkor készített lista: a nagy önművelő szellemi tájékozódásának, művei és levelei mellett, legfontosabb és eddig kiaknázatlan forrása.”³²

A Surányi rajzán látható székek alapján három hasonló széket őrzött meg Szatmárcsekében Kölcsey Erzsébet Robl Rezsóné, amelyek ma a helybeli Művelődési Házban berendezett emlékszobá-ban vannak elhelyezve.

²⁸ Számadáskönyv PIM V. 1983. sz.

²⁹ Kölcsey Ferenc ismeretlen végrendelete 56.

³⁰ Arany János Összes Művei XIV. Bp. 1964. 152.

³¹ Magyar Könyvszemle 1885. 15.

³² LUKÁCSY Sándor, *Kölcsey és a világirodalom* Nvilág 1963. 1967. 1.

Már 1898-ban mozgalom indult Kőlcsey Ferenc kallódó bútorainak összegyűjtésére. A korabeli sajtó tudósítása szerint több lap felszólalt, hogy „Kőlcsey Ferencnek már meglévő bútorait, melyek a Szatmár megyei Cseke községben elszórtan egyes családok birtokában vannak: gyűjtsék össze s helyezték el méltó helyen, talán a Nemzeti Múzeumban. Meg van a költő íróasztala is, amelyen a Himnuszot írta. Az asztal kőlcsei Kende Béla országgyűlési képviselő tulajdonában, akit a költőhöz rokoni kötelék fűz. Továbbá ott van a költő karosszéke, amelyben betegen üldögélt, s több más bútoradarbja. A szatmári Kőlcsey-Kör már lépéseket tett, hogy az ereklyéket megszerezze.”³

Hatvan évvel ezelőtt szatmári diák koromban a Református Gimnázium földszinti Kőlcsey-emlék-szobájában láttam a fehérre festett fenyőfa íróasztalt, amely nagyon hasonlított a Surányi rajzán megörökítettéhez.

Kende Lajos unokájának, Kende Dzselmának (1877–1965) emlékezete szerint a könyvtár polcait nagyapja vásárolta meg, s gyermekkorában még használták spájsz telársznak. Ki tudja, hova lettek azóta?

Karosszékét nemrégén vásárolta meg a Petőfi Irodalmi Múzeum. Kőlcsey néhány emléktárgya (tintatartó, porozó és borotva) ugyancsak Kőlcsey Erzsébettől került a csekei emlékszoba gyűjteményébe.⁴

Scheiber Sándor

ARANY JÁNOS LEVELE BALLAGI MÓRHOZ

Arany János egy levelét Ballagi Mórhoz 1855. május 16-ról kiadtuk egy negyedszázaddal ezelőtt (ItK 1957. 99–101). Ugyanonnan való ez is: Ballagi Aladár gyűjteményéből. Innen jutott Vasberényi Gézához, majd Borda Lajoshoz s tőle az én birtokomba. A címzett Ballagi Mór. Ő volt az ág. hitv. és helv. hitv. orsz. árvaegylet elnöke és történetírója (Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyház-történeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. Szerkesztette: Ladányi Sándor. Bp., 1977. 41.). Egy vidéki özvegyasszony fiát szeretné Arany bejuttatni az árvaházba (ő *árva intézetet* ír). Utal Ballagival való találkozásaira az Akadémiában (I. Arany János ÖM. XIV. Kiadta: Gergely Pál. Bp., 1964. 758. s. v. Ballagi Mór).

Arany az Akadémia domború fejlécével ellátott, kettébe hajtott papíron írja levelét. Méretei: 14 × 23 cm.

Igen tisztelt barátom,

Egy vidéki szegény özvegy – ismerősöm – utasítást kér tőlem, miképp juttathatná be ő a fiát a pesti protestáns árva intézetbe. Miután ennek, úgy hallom, te vagy az elnöke, kérlek, légy szíves nekem pár sorban megírni (ha ugyan nincs remény veled közelebb az Akadémiában találkozhatnom), a mit én e tárgyban nem tudok, én pedig épen semmit sem tudok. Jelesül:

1. Felvétetnek-e vidékiek?

2. Hány éves korban és hány éves korig tanulhatnak ott?

3. Általában mit kell tennie, a ki fiát oda felvétetni akarja? Van-e hely? és mikor lehetne folyamodni? stb.

Magamnak sem kellemes, ilyen dolgok után kérdezősködni, de a vidéki nép azt hiszi, hogy itt Pesten egyéb dolgunk sincs, mint az ő megbízásait végezni.

Kérem becses válaszodat.

Bpest 1874 január 29.

igaz tisztelő
Arany János

Még egy, Ballagihoz küldött akadémiai papírselet is van kiadatlanul az egykori Ballagi Aladár-gyűjteményben.

³ *Kőlcsey Ereklyék* Vnapi U. 1898. 14. sz. 232.

⁴ *Kőlcsey-emlékek nyomában* Itan II/3. 1956. 66.

KOSZTOLÁNYI ELŐADÁSA VÖRÖSMARTYRÓL A MAGYAR RÁDIÓBAN

A Magyar Rádió kezdeti („hőskorszakában”), miként a nagyobb nyugati rádiók, szívesen szerepeltették legnépszerűbb íróinkat a mikrofon előtt. Magyarországon, már 1926-ban, a gyermekcipőben járó rádióban sűrűn szólaltak meg a mikrofon előtt a kor legnevesebb írói, pl. Móricz, Karinthy, Babits, Tersánszky, Herczeg Ferenc stb.

Ilyen szerepléseik alkalmával saját maguk adták elő műveiket, vagy népszerűsítő előadásokat tartottak. A stúdió gyakori vendége volt Kosztolányi Dezső is, aki készségesen vállalt felolvasásokat, műsorvezetést, vagy ismeretterjesztő előadást, pl. az édes anyanyelvről.

Az alábbiakban közzétett beszéd 1929. december 1-én hangzott el Vörösmarty születésnapján. A megemlékezést a Rádió hivatalos lapja, a *Rádióélet* 1929. I. évf. 10. szám 14. oldalán tette közzé.

A megemlékezés mellékleteként lássuk a Vörösmarty-emlékműsor programját:
„1929. dec. 1.

8.30: (20.30) Vörösmarty-emlékünnepe születésének évfordulója alkalmából.

Rendezi Ódry Árpád, a Nemzeti Színház örökös tagja, a Stúdió főrendezője. Bevezetőt mond és konferál Kosztolányi Dezső. 1. Vörösmarty-költeményeket mond Ódry Árpád, a Nemzeti Színház örökös tagja; 2. Jelenet a „Julius Caesar”-ból. Előadják Ódry Árpád és Gál Gyula a Nemzeti Színház művészei; 3. Részletek a „Csongor és Tündé”-ből. Előadják Tökés Anna, Szabó Margit, Abonyi Géza, a Nemzeti Színház művészei a m. kir. Operaház tagjaiból alakult zenekar kíséretével. Vezényel Polgár Tibor karnagy.”

Kosztolányi nemcsak bevezetőt mondott, hanem a műsorvezetői teendőt is ellátta. Az összekötőszöveg sajnos nem maradt fenn, de az emlékbeszédet a *Rádióélet* megőrizte számunkra.

Emlékbeszéd Vörösmarty Mihályról

Vörösmarty Mihályt idézzük. December elsején mindig eszünkbe jut 1800 december elseje. Ez a dátum a maga tömör kerekességével úgy áll a múlt század zárt könyve előtt, mint egy címlap. Egy élet kezdődött ekkor. Ez az ő születésnapja. De születésnapja újabb költészetünknek is. Ő „régí dicsőségünk”-et idézte. Mi most új dicsőségünket idézzük, az ő költészetét.

Idézzük a titokzatos alkotóerőt, mely megmutatta, hogy mire képes a magyar nyelv. Valamint *Dante* a latinból s az egymással feleselő tájnyelvekből megteremtette az olaszt és egy kézbe fogott mindent, ami benne édesség és gazdagság, azonképpen teremtette meg ő költői nyelvünket. Annak előtte is voltak értékeink. Csodálatos énekek hangzottak a Duna–Tisza táján. Dalolt a nép és daloltak a költők is, akik véletlenül, meglepetésszerűen bukkantak föl, homlokukon valami rejtélyes csillogással. Mégse volt irodalmunk. Szavaink mintegy szétszórtan bolyongtak a századok pusztáin. Vörösmarty összegyűjtötte őket és felvonultatta. Hatalmas, fényes sereglet ez, komor és tündéri, zord és szívárványos, beláthatatlanul dús és végeérhetetlenül mozgó, színes körmenet, az ókor keleti harci-zenéjével, paripák nyihogásával, kopják villogásával, a hűbériség és középkor utólrétegzett festőiessé- gével, aranykelyhekkel és ezüstrojtokkal, lila talárokkal és sárga mentékkal, piros brokátokkal és fekete ravatalposztókkal, zászlókkal és gyertyalángokkal, melyek valahol távolban lengedeznek és lobognak egy nem is látható kézben s az újkor minden pompájával is, a lelkeség és szellemiség pompájával, a magára ocsúdó öntudattal, a fájdalommal és az önváddal. Ezek a szavak új honfoglalók gyanánt vonultak végig rónáinkon, bérceinken. Elfoglalták az országot s elfoglalták a lelkeket is.

Idézzük a művészt, a biztos művészt, aki magasabb, tisztultabb értelmet adott művészetünknek, a klasszikust, az izgatott klasszikust, aki az ihlet önkívületében lelte meg költeményeinek alaphangját. Micsoda lenyűgöző, elragadó sorainak indulása. Ugy indulnak az ő sorai, mint a maratoni futók, nagy távolságra, fékezve lendületüket. Izg-vérig tudatos, európai művész már. Ismeri a forma és tartalom viszonyát, ösztönösen érzi, hogy keménység és lágyág, derű és ború, tűz és hidegség eszközei a művésznak s az élmény, mely élénk kerül, csak anyag, melyből a művészet élménye nemesülhet ki egy felcsigázott pillanat mámorában. Az emlékek költője ő. Lélekeknek, szellemnek pedig szintén európai. Rokon azokkal a nagyokkal, akik századában éltek. Óriás mozdulataival magába öleli a földet és eget.

A „vak csillagot” ő is úgy látta, mint *Byron*, *Leopardi*, vagy *Schopenhauer*. A világot a „Semmi gyermeké”-nek nevezte.

Idézzük az embert is, aki milliók helyett szenvedett, a magyart. Az ifjú nagyrakelendő álmai s a férfi bizakodó munkája után, öregen, betegen, meszes erekkel, megsűrűsödött vérrrel a kétségbeesés égisziáltó hangjait hallatta. Petőfi a mi csodaagyermekünk. Vörösmarty a mi csodaaggastyánunk. Ez az ő shakespearei korszaka. Belemerült Shakespeare költészetébe, szakadatlanul ezt szemlélte, mint az elborult hajós a tengert. Merészsége az ő merészségén edződött. Öregkori költeményei líránknak shakespearei remekei. A „Szózat”-ban nem egy ember, hanem egy nép veti föl a lét és nemlét hamleti kérdését s a „Vén cigány”-ban egy országafosztott, mindenből kitagadott, mindenkitől megalázott fejedelem pöröl a céltalan világmindenséggel. Magyarsága éppen azért megrázó, mert nem szűk, nem vidékies, nem korlátolt, hanem tág, általános, emberi. Tárt mellel, földúltan az emberiséghez fordul, ahhoz az emberiséghez, melyet ő gyönyörű és feledhetetlen szóval „Végtelen emberiségnek” hív. Amikor testvéreihez kiált, mindig a „népek hazájá”-hoz is kiált. A messzehangzó rádión, mely a villamos szikra erejével röpti tova irdatlan és ismeretlen messzeségekbe hangunkat, most, hogy emlékéit idézzük és hódolunk a nagy tizenkilencedik század e nagy fiának, mi is Vörösmarty igéivel, Vörösmarty lelkével fordulunk itteni és távoli testvéreinkhez s megfogyva bár, de törve nem bátran kiáltunk a népek hazájához, a nagyvilághoz.

Kosztolányi Dezső

Nagy László

IMREFFI JÁNOS A MAGYAR HISTÓRIÁBAN

(Legendák és tények)

Ha a XVII. századi magyar história iránt érdeklődő Imreffi János nevét hallja, többnyire az a kép ötlík fel emlékezetében, amelyet MórícZ Zsigmond rajzolt róla az Erdély-trilógiában. A nagy regényíró szikár testalkatú, ravasz öregembernek festi őt, aki Báthory Gábor fejedelem „rossz szelleme”, és jelentős mértékben járul hozzá az ifjú uralkodó bukásához. Annak érdekében, hogy Imreffi ezt a negatív befolyását mindvégig megtarthassa, MórícZ egy évvel későbbre teszi a halálát a tényleges időpontnál. Így a regényalak akkor is Báthory fő tanácsadója, amikor a valóságban ezt a posztot Bethlen Gábor tölti be. A „Tündérkert” Imreffije velejéig romlott, álnok, mindenre kapható politikai tanácsadó, aki valamilyen „belső gonoszságtól” fűtve igyekszik romlásba dönteni nemcsak fejedelmét, de az egész országot is. És amilyen a közéleti magatartása, olyan a magánerkölcs is. Szemrebbenés nélkül eltűri, hogy felesége, Iffju Kata viszonyt folytasson a fejedelemmel. Sőt amikor az részeg dühében megkorbácsolja az asszonyt, Imreffi ahelyett hogy a felesége védelmére kelne, maga is nekitámad! A közéleti és magánéleti aljasságok fő indítéka, hogy álnok hízelkedéssel és szép „ifjú neje” áruba bocsátásával minél több birtokadományt szerezzen Báthorytól.¹ A szinte történeti forrásértékűnek tekintett Erdély-trilógia² nyomán az irodalomtörténet is többnyire úgy értékelte Imreffi személyét, mint a „mindenre kapható szépasszony”-nak „még nála is aljasabb, megalkuvó férj”-ét.³

Imreffi János azonban nemcsak MórícZ regénytrilógiájában, valamint az azt elemző irodalomtörténeti munkákban visel ilyen egyértelműen negatív személyiségjegyeket, hanem a XVII. századi és a későbbi történeti munkák többségében is. Különösen éles szavakkal ítéli el őt Bojti Veres Gáspár, Bethlen Gábor udvari történétírója,⁴ akinek jellemzését *kortársi véleményként* idézgették a későbbi történeti munkák szerzői. „*Imreffi eladta a nejét a fejedelemnek*” – állítja Bojti – „s az éretlen ifjú egészen tőle függött, mint egy szent Apolló delphusi oraculumtól [kiemelés itt és a továbbiakban is tőlem: NL].⁵ A szintén kortársak közé sorolt Kemény János Báthory Gáborról szólva így emlékezett

¹ MÓRICZ Zsigmond, *Erdély. Tündérkert*. Bp. 1960. 43, 103, 107–109.

² Erről legújabban I. CSÁKY Edit, *Az Erdély történeti forrásai*. It. 1979. 4. sz.

³ RÉZ Pál, *A „Tündérkert”-től a „Hadak útja”-ig*, in MÓRICZ Zsigmond: *Erdély*. 3. köt. Bp. 1971. 449. (Eltérő véleményt tükröz viszont KESERŰ Bálint írása *A „Conspiratio Kendiana”* szerzője. ItK 1963. 3. sz. 361.

⁴ Életrajzát I. MAKOLDY Sándor, *Bojthi Veres Gáspár élete és történetírói munkássága*. Nagykároly, 1904. Makkai László „humanista hagyományokat folytató, okleveles forrásanyagra támaszkodó és messzemenő tárgyilagosságra törekvő” történetírónak minősíti őt. (*Bethlen Gábor krónikásai*. Bp. 1980. 5. o.) Ez az értékelés a történeti tények fényében megalapozatlannak és ezért elfogadhatatlannak bizonyul. Bethlen iránti elfogultságát és ebből eredő ferdítéseit már korábban is konstataáltak. L. pl. MAKOLDY S., i. m. 16. o. vagy BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből* (Kézirat gyanánt) Bp. 1975. 328–329., 331. továbbá a 22. sz. jegyzetben foglaltakat.

⁵ BOJTHI VERES G., *De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen*. Libri III. (Kiadta J. Chr. ENGEL, *Monumenta Ungarica*. Bécs, 1890. 227.) A legújabb magyar nyelvű kiadásból ez a rész kimaradt. L. MAKKAI L. szerk. *Bethlen Gábor emlékezete*. Bp. 1980.

Imreffiről: Báthorynak „volt egy Imrefi János *veszedelmes*, de *feleségéért igen kedves* embere: ezt az atyám *Kurvafi Jánosnak* hitta és több akkor élt böcsületes főrend hazafi is.” Kemény elmondja még róla azt is, hogy „publice nem átalott azzal *hízelkedni* és dicsekedni: Ha úgymond, volt Nagy Sándor, az is jobb s virtuosusabb nem volt Báthori Gábornál; ha volt Sándornak *Parmeniója*, tanácsosa, nem alábbvaló van Báthorinak is, Imrefi János.”⁶ Bojtit és Keményt szívesen sorolják az elsörendű forrásértékű kortárs történetírók közé, jóllehet valójában mindketten *másoktól hallott* dolgokat írtak le Imreffivel kapcsolatban. Bojti fő informátora maga Bethlen Gábor fejedelem volt, akiről köztudott, hogy ellenséges érzületekkel viseltetett Imreffit iránt. Kemény szintén Bethlentől szerezte értesülései nagy részét, őt azonban edesatyja is tájékoztatta Imreffiről.⁷ Ám vagy az információ volt pontatlan, vagy Kemény emlékezett rosszul, amikor évtizedekkel később papírra vetette emlékeit. Emellett szól például az az önéletírás-részlet, miszerint *amikor Bethlen török földre menekült, Imreffit megvádolta Kemény atyját is „az dologhoz közönsnek lenni”*, amiért is a fejedelem meg akarta őt is öletni, s csak úgy tudta megóvni életét, hogy bement Szebenbe a fejedelem mellé.⁸ Bethlen Gábor azonban köztudottan *1612 szeptemberében* emigrált, amikor Imreffit már több mint egy esztendeje *halott* volt! Ez a meglehetősen lényegbevágó ténybeli pontatlanság önmagában is arra kell intsen bennünket: óvatosan kell bánni Kemény adataival.

Az Imreffit személyéről szólók gyakran idézik Borsos Tamást is, aki többek között ezeket írja a fejedelemről és főtanácsosáról: „Báthori Gábor és Imrefi János azt merik vala mondani: „*Az eszez lélek országa Erdély nem ország, hanem csak megenni és meginnya való*, más országot kell keresnünk, amelyben uralkodni kell.”⁹ Elhangzott ez a kijelentés valóban is? Lehetséges. Tekintettel Erdély gazdasági elmaradottságára és a tizenöt éves háborúban elpusztult voltára, valamint arra, hogy egy politikai csoportosulás már 1607-ben Lengyelország trónjára hívta Báthory Gábort, könnyen elhagyhatta ilyen – az erdélyiekre sérelmes – kijelentés akár Báthory, akár Imreffit ajkát. *Arról azonban nem ír a kortárs Borsos, hogy Imreffiné a fejedelem szeretője lett volna!* Ám hallgat erről a Bethlen Gáborral egyidős Nagy Szabó Ferenc is. Az a kortárs, akit a memorialéját kiadó Mikó Imre többek között így jellemezett: „*az ő nézetében bizonyára a nép véleménye van kifejezve.*” Bocskairól és Bethlenről meglehetősen csípősen, helyenként éles kritikával szól, s említi Báthory Gábor „vidám farsangolását” is, de nem tud, nem szól a Bojti és Kemény írásaiban olvasható vádakról.¹⁰ Akárcsak a szintén kortárs Szepsi Laczkó Máté, aki pedig följegyzett számos pletykaszinten mozgó értesülést is.¹¹ Ugyanez tapasztalható Szalárdi Jánosnál, jóllehet név szerint megemlékezett Imreffiről.¹² Méltán fölmerülő gondolat: talán azért hallgattak erről az állítólagos „hymen” kapcsolatáról, mert tudták, hogy Imreffinél nagynénje volt Báthory Gábornak, és legalább tizenhat esztendő korkülönbség volt közöttük?¹³ Mindenesetre különös, hogy csupán olyanok „tudtak” Imreffit „feleségkiarulásáról”,

⁶ KEMÉNY János, *Önéletírása és válogatott levelei*. Bp. 1959. 86.

⁷ Az 1607-ben született Keményt Makkai László is úgy jellemzi: „Bethlen korát úgyszólván gyermekfővel élte át és így róla csak az anekdota és a *dicshimnusz* szintjén tudott megemlékezni.” (in *Bethlen Gábor krónikásai*, 8.) Magunk részéről ezt tartjuk mérvadónak az 1595 körül született Bojtira is.

⁸ KEMÉNY *i. m.* 86.

⁹ BORSOS Tamás, *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Bukarest, 1972. 57.

¹⁰ NAGY SZABÓ Ferenc, *Memoriáléja* (MIKÓ Imre szerk. *Erdélyi Történelmi Adatok* – továbbiakban ETA – I. k. 6–7., 102–107.) Makkai László „*felekezeti elfogultságga*” vádolja Nagy Szabó Ferencet, amiért az „az erdélyi katolikusoknak Bethlen Gábor által adott toleranciájával sem volt megelégedve”. (in *Bethlen Gábor krónikásai*. 9.) Érdekes módon ez a „felekezeti elfogult” katolikus szerző elfogulatlanul szól Báthory Gáborról, és dicsérelőleg ír I. Rákóczi Györgyről, akik pedig köztudottan szintén kálvinisták voltak!

¹¹ SZEPSI LACZKÓ Máté, *Krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései. 1521–1624.* (ETA III. k.)

¹² SZALÁRDI János, *Siralmas magyar krónikája* (Kiadta és jegyzetekkel ellátta SZAKÁLY Ferenc) Bp. 1980. 88.

¹³ L. erről bő forráshivatkozással NAGY László, „*Sok dolgot próbála Bethlen Gábor . . .*” *Erdélyi boszorkányperek*. Bp. 1981. 33–34. (Továbbiakban NAGY L., *i. m.* 1981.)

akik személyesen nem ismerték őt, s ezzel kapcsolatos információjukat Bethlen Gábortól szerezték.¹⁴

Nem sorolható *egyértelműen* az Imreffit ilyesmikkel vádolók közé Rimay János, noha egy 1608 januárjára datált paszkvillusában a kései irodalomtörténeti elemzések erre utaló bizonyítékokat véltek felfedezni.¹⁵ Attól eltekintve, hogy nézetünk szerint a vers egyes szakaszai tartalmilag nem keletkezhettek a megjelölt időben,¹⁶ az „*Igen elvont téged Iffju Kata s az bor*” verssor értelmezhető úgy is: a Káthay kancellár fogságra vetéséig fejedelmi utódnak tekintett ifjú Báthory Gábor sokat időzött nagynénje házában, ahol Rimaynak nem tetsző dínom-dánomok folytak.¹⁷ Különben az Illésházy pártfogását kereső költő¹⁸ jól tudta, hogy patrónusának kedves minden olyan megjegyzés, amelyik az elképzeléseit keresztező Báthory Gáborról, illetve pártjának valamely tagjáról kedvezőtlen tartalmaz.¹⁹ Sajátos dolog, hogy az 1605-ös korponai országgyűlés idején keletkezett csúfolódó jellemzések – amelyeknek a szerzője pedig valószínűleg szintén Rimay volt – még pozitív kicsengéssel szólnak Imreffii személyéről, Bocskai megbecsült fejedelmi tanácsosáról.²⁰ Mindezt figyelembe véve, a Báthory Gáborról, valamint Imreffii Jánosról szóló, 1608-ra datált paszkvillust nem tekintjük az Imreffii állítólagos „feleségkiárulását” alátámasztó bizonyítéknak.

Úgy tűnik, hogy az utókor történetírói általában hagyták magukat meggyőzni Bojti és Kemény vádjaitól. Erre utal többek között Nagy Iván jellemzése. Imreffit nemcsak Báthory Gábor „rossz” tanácsosának nevezi, aki „fejedelmének erkölcsait alávaló *hízelgéseivel* és kedvhajhászó *csapodárkodásával* megvesztegetni segítette”, hanem azt is állítja róla: „*Saját nejét eladta a kéjelgő fejedelemnek és ezért nyere Álvinczet, Somlyót és Diószegyet.*”²¹ Sajátos módon elhitte – vagy legalábbis nem vonta kétségbe – ezt a vádat Szilágyi Sándor sem, aki pedig megállapította Bojtiról, hogy az „*mindent összehord amivel Báthoryt mocskolhatja.*”²² S noha véleménye szerint „aligha volt Imrefi ily bolond ember s Báthory ily báb” – (ti. amilyenek Bojti állítja őket) – mégis hitelt ad a „feleségkiárulás” vádjának. Legfeljebb mentegeti Imreffit. Részben azzal, hogy *ügyes államférfi és vitéz katona* volt, aki *méltán* játszott főszerepet Báthory államában *saját érdemei* alapján is, továbbá azzal, hogy „a családi

¹⁴ Rendkívül érdekes módon hallgat erről Bethlen komornyikja, Hidvégi Mikó Ferenc is, noha ő személyesen ismerte Imreffit.

¹⁵ L., *Régi Magyar Költők Tára* – továbbiakban RMKT – XVII. század, I. Bp. 1959. 628. L. még a problémához ÁCS Pál, *Rimay – mint Bolygó János*. ItK 1978. 1. sz. 1–15.

¹⁶ Ács Pál idézett tanulmányában több oldalról bizonyítja Rimay szerzőségét. A paszkvillus néhány részlete azonban ellentmond az 1608 januári keletkezésnek. Így például a Homonnai György misehallgatására vonatkozó sor, hiszen tudjuk, hogy ő csupán 1610-ben katolizált. A Dóczi András gúnyoló vers utolsó sora viszont 1613 végén, 1614 elején történt eseményeket idéz: az erdélyi várak elfoglalását. Ám az sem problémamentes, hogy miként tudott Rimay Báthory Gábor 1605 februári „futásáról”, amikor ő csak jóval később csatlakozott Bocskaihoz. Ezek a momentumok fölvetik annak a lehetőségét, hogy a paszkvillust lemásoló Szepsi Laczkó Máté nemcsak Nádasdy Tamásra írt ellenkező értelmű verset, de néhány helyen „korrigálta” is Rimay eredeti szövegét. Ebben az esetben könnyebben érthetővé válik a Thurzó Györgyre vonatkozó versszak is, akiről Szepsi Laczkó általában elítélően nyilatkozik. Úgy véljük, ezek a momentumok arra intenek, hogy a paszkvillus keletkezésének körülményei még nem tekinthetők minden részletében tisztázottaknak.

¹⁷ NAGY L., *i. m.* 1981. 34–35. o. L. még KLANICZAY Tibor szerk. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Bp. 1964. 11, 16.

¹⁸ L. erről pl. ECKHARDT Sándor, *Rimay János összes művei*. Bp. 1955. 252., vagy HARGITTAY Emil szerk. *Régi Magyar Levelestár* Bp. 1980. 1. köt. 474–475.

¹⁹ Erről bővebben I. NAGY László, *Káthay Mihály a magyar történelemben. Egy régvolt politikai gyilkosság*. Valóság 1976. 9. sz. 93–108.

²⁰ Pályi Pál szerk. *Emlékkönyv az 1605. évi korponai országgyűlés három százados évfordulójának emlékére*. Korpona, 1905. 40.

²¹ NAGY Iván, *Magyarország nemesi családai*. Pest, 1859. 5. köt. 236–237.

²² SZILÁGYI Sándor, *Báthory Gábor fejedelem története*. Bp. 1882. – (továbbiakban SZILÁGYI S.: *i. m.* 1882.) – 66.

erényt „mások még czégeresebben árulták.”²³ Érdekes módon a Bojti egyéb adatait szintén megkérdőjelező Angyal Dávid is hitelt ad ennek a feleségkiárulásnak és kifejti, hogy az erdélyiek nem ok nélkül gyűlöltek „a hosszú nyakú, megfonnyadt Imrefit, aki *neje becsülete árán* sem átalotta megvásárolni urának kegyeit.”²⁴ Egy későbbi munkájában Bethlenről szólva kifejti, hogy az főkapitány korában „*a jellemetlen Imreff*” befolyásával nem versenyezhetett Báthorynál.²⁵

Rendkívül érdekes historiográfiai jelenségnek lehetünk szemtanúi e három értékítélet kapcsán! Három jeles „történetbúvár” minden vizsgálat nélkül elfogadott egy olyan kortársi véleményt, amelynek hangoztatóját nem tekintették mindenben szavahihetőnek. Még annyi fáradtságot sem vettek maguknak, hogy megvizsgálják a „vételár”-ként feltüntetett birtokok eredetét. Pedig az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy Diószeget *anyai jussként* örökölte Imrefffi János,²⁶ Alvincz pedig Imrefffiné Ifjú Kata *családi öröksége* volt.²⁷ Egy somlyói részbirtokról tudunk, amit Imrefffi valóban adományként kapott Báthorytól. Ezenkívül halála után özvegye és fia Zilah város egyik felét kapták fejedelmi adományként.²⁸ Ezek a tények már önmagukban is megkérdőjelezhetők volna a Bojti által írtak megalapozottságát, nem beszélve a Báthory Gábor és Ifjú Kata közötti rokoni kötelékekről és nagy korkülönbségről!

Nem tudjuk, hogy az 1914-ben megjelent Révai Nagy Lexikonában ki írt Imrefffiről. – Csupán azt konstatálhatjuk, hogy nem adott hitelt Bojti általánosan elfogadott vádjainak. Itt mindössze annyit olvashatunk Imrefffi Jánosról, hogy Magyarországról vándorolt Erdélybe, ahol hamarosan nagy hírnévre tett szert. 1605-ben Bocskai megbízásából megfékezte a lázongó lippai rácoakat. Később Báthory Gábor uralkodása alatt játszott jelentős szerepet. Különösen kitűnt a királyi Magyarországgal kötött egyezség előkészítésében.²⁹ Ám ezek a mértéktartó sorok vagy nem kerültek a későbbi irodalomtörténeti kutatások látómezejébe, vagy a kutatók autentikusabbnak ítélték ebben a kérdésben a XVII. század eleji Erdély történeti forrásait jól ismerő Móricz Zsigmondot, mert általában a trilógiában olvashatók szerint szóltak Imrefffi személyéről. Így például az 1959-ben megjelent Régi Magyar Költők Tára XVII. századi I. kötetében Imrefffinéről azt olvashatjuk, hogy az asszony „*Báthory szeretője*” volt. Néhány sorral utóbb burkoltabban szerepel ez a vád: „Imrefffi Jánosról Báthory Gábor fejedelem legfőbb tanácsosáról. . . több társa is följegyezte, hogy *feleségének köszönhette a fejedelem kegyét és birtokadományait.*”³⁰ Lényegében ez olvasható a Kemény János önéletírását és válogatott leveleit ugyanabban az esztendőben megjelentető Windisch Éva jegyzeteiben: Imrefffi és felesége „*erkölcstelen életét* Keményen kívül más források is szóvá teszik.”³¹ A Borsos Tamás emlékiratait 1972-ben kiadó Kócziány László valamivel óvatosabban – vagy mondjuk diszkrétebben – fogalmaz, amikor azt írja: Imrefffi János Báthory Gábor fejedelem „*szeszélyeinek kiszolgálója*” volt.³² Nyolc esztendővel később a Bethlen-leveleket publikáló Sebestyén Mihály már mellőzi a korábban szívesen hangoztatott vádakot és csupán annyit ír Imrefffiről: „*Humanista kapcsolatok fűzték kora magyar politikai gondolkodóihoz.*”³³ A Szalárdi János krónikáját újabban kiadó Szakály Ferenc sem ismétli a korábbi vádakot, hanem csupán Imrefffi politikai és katonai tisztségeit említi meg.³⁴

A meglehetősen eltérő értékelések után minden bizonnyal nem szükségtelen röviden áttekinteni azokat a megbízhatóan tekinthető adatokat, amelyekből legalább megközelítő pontossággal meg lehet állapítani: ki is volt valójában és milyen helyet foglal el a török kori magyar történetében Szerdahelyi Imrefffi János?

²³ SZILÁGYI S., i. m. 1882. 67.

²⁴ ANGYAL Dávid, *Báthory Gábor uralkodása*. Századok, 1896. 24.

²⁵ ANGYAL Dávid, *Bethlen Gábor életrajza*. Bp. 1899. 12.

²⁶ L. SZILÁGYI Sándor, *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Bp. 1879. 104.

²⁷ KÖVÁRI László, *Erdély története*. Kolozsvár, 1863. 4. köt. 63–64.

²⁸ PETRI Mór, *Szilágy vármegye monographiája*. Bp. 1903. 5. köt. 630.

²⁹ Révai Nagy Lexikona. Bp. 1914. X.k. 531.

³⁰ RMKT XVII. század I. k. 628., 632.

³¹ KEMÉNY J., i. m. 530.

³² BORSOS T., i. m. 467.

³³ SEBESTYÉN Mihály, *Bethlen Gábor levelek*. Bukarest, 1980. 292.

³⁴ SZALÁRDI J., i. m. 730.

Azok az életrajzi vagy egyéb lexikonok, amelyeknek a szerkesztői említésre méltónak ítélték Imrefffi személyét,³⁵ csupán halála esztendejéről emlékeznek meg és még csak körülbelüli pontossággal sem jelölik születési idejét. Mondhatnánk azt is, hogy akit fejedelmi kancellárként általában „fönnnyadt nyakú öregember”-ként emlegettek, annak olyan ötven esztendő körülének kellett lennie, de vannak ennél konkrétabb időbeli fogódzók is születési évének megállapításához. Mielőtt azonban ezekről szólnánk, nézzük meg röviden, mit tudunk családi, származási körülményeiről? A Révai Nagy Lexikonában – egyéb munkáival egybecsengően – az olvasható a Szerdahelyi Imrefffi családról: „Régi nemesi család, mely rokonságban volt a Dersfiakkal.” Eredete a XIV. századig vezethető vissza. A család kiemelkedőbb tagjai közül említik I. Mihályt, aki részt vett a 1505-ös rákosi országgyűlésen. A mohácsi csatában török fogságba esett, de Ibrahim nagyvezér rövidesen visszaadta szabadságát. Később I. Ferdinánd király hűsége jutalmául a híres Nádasdy Tamással együtt Buda kapitányává nevezte ki.³⁶ Ennek a férfiúnak az unokája volt a „rossz hírű” Imrefffi János. Hasonnevű édesatyjáról nem sokat tudunk, anyjáról némileg többet. Gimesi Forgách Margit jelentős vagyonnal növelte a család gazdasági súlyát. Az asszony 1580-ban halt meg, férje már korábban.

A magyar történelemben oly kétes hírnévre szert tett Imrefffi János neve először 1583-as peres aktákban bukkan elő. Ez arra utal, hogy ekkor már teljes jogú nagykorúnak, tehát huszonnégy esztendősnak kellett lennie. Így születési évét 1559–1560 tájára tehetjük. A Gyulaffiakkal folytatott birtokpere 1585-ig tartott.³⁷ Azt több forrásból is tudjuk, hogy a Bojti által Báthory „hymen ajándékának” minősített *Diószeg* anyai jussként került a birtokába már 1580-ban, tehát kilenc esztendővel Báthory Gábor születése előtt. Diószegi birtokosként vette nőül a kilencvenes évek legelején Iffju János erdélyi fejedelmi „tanácsúr” és a híres Majlát Margit leányát, Katát, akinek legkésőbbben a hetvenes évek közepén kellett születnie.³⁸

Imrefffi János ezzel a házassággal közelebbi rokonságba került a somlyai Báthory családdal, hiszen felesége féltestvére volt Boldizsárnak, Istvánnak (Báthory Gábor apjának) és András bíborosnak. Feleségével kapta *Alvinczet* abban az időben, amikor Gábor – a váradi főkapitány fia – még legfeljebb járt tanult „Szent László város”-ban. Imrefffi a kilencvenes évek elején kétségtelenül tekintélyes birtokosnak számított az erdélyi fejedelemségben, de vagyona és társadalmi rangja eltörpült a Báthoryaké mögött. Neve 1593-ban bukkan föl először a „nagypolitikában”, amikor is Báthory Zsigmond fejedelem bizalmas követeként Teuffenbach kassai főkapitánynál jár a török ellen fordulást előkészítő tanácskozás végett.³⁹ A „zord idők” beköszöntése a magyarországiak által egyre többször „Tündérország”-nak nevezett Erdélybe nem tudjuk, miként érintette őt. Van olyan feltételezés, miszerint ő volt a Báthory Zsigmond-ellenes összeesküvésről és az azt követő megtorlásról írt verses krónika szerzője.⁴⁰ Ha ez a feltevés helytállónak bizonyulna, úgy arról tanuskodna, hogy Imrefffi János a Báthory-családon belül támadt meghasonlás idején, apósa Iffju János és Boldizsár megöletése után is kitartott Zsigmond fejedelem oldalán. Egy későbbi levelében közvetett utalás olvasható arról, hogy maga is részt vett a törökellenes harcokban.⁴¹ Hogy hol és mikor? – erre vonatkozóan nem ismerünk közelebbi adatokat. Annyi bizonyos, hogy nem Báthory Zsigmond katonájaként, mert neve nem szerepel az 1596 elején készült részletes kimutatásban.⁴² Ez viszont inkább azt támasztja alá, hogy az 1594-es erdélyi vihar őt sem kímélte és menekülni kényszerült Erdélyből. Könnyen lehetséges,

³⁵ Az *Új Magyar Lexikonban*, az *Életrajzi Lexikonban* vagy az *Irodalmi Lexikonban* nem is szerepel Imrefffi János neve!

³⁶ *Révai Nagy Lexikona*, 10. köt. 531.

³⁷ PETRI M., i. m. 5. köt. 640.

³⁸ L.: *Monumenta Hungariae historica II. Scriptores* – (továbbiakban MHHS) – XXX. k. 24., *Bethlen pol. lev.* 104., BOROVSZKY Samu szerk. *Magyarország vármegyei és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad*. 54.

³⁹ SZILÁGYI Sándor szerk. *Erdélyi országgyűlési emlékek* – továbbiakban EOE – 3. köt. 299. A problémáról legújabbban NAGY László, *Erdély és a tizenöt éves háború*. Századok, 1982. 4. sz. 650–651.

⁴⁰ L.: RMKT XVII. század 1. k. 503.

⁴¹ Imrefffi János 1608 febr. végén kelt id. levelét l. in *Magyar Történelmi Tár* – (továbbiakban MTT) – XIII. köt. 159.

⁴² L.: *Hadtörténelmi Közlemények* – (továbbiakban HK) – 1894. 108–113.

hogy ekkor került közvetlen kapcsolatba a család másik ágának fejével, ecsedi Báthory István országbíróval és ennek környezetében vett részt a törökellenes háborúban.

Imrefffi János életéből a legközelebbi ismert adatunk 1597-ből való. Ekkor adja anyai rokonának, Forgách Zsigmondnak – a későbbi felső-magyarországi főkapitánynak, majd nádornak – a Gyulaffi László magva szakadása esetén neki jutó birtokot. A következő hasonló adat 1599-ből származó, amikor is egyezséget köt Szilágy Cseh váráról.⁴³ Ebben a mozgalmas esztendőben különben fölbukkan a neve Mátyás főherceg Bastának írt levelében is. A levélíró május 7-én értesítést kér a tábornagtól a Báthoryak „üzelméről” és általánosságban az erdélyi ügyekről. Ennek érdekében elrendeli: Basta rendelje magához Imrefffit és kérdezze ki az erdélyi fejleményekről.⁴⁴ 1602-ben ismét a főherceg érdeklődési körébe kerül Imrefffi személye. Szeptemberben Mátyás arra utasítja Bastát: „Wann wir dan bericht werden, dass gemelter Zelestei [ti. Szelestei János várkapitány] in baar Geldt, Silbergeschmeidt und anderen Fahrnissen, auch liegendt Güeter was ansehnliches sonderlich bei einem Edelmann, *Imrefffi János de Diószeg* und sonst bei anderen verlassen hat, azt a hagyatékot összeírd, felbecsüld és mielőbb felküldd.” (a magyar szöveg eredetileg titkosírással íródott).⁴⁵

A török elleni háborúban döntő fordulatot hozó 1604-es évből több olyan konkrét adatot is ismerünk, amelyek betekintést nyújtanak Imrefffi életsora alakulásába. Az egyik adat tanúsága szerint átruházta a Szilágy Cseh várához fűződő jogait Gyulaffi Lászlóra, az 1597-ben elhalálozott törökverő hős fiára, aki a következő évben Bocskai erdélyi hadainak fővezére lett.⁴⁶ A következő adat arról tájékoztat, hogy Imrefffi János képviselte 1604 őszén ecsedi Báthory István személyét Belgiojoso felső-magyarországi főkapitány rakamazi táborában. A császári tábornoknak a felkelésről készített memoranduma többször is megemlíti Imrefffi János nevét.⁴⁷ Ebből a nevezetes dokumentumból különben egyértelműen kitűnik, hogy a főkapitány csupán azután szerzett tudomást Bocskai korábbi török kapcsolatairól, miután a bihari nagyúrtól értesült szentjóni várkapitány felfedte azokat. Ez az adat sokban módosítja a felkelés kirobbanásáról vallott korábbi nézeteinket is.⁴⁸

Az ecsedi Báthory Istvánt képviselő Imrefffi János 1604 október első napjaiban Belgiojoso két követét kísérte el a még Sólyomkőben tartózkodó Bocskaihoz.⁴⁹ A nehéz helyzetbe került bihari nagyúr időnyerés céljából színleg tárgyalásokba bocsátkozott a felső-magyarországi főkapitánnyal, mialatt kapitányai a császári zsoldban álló hajdúk megnyerésén és átállításán fáradoztak.⁵⁰ Innen visszatérve Imrefffi tanúként aláírta azt az 1604. október 11-én felvett jegyzőkönyvet, amely a Bocskait eláruló szentjóniak vallomását tartalmazta. Ugyanebben az időben Belgiojoso „kölcsonvett” tőle 10 000 tallért a katonaság elmaradt zsoldjának kifizetésére.⁵¹ Az álmosd – diószegi útközetig minden bizonnyal Belgiojoso környezetében tartózkodott. Feltehetően ő vitte el ecsedi Báthory Istvánnak Belgiojoso október 17-én kelt levelét, amelyben a főkapitány beszámolt a történekről, és azzal ijesztgette az országbíró, hogy a hajdúk és a jobbágyok az egész nemességet „deleálni” akarják! Ezt a feltevést az a közvetett bizonyíték is megerősíti, hogy a Váradra visszavonult Belgiojoso tanácskozásán már nem szerepel Imrefffi a felsorolt jelenlevők között.⁵²

⁴³ PETRI M. i. m. 5. köt. 640.

⁴⁴ VERESS Endre, *Basta György hadvezér levelezése és iratai*. Bp. 1909. 1. köt. 203. A politikai helyzetre legújabbban I. NAGY László, *Bocskai István a hadak élén*. Bp. 1981. 72–74.

⁴⁵ VERESS E., i. m. 2. köt. 96.

⁴⁶ PETRI M., i. m. 5. köt. 640. L. még NAGY L., *Bocskai István a hadak élén*. 178–181.

⁴⁷ BENDA Kálmán–KENÉZ Győző: *Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharc első hónapjairól*. Debrecen, 1972. (Klny. a Debreceni Déri Múzeum 1969–70. évi évkönyvéből) 173.

⁴⁸ *A problémáról legújabbban* I. NAGY L., *Bocskai István a hadak élén*. 109–112.

⁴⁹ L. erről Belgiojoso 1604. okt. 5-i levelét Bocskai Istvánhoz: Országos Levéltár, Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.

⁵⁰ NAGY L., *Bocskai István a hadak élén*, 117.

⁵¹ Az 1604. október 11-én felvett jegyzőkönyv kiadva NAGY László, *Okmányok a Bocskai-szabadságharc idejéről*. HK 1956. 2. sz. 313–314. o. L. még BENDA K. – KENÉZ Gy., i. m. 175.

⁵² Belgiojoso id. levelét I. NAGY L., i. m. HK 1956. 2. sz. 315: Vö. BENDA K. – KENÉZ Gy., i. m. 177.

Mikor csatlakozott Bocskaihoz? A Belgiojoso memorandumát publikáló Benda Kálmán és Kenéz Győző jegyzeteiben az olvasható: „Néhány héttel az itt leírtak után ő is Bocskai mellé állt.”⁵³ Ez a feltehetően csupán hipotézisen alapuló megjegyzés nem ad közelebbi támpontot a csatlakozás pontos idejét illetően. A minden bizonnyal ecsedi Báthory Istvánhoz igazodó Imrefffi *valószínűleg* csupán 1605 januárjában jelent meg Bocskai kassai udvarában. Akkor, amikor az országbíró – Rákóczi Zsigmondhoz hasonlóan – mintegy „zálogként” ide küldte gyámfiát és vagyonának örökösét, a tizenhatodik esztendejébe lépő Báthory Gábort. Feltételezésünk szerint az öreg oligarcha rokonát és bizalmasát, a Bocskai által is jól ismert Imrefffit rendelte kísérőül gyámfia mellé. Több körülmény figyelembevétele azt sugallja, hogy erre az eseményre 1605. január 24. és február 12. közötti napokban került sor.⁵⁴ Bocskai kassai udvarában, amely gyűjtőhelyévé vált a magyar humanista tudósoknak és literátoroknak, megbecsülés fogadta Imrefffi Jánost. Ezt bizonyítja többek között az az adat is, miszerint 1605 áprilisában a fejedelem őt küldte „fő követként” a még „hallgatásban lévő” urakhoz megnyerésük végett.⁵⁵ Tagja lett a fejedelmi tanácsnak,⁵⁶ amely tiszte mellett a hadsereg fő fizetőmesteri funkcióját is betöltötte 1605 nyarán. Ilyen minőségben küldte őt a fejedelem az erdélyi végvárvidékre is, ahol veszélyes fejlemények alakultak ki ezekben a hónapokban.⁵⁷ A fejedelem személyes képviselőjeként intézkedő Imrefffi június 24-én jelentette Bocskainak, hogy a lippai helyőrség rác etnikumú katonái a magyarokat kiűzték a várból, Rákóczi Lajos főkapitánnyal együtt. Azt hangoztatják: ha Bocskai megfizeti elmaradt zsoldjukat, megtartják a várat neki, de magyar katonát akkor sem bocsátanak be oda. Imrefffi azt tanácsolta a fejedelemnek, hogy ne fizessen a zendülőeknek, mert azok úgysis török kézre adják Lippát.⁵⁸ Jóslata beteljesedett, mielőtt a jelentése Kassára érkezett volna.⁵⁹ Az új helyzetben Imrefffi azt javasolta: Bocskai írjon azonnal érélyes tiltakozó levelet a nagyvezérnek. Ebben hivatkozzék rá, hogy Lippa az ő vára, és követelje annak azonnali visszaadását. Arra is figyelmeztette Bocskait, hogy Lippa elvesztésével Lugos, Karánsebes és Boros-Jenő valóban végvázak lettek, ezért haladéktalanul meg kell erősíteni azok őrségét.⁶⁰

Imrefffi további sorsáról tudjuk, hogy ott volt az 1605-ös korponai országgyűlésen is. Az ülés idején készült jellemzés azt mondja róla: „*Liskát pénzem embersége adományozta nekem.*”⁶¹ Ez a ma már kissé homályosnak tűnő megjegyzés véleményünk szerint arra vonatkozik, hogy Imrefffi is azok közé a birtokosok közé tartozott, akik a hadak fizetésére pénzt kölcsönöztek Bocskainak, aminek fejében zálogbirtokokat kaptak.⁶² A béketárgyalások idején háttérben maradt személye. Csak feltételezhetjük, hogy a Báthory-párt tagjaként ő is azok közé tartozott, akik ellene voltak a kompromisszumos megegyezésnek. Az Illésházy által „vakbolondok”-nak nevezett, Bocskai részéről pedig „túlzók”-nak tartott csoportosulására nagy csapást jelentett a párt vezérének, a mozgalom „szürke eminenciásának”, Káthay kancellárnak a letartóztatása. A váratlan esemény azonban ugyanúgy nem érintette Imrefffi helyzetét, akárcsak a szintén ide soroló Segnyey Miklós hajdú főkapitányét, vagy Bethlen Gáborét. Ez viszont újabb megerősítő adaléknak tekinthető ahhoz a korábbi feltevésünkhöz, miszerint Bocskai csupán ideiglenesen „tette félre” Káthayt, és erdélyi fejedelemként továbbra is támaszkodni kívánt rá.⁶³ 1606 novemberében a fejedelem Imrefffit – Bánffy Dénessel és Segnyey Miklóssal együtt – a

⁵³ L. BENDA K.–KENÉZ Gy., i. m. 166.

⁵⁴ A gyermek Rákóczi György Bocskai udvarába kerüléséről l. MHHS XXXI. k. 43. Báthory Gáborral kapcsolatban tájékozódást nyújt Rimay paszkvillusa, nevezetesen a „pataki harc”-ra való hivatkozás, amely 1605 februárjában történt (RMKT XVI. század, 1. k. 394.) L. még erről NAGY László, *A Bocskai szabadságharc katonai története*. Bp. 1961. 209–210., továbbá uő.: *A magyar politikai irodalom történetéhez*. MT 1981. 5. sz. 361–362.

⁵⁵ MTT XIX. k. 108–109.

⁵⁶ L. TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély központi kormányzata*. Bp. 1980. 28.

⁵⁷ NAGY L., *A Bocskai szabadságharc katonai története*. 161., 382.

⁵⁸ Országos Levéltár – (továbbiakban OL) – Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.

⁵⁹ NAGY L., *A Bocskai szabadságharc katonai története*. 382.

⁶⁰ OL Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.

⁶¹ PÁLYI P., i. m. 40.

⁶² NAGY L., *A Bocskai szabadságharc katonai története*. 169–170.

⁶³ NAGY L., i. m. Valóság 1976. 9. sz. 105.

kapituláló váradi német őrség védelmére rendelte.⁶⁴ A fejedelmi tanácsos neve ugyan nem szerepel Bocskai végrendeletében,⁶⁵ de aláírása ott található a hét belső emberé között, akik 1607. január 5-én levélben tisztázták a kassai királyi házból a halhatatlanságba távozó Bocskait az ellene emelt vádak alól.⁶⁶

Óhatatlanul fölmerülő kérdés: vajon Imrefffi miért maradt Bocskai halála után is Kassán, és miért nem ment ő is az ifjú Báthoryval Ecsedbe? Kérdésünkre a választ Péchy Simon fejedelmi titkár e napokban írt leveleiből kaphatjuk meg. Ezekben arról olvashatunk; el lehetne fogadtatni az erdélyiekkel a végrendeletben szereplő fejedelmi utódot, Homonnai Drugeth Bálintot, ha nem „rugódozna” ellene az az „*eszeveszett ember*”, vagyis Imrefffi János fejedelmi tanácsos, aki – Péchy szerint – azért szorgalmazza Káthay fogságból való kibocsájtását is, hogy „lehesen kivel úzniök practikájokat”.⁶⁷ Tudjuk, ez a „*practika*” nem volt egyéb, mint Báthory Gábor utódlásának biztosítása. Úgy tűnik, Imrefffi ellen nem tudtak fellépni, ezért Illésházy úgy akarta elejét venni a Báthory-párt sikeres működésének, hogy meggyilkoltatta Káthay kancellárt. Az 1607. január 12-én végrehajtott politikai gyilkosság után Imrefffi is elhagyta Kassát, és Ecsedbe ment.⁶⁸

Báthory Gábor már Imrefffi távollétében megtette az első lépést a trón megszerzésére: ősei érdemeire hivatkozva kérte a porta támogató elismerését.⁶⁹ Tudjuk, hogy Bocskai 1605-ben őt tekintette utódjának,⁷⁰ ám 1606 szeptemberétől nem zárkozott el az elől sem, hogy Illésházy pártfogoltját, Homonnai Drugeth Bálintot is számba vegye jelöltként.⁷¹ Azt, hogy végül is a végrendeletbe a már többnyire önkívületben fekvő fejedelem akaratának megfelelően került-e Homonnai neve, vagy pedig a három „*testamentumus úr*” praktikájából? – talán sohasem lehet kideríteni.⁷² Mindenesetre Bocskai halála után Imrefffi levélben kérte Homonnait: „ne vágyódnék a fejedelemségre, ne szerezzen sok átkozódást, siralmat a szegény erdélyieknek, tudván, hogy szabad választások vagyon.”⁷³ Nyilván ekkor még arra számított, hogy az erdélyiek a végrendeletben foglaltak ellenére Báthory Gábort választják fejedelmükké. Rákóczi Zsigmond kormányzó szerint Báthory „*igen Imrefffi uram tanácsán indult meg*”, aki őt „vagy akarván vagy nem az erdélyi atyafiak, *vajdává akarná tenni*.”⁷⁴ Az erdélyi rendek azonban keresztülhúzták mind Illésházy és Homonnai, mind Imrefffi és Báthory számítását: a két trónigénylő ellenében az öreg kormányzót választották fejedelmükké.⁷⁵ E döntésen mindketten felháborodtak! Homonnai 1607 márciusában arra kérte Báthoryt, küldje hozzá Imrefffit, „mely atyánkfia által bizonytalán higye meg kegyelmed minden jókat végezhetünk.”⁷⁶ Sorompóba lépett Illésházy is, aki történelmi példákra hivatkozva igyekezett rábeszélni Rákóczit a lemondásra.⁷⁷

⁶⁴ Győri Tört. és Rég. Füzetek, 1865. 208.

⁶⁵ Legújabb kiadását I. TARNÓC Márton, *Magyar gondolkodók*. XVII. század. Bp. 1979. 9–22.

⁶⁶ KÁROLYI Árpád szerk., *Magyar Országgyűlési Emlékek*, XII. k. 756–759.

⁶⁷ *Történelmi Tár* – (továbbiakban TT) – 1878. 862, 870.

⁶⁸ NAGY L., *i. m.* Vság, 1976. 9. sz. 103–104.

⁶⁹ L. SZILÁGYI S., *i. m.* 1882. 8–9.

⁷⁰ HOMONNAI DRUGETH Bálint, *Naplója*. Tudománytár, 1839. V. k. 371.

⁷¹ L. Illésházy István 1606 augusztusában írt levelét Bocskai Istvánhoz: OL Zichy cs. zsélyi lt. Miss. n° 218.

⁷² NAGY L., *i. m.* Vság, 1976. 9. sz. 103.

⁷³ MHHS XXX. k. 363.

⁷⁴ EOE V. k. 449. Vö. KESERŰ B., *i. m.* ItK 1963. 3. sz. 361.

⁷⁵ L. KÖVÁRI L., *i. m.* IV. k. 185–186. Makkai László a Nagy Szabó Ferencről írt kritikájában főlrója neki azt a „gúnyos” mondást is, hogy azt írta Bethlen Gáborról: őt az erdélyiek „féltekben libere eligálták”, Makkai ehhez hozzáteszi: „mintha bizony a többi erdélyi fejedelemválasztás közül bármelyik is ennél „szabadabb” lett volna.” (*Bethlen Gábor krónikásai*. Bp. 1980. 9.) Ami azt illeti, Rákóczi Zsigmond választása valóban szabad választás volt, amit nehezményeztek is mind Habsburg, mind török részről!

⁷⁶ SZILÁGYI S., *i. m.* 1882. 13.

⁷⁷ MTT XIII. k. 122.

Illésházy közbelépése eredménytelen volt, ám annál sikeresebben működött Imrefffi. Bojti elmondása szerint Báthory Gábor Imrefffivel és Nagy András hajdúgenerálissal tanácskozva úgy döntött: „Imrefffi, a Báthoriak régi pártfoglaltja minden módon vegye rá Rákóczi, hogy a saját gyengeségét mérlegelve önként mondjon le az uralkodásról.”⁷⁸ Más forrásból tudjuk, hogy ugyanebben az időben több lengyel „pártos úr” azon fáradozott, hogy Báthory Gábort „legyel királlyá választanák.”⁷⁹ Ez utóbbi terv egyelőre kivihetetlennek látszott, ám siker reményével kecsgetetett az erdélyi fejedelmi trón megszerzéséért indított küzdelem. Ebben döntő szerepet kapott Imrefffi, akinek sikerült megnyerni – nem csekély mértékben korábbi humanista kapcsolataira támaszkodva – Petki János székely főkapitányt is.⁸⁰

Az erdélyi trón megszerzéséért folytatott küzdelemmel párhuzamosan Báthory és Imrefffi sokat fáradozott a hajdúk lecsendesítésén is.⁸¹ A zűrzavaros helyzetben sokszor az is nehézséggel járt, hogy Imrefffi Diószegről Ecsedbe eljusson!⁸² Végül is úgy igyekeztek a súlyos problémát megoldani, hogy a lázongó hajdúkat a trónszerzés szolgálatába állítsák.⁸³ Amikor a megegyezés létrejött, Imrefffi határozott cselekvésre szólította föl Petkit. Sőt elérkezettnek látta az időt Rhédey Ferenc váradi főkapitány megnyerésére is, akit pedig Rákóczi éppen a Báthory sógorjelölt Bánffi Dénes helyébe nevezett ki e tisztre.⁸⁴ A levél, amelyet Imrefffi Rhédeynek írt, egyúttal rávilágít arra is, hogy küldője mennyire ismerte Machiavelli tanait! A főkapitány esetleges aggályait ugyanis azzal az érveléssel igyekezett eloszlatni: „Oly jó, hasznos és szent dolgot ember nem indíthat ha a kimenetelét Isten megátalja... hogy az emberek ne szidalmazzák; viszont soha oly rossz dolgot nem indíthat, ha Isten jóra fordítja az kimenetelét, mindenki dicséri.”⁸⁵ Érdemes megjegyezni: Báthory még Rhédey megnyerésére is Imrefffit látta alkalmasabbnak, jóllehet a váradi főkapitány nemcsak régi emigráns társa volt Bethlennek, de sógorjelöltje is.⁸⁶ Talán ez a kis momentum is érzékeltetheti az olyan nézetek megalapozatlanságát, amelyek meghatározó szerepet tulajdonítottak – és tulajdonítanak – Bethlennek Báthory fejedelemsé választásában.

Úgy véljük, az előzmények természetes következményének tekinthetjük azt, hogy a fejedelmi trónra került Báthory öreg rokonát nevezte ki a fejedelmi tanács elnökévé.⁸⁷ Annak ellenére így értékelhetjük ezt, hogy nem csupán a saját helyzetét realisan felmérni nem tudó ifjú Bethlen Gábor⁸⁸ nehezményezte ezt, de a későbbi korok történetírói is előszeretettel írtak Bethlen „méltatlan” háttérbe szorulásáról Imrefffi mögött. Elfeledkezve arról, hogy már az is óriási társadalmi emelkedést jelentett Bethlennek, hogy egyáltalán tagja lett a fejedelmi tanácsnak, ami miatt zúgolódtak is a személye iránt ellenszenvvel viseltető erdélyiek.⁸⁹ A fejedelmi tanács élére került Imrefffi János már 1608-ban több sikeres egyezménykötéssel bizonyította Báthory választásának a helyességét. Májusban Radu havasalföldi uralkodóval kötött megállapodást, szeptemberben pedig Kassán egyezett meg rokonával, Forgách Zsigmond királyi biztossal.⁹⁰ Még ugyanebben az esztendőben a Daróczi Ferenc

⁷⁸ BOJTI VERES G., *i. m.* (1980-as kiadás) 31.

⁷⁹ MTT XIII. k. 126–127.

⁸⁰ Uo. 128–132.

⁸¹ Erről bővebben I. RÁCZ István, *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. 58–88.

⁸² MTT XIII. k. 133.

⁸³ L. RÁCZ I.: *i. m.* 86–87.

⁸⁴ Erről bővebben I. KOMÁROMY András, *Rhédey Ferenc váradi kapitány*. HK 1894.

⁸⁵ MTT XIII. k. 158. Vö. N. MACHIAVELLI, *A fejedelem*. Bp. 1964. 91.

⁸⁶ Bethlen éppen ebben az időben járt el Rhédey házassága ügyében. L. SZILÁGYI S., *i. m.* 1882. 294.

⁸⁷ MIKA Sándor, *Weiss Mihály. Egy százsz államférfi a XVII. századból*. Bp. 1893. 99.

⁸⁸ Bojti szerint Bethlen Gábor 1606-ban is „egyedül Bocskait ismerte el magánál kiválóbbnak” (*i. m.* 1980-as kiadás, 31.)

⁸⁹ Maga Bethlen is azt írta erről később Maksai Péterrel: „Prince Bocskai dying, the next Prince Gabriel Báthory continued him likewise in his military honour aforsaid, swearing him also of his Princ Councell. But this double greatnesse made him envied of the Nobility...” ItK 1976. 2. sz. 228.

⁹⁰ KÖVÁRI L., *i. m.* IV. k. 194, EOE VI. k. 102, 107–109.

királyi tanácsossal folytatott tárgyalások eredményeként rendezte a Kállóban lakó hajdúk problémáját.⁹¹

Báthory Gábor fejedelemsége történetének nagymérvű feldolgozatlansága nem teszi lehetővé, hogy részletekbe menően vázoljuk azt az óriási erőfeszítéseket igénylő tevékenységet, amelyet a gazdasági, társadalmi *mélypontra* süllyedt erdélyi állapotok normalizálása igényelt. A Bethlen és hívei vádaskodását követő történetírók – és e munkák nyomán készült szépirodalmi művek – olyan hiedelmeket ültettek el a közvéleményben, mintha Báthory Gábor egy békés, rendezett országot vett volna át, amit azután – a „gonosz Imrefffi” aktív közreműködésével – féktelen „kicsapongásaival” anarchiába züllesztett. Ebből a „felfordult” állapotból vezette ki azután az országot a „megmentőként” érkező Bethlen Gábor. A történeti tények azonban ellentmondanak ennek a manipulatív beállításnak. Eleget talán arra utalnunk, hogy a százok fegyveres szembefordulása a fejedelmi hatalommal már 1605-ben, Bocskai István idején bekövetkezett, aki csak török–tatár és román fegyveres segítséggel tudta levérni ezt az ellenállást.⁹² Ez azonban nem oldotta meg a dolgokat, és a szász probléma rendezetlensége ugyanolyan súlyos örökségként szakadt Báthory Gáborra, akárcsak a székelyeké vagy a hajdúké. A valóságban tehát Báthory egy gazdasági, társadalmi és politikai „csődtömeget” örökölt elődeitől, amit azután csak részben sikerült „szanálnia”.⁹³

A legnehezebb problémát 1608 után is vitathatatlanul a *hajdúkérdés* jelentette: több tízezer fizetetlen, a háború befejezésével „foglalkozás nélkül maradt” és a békés termelő munkába beilleszkedni nem is akaró fegyveres sorsának rendezetlensége. Báthory megpróbálkozott azzal is, hogy török pénzsegéllyel oldja meg ezt a súlyos problémát, azonban ez nem járt sikerrel.⁹⁴ Maradt az önerőből történő rendezés: a telepítések, adományozások folytatása. Az ifjú fejedelem sokat tett ezen a téren, ám még mindig jócskán maradtak olyan rendezetlen sorsú hajdúk, akik irritálták az erdélyi társadalmat. Alapvetően az ő kilengéseik miatt került sor a széki merényletkísérletre is, s nem pedig „felszarvazott férjek” bosszúja miatt, ahogyan az a köztudatban él.⁹⁵ Tudjuk, hogy a merénylet megghiúsításában óriási szerepe volt Imreffinek, aki ezután a királyi Magyarországra emigrált Kendi István kancellár helyére lépett az erdélyi államhatalmi apparátusban. Noha az összeesküvés alapvetően a hajdúkilengések miatt történt, mégsem volt elszigetelt erdélyi ügy: a szalak a királyi Magyarországra vezettek. Mindenekelőtt az erdélyi trón megszerzésére törekvő Thurzó György nádorhoz, aki a sikertelen merénylet után koncentrált támadást indított Báthory megbuktatására.⁹⁶ Ebben a drámai feszültségtől terhes légkörben „az ügyes diplomata Imrefffi mintegy a fejedelem akarata ellenére Kassára futott, s a nádorral [Kővári itt tollhibából Thurzó helyett Illésházyt ír] a *határ és a hajdúság leültetése feletti kérdéseket kiegyenlítette*.”⁹⁷ Az 1610. augusztus 15-i kassai egyezményt az erdélyiek közül Imrefffi János írta alá elsőnek.⁹⁸

A rendelkezésünkre álló történeti adatok arról tanúskodnak, hogy Imrefffi János Báthory Gábor fő tanácsadójaként a vizályok kiegyenlítésén és békés rendezésén munkálkodott szakadatlanul. Az utókor történeti irodalmában mégsem ezek a tények kaptak helyet, hanem Kemény János, valamint Hidvégi Mikó Ferenc vádjai. Kemény szerint Imrefffi összevesztette Erdélyt mind a Habsburg-uralkodóval, mind a szultánnal, és tevékenysége nyomán az országban „intestinum bellum támadott.”⁹⁹ Mikó pedig azzal vádolja Imrefffit, hogy ő biztatta fel a fejedelmet mind Szeben elfoglalására, mind a havasalföldi hadjáratra, amely tervekről Bethlen Gábor udvari főkapitánynak és fejedelmi tanácsosnak „nem volt híre.”¹⁰⁰ Ezeket a bizonyítatlan vádakot minden további nélkül elfogadta a magyar történetírás oly kiváló képviselője is, mint Angyal Dávid, aki minden rosszért egyedül Imrefffit tette

⁹¹ TT 1880. 322.

⁹² L. NAGY L., *Bocskai István a hadak élén*. 180.

⁹³ RÁCZ I.: i. m. 58–88.

⁹⁴ TT 1901. 417–418.

⁹⁵ BORSOS T., i. m. 71. A problémához l. még KESERŰ B., i. m. ItK 1963. 3. sz. 360–361.

⁹⁶ SZILÁGYI S., i. m. 1882. 132–133.

⁹⁷ KŐVÁRI L., i. m. IV. k. 198.

⁹⁸ EOE VI. k. 181, 191.

⁹⁹ KEMÉNY J., i. m. 86–87.

¹⁰⁰ MHHS VII. k. 187.

felelőssé.¹⁰¹ Milyen bizonyítékok alapján? Mert Bethlen így állította, és ezt íratta udvari embereivel, vagy ahogyan végrendeletében maga mondja „creaturái”-val. Az utókor történetírói ugyanakkor figyelmen kívül hagyták például Csiki István püspök memorandumát, amely egyértelműen azt állítja, hogy *Bethlen Gábor volt az, aki mind Szeben elfoglalására, mind a havasalföldi hadjáratra rábírta a fejedelmet.*¹⁰² Ez a kortársi adat azonban nem illett abba a képbe, amely szerint Báthory Gábor minden rossz vagy sikertelen cselekedetének a szülőatyja a „gonosz” Imrefffi volt, akinek a „ravaszágával” szemben nem érvényesülhettek Bethlen „mindenkor jó és helyes” tanácsai!¹⁰³ Ezt a felfogást osztotta különben Móricz is, aki a „Tündérkert”-ben 1612 őszéig éltette Imrefffit, csak hogy ő lehessen Báthory „Mephistó”-ja még akkor is, amikor ezt a szerepet a valóságban már csakis Bethlen Gábor tölthette be.¹⁰⁴

Imrefffi János fejedelmi kancellár, a mezei hadak generálisa azonban már 1611. július 9-én katonahalált halt a Brassó mellett vívott csatában. Halálának előzményeiről tudjuk, hogy június végén a fejedelem 200 lovassal Brassóba küldte őt, az ott lakók érzelmeinek kipuhítására. Azok azonban nem várták be a kancellár megérkezését, hanem hírnök útján tudatták vele: nem engedik be őt a városukba!¹⁰⁵ Így Imrefffi visszatért a fejedelemhez, és mellette tartózkodott egészen halála bekövetkeztéig. A Bethlentől informált Bojti azt állítja, hogy Imrefffi, ez az „együgyű öreg” erőszakolta ki az ütközetet a Bethlen részéről kedvezőtlennek ítélt terepen.¹⁰⁶ Így történt-e ez a valóságban is? – ma még nem tudjuk megmondani. Csupán annyit állíthatunk teljes bizonyossággal, hogy az „együgyű öreg” katonahalált halt ott, ahonnan az udvari főkapitány elfutott, hogy nem sokkal később magán-egyezkedésbe bocsátkozzon az Erdélybe tört intervenció csapatok parancsnokával. Az is nyomon követhető, hogy Bethlen nem sokkal a csata után megkezdte a halott Imrefffi feketítését.¹⁰⁷ Később inkább udvari embereire hagyta a vádlói szerepkört.¹⁰⁸

A történeti valóság elkendőzésére irányuló bethleni igyekezet sikerrel járt mind Báthory Gábor, mind Imrefffi János esetében. Az utókor történetírói közül csak kevesen szóltak oly mértéktartó tárgyilagossággal a csataterén elesett kancellárról, mint például Mika Sándor.¹⁰⁹ Az elfogultság olyan mérvű volt, hogy például Angyal Dávid még Imrefffi haláláról szólva is csupán elítélő jelzőket talált méltónak hozzá: Báthory „hízegő tanácsadója”-nak, a fejedelem „szerencsétlen kalandjai fő szerzőjének”, és „rossz géniuszá”-nak nevezve őt.¹¹⁰

Az 1611. augusztus végén keletkezett vers ismeretlen szerzője még másként idézte Imrefffi személyt: „... *Imrefffi János most is ugyan volna / Kit tanácsával használhattál volna.*” – mondja a költő Báthorynak, majd így folytatja: „*De hogy úgy járjon, Isten úgy engette, / Neki halálát eképpen rendölte, / Példa minékünk Achab lehet ebben / Ki csatán vesze hőrtelen lövésben.*”¹¹¹ A csataterén elesett kancellár emlékét azonban csak addig övezhette tisztelő emlékezés, amíg Báthory Gábor életét

¹⁰¹ ANGYAL D., *Bethlen Gábor életrajza*. 12.

¹⁰² Csiki István 1620. októberében írt beszámolóját l.: MHH 258–261.

¹⁰³ Erről legújabbán l. NAGY László, *A két Gábor a „Tündérkert”-ben és a valóságban*. Históriai adalékok az Erdély-trilógiához. It. 1982. 2. sz. 264–265.

¹⁰⁴ L. MÓRICZ Zs., *Tündérkert*. Bp. 1960. 347–413.

¹⁰⁵ MIKA S., *i. m.* 128.

¹⁰⁶ BOJTI VERES G., *i. m.* Bp. 1980. 36.

¹⁰⁷ L. Bethlen Gábor 1611. július 21-i lev. Déváról Rhédey Ferenchez, amelyben többek között ezeket olvashatjuk: „az futó harcáról nem kevés kárral jöttem el”, majd: „valamire adja a jó Isten dolgunknak exitusát, azt *Imrefffi uram megszeré*, immár ne hal vala addig meg, ő is *hadd ússzon együtt velünk*” (SEBESTYÉN Mihály szerk. *Bethlen Gábor levelek*. Bukarest, 1980. 39.) Imrefffit vádolni a bekövetkezettéért csupán rosszindulatú elfogultsággal lehetett.

¹⁰⁸ Bethlen az 1612. október 12-én írt levelében még hallgat Imrefffiről, noha ebben Dengelegyhynét vádolja vérfertőzéssel (EOE VI. k. 246–251. o.) Báthory Gábor és Imrefffiné állítólagos „hymen kapcsolata” az 1614-es, titkon lefolytatott „boszorkányper”-ben merült fel először. L. erről NAGY L., *i. m.* 1981. 32–38, 93.

¹⁰⁹ MIKA S., *i. m.* 134. Vö. BORSOS T., *i. m.* 58–59. vagy ETA I. k. 105.

¹¹⁰ ANGYAL D., *i. m.* Századok. 1896. 115.

¹¹¹ RMKT XVII. század 1. k. 448.

ki nem oltották a merénylők fegyverei.¹¹² Bethlen azonban nem csupán egykori riválisa emlékére szórt – és szóratott – rágalmat. Özvegyét is üldözőbe vette és meghurcolta, hogy birtokai nagy részét magának és családjának megszerezze.¹¹³ Tudjuk, hogy az Imrefffi és felesége elleni megalapozatlan vádakat évszázadokra hitelesíteni tudta az a momentum, hogy a fővádlót mindmáig Erdély legnagyobb fejedelmeként tartja számon a magyar történetírás.

Ha összegezni kívánjuk az Imrefffi János életére eddig előkerült, meglehetősen hézagos, inkább mozaikszerű adatokat, akkor mai ismereteink alapján mindenekelőtt azt mondhatjuk el: *hamis az a kép, amely a történetírásunkban és közgondolkodásunkban róla jelenleg is él.* Nincs elfogadható bizonyíték arra, hogy Imrefffi János feleségének valamiféle „hymen szolgálatai” révén lett Báthory „kegyeltje” és arra sem, hogy az ő „rossz tanácsai” okozták volna a fejedelem bukását. Ezeket a vádakat Bethlen Gábor koholta a halott ellen; amelyeket azután udvari emberei útján oly eredményesen terjesztett, hogy sikerült megtevesztenie a kései utókor történetíróit is. Móríc Zsigmond a nagysikerű, sokak által olvasott Erdély-trilógiával még szélesebb körökben tudatosította az egykori fejedelmi kancellár „rossz hírét.”

Ha a több mint negyedfél század alatt felgyülemlett legendákat lehántjuk Szerdahelyi Imrefffi János alakjáról, akkor egy olyan török hódoltság kori magyar középbirtokos áll előttünk, aki évtizedeken át szolgálta tollal és karddal a hazai abszolutista törekvések ügyét. Politikai és katonai tevékenységét a Báthory-család szolgálatában fejtette ki, s a család érdekeit képviselte a különben szintén Báthory-rokon Bocskai fejedelem udvarában is. Milyen gazdasági, társadalmi előnyökkel járt a számára ez a kitartó szolgálat? – ma még nehéz megmondani. Különösen az anyagi hasznot illetően, hiszen Imrefffi Báthory Gábor rokonaként és „kegyenceként” jóval kevesebb adományban részesült, mint például a nem Báthory-rokon Bethlen Gábor! Arra is nehéz ma még felelni, hogy a Báthoryak szolgálata milyen helyet foglal el a magyar történetírásban? Ehhez mindenekelőtt elengedhetetlenül szükséges az, hogy a magyar marxista történetírás, adósságait pótlendő, új alap kutatásokra épülő és preconcepciókat mellőző, elemző értékeléssel feldolgozza a négy Báthory – István, Kristóf, Zsigmond és Gábor – uralkodásának a történetét. Csakis ezt követően állhat előttünk megnyugtató tisztázottsággal Imrefffi János magyar történelmi helye is. A korszak szellemi életében játszott szerepét elsősorban az irodalomtudomány hivatott tisztázni. Elképzelhető, hogy e téren nem csupán az 1594-es és 1611-es verses krónikák szerzőségének végleges tisztázása hozhat eredményt,¹¹⁴ hanem annak a humanista kapcsolatnak a tüzesebb vizsgálata is, amely Imrefffit ecsedi Báthory Istvánhoz, Káthay Mihályhoz, Petki Jánoshoz és másokhoz fűzte.

¹¹²L. erről NAGY L., *i. m.* 1981. 58–61.

¹¹³NAGY L., *i. m.* 1981. 94., továbbá PETRI M., *i. m.* V. k. 630.

¹¹⁴Keserű Bálint a többször hivatkozott tanulmányában határozottan állást foglalt amellett, hogy a „Conspiratio Kendiana” szerzője nem Imrefffi volt (ItK 1963. 3. sz. 362–363). Bokros teendői valóban nehezen is engedték volna meg egy ilyen hosszú költemény megírását! Más kérdés, hogy esetleg „társszerzőként” nem vett-e részt annak elkészítésében?

REGÉNY A HATÁRON

Megjegyzések Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényéről

1.

„Könnyű azt mondani, hogy rajzoljam le a főállét, csak úgy. De szeretném tudni, hogy a lópikulába? ”¹ Nem véletlenül kezdődik Ottlik Géza *Iskola a határon* című regénye *Az elbeszélés nehézségei* című, három fejezetből álló bevezető résszel. Elméleti tanulmányaiban is többször visszatér a regényvilág rétegzettségének gondolata. Hangsúlyozza, hogy hétköznapi valóságképünk tökéletlen: a nyelvre van utalva, amely már pusztán szemléletmódja, belső kategóriái révén is nem képe a valóságnak, hanem értelmezése. Ez az értelmezés ugyanakkor megszabja gondolkozásunk kereteit is, hiszen semmi olyat nem tudunk elgondolni sem, ami nem a nyelvben, nyelvi szerkezetekben öltene testet. „A nyelvtan felépítése, berendezése – például a mondat (alany-állítmány-tárgy), az igealakok (cselekvő, szenvedő), igeidők, személyes névmások hármas tagolása stb. – egy meghatározott, önkényes valóságértelmezést foglal magában. Olyan absztrakciót, szétbontását a létezés egészének . . . , amely (bármennyire használható és zseniálisnak mondható ötlet volt) veleszületett ellentmondásossága miatt eleve tarthatatlan, az évezredek folyamán azonban beleitta magát szemléletünkbe (génjeinkbe?) úgyhogy ott már rég konkrét valóságként használjuk absztrakcióit. A nyelvnek ezzel a (részleges) valóság-struktúrájával száll szembe (ha kell) a költészet, művészet, az alkotó matematika-fizika, s tér vissza az ép, eredeti valósághoz, hogy újra abból vonja el és szerkeszse meg másféle struktúráit.”² A hétköznapi valóságmodellnek (Ottlik R₁-nek nevezi *A regényről* című írásában, melyből előző idézetünk is származik) felel meg a regényben az a „középnézet”, ahonnan az olvasó a regényt általában szemléli: „van benne tér, abszolút idő, okság, kétértékű logika, folytonosság, pszichológia, erkölcsi értékrend, még esztétikai is.”³ A regényben azonban módosul ez a valóságmodell azzal, hogy behelyezi az alanyt, „az egész modellt létrehozó és tartó én”-t R₁ világába (R₀). Az Ottliknak különösen kedves Dickens regényeiben például „az énközpontú R₀ – akár az első személy, Copperfield Dávid, Summerson Eszter, akár más főszereplő révén –, az alany, akivel az olvasó azonosítja magát, akinek a szempontjából a fordulatok, események kizárólag számítanak, mindig jelen van.”⁴ Ezenkívül még két perspektívát vesz fel: a regény elemei, „a mondatok, de inkább a bekezdések, fejezetek különféle elemeinek mozgása, visszatérő vagy módosuló hullámmozgása, lüktetése . . . meg a regény egész-nézetének tektonikája, dinamikája vagy tonalitása . . . – vagy amit stílusnak szoktunk nevezni” (R₂) és végül az a mindezekből keletkező, tovább talán már nem is elemezhető teljes világkép, új világ, még ismeretlen, csak a regénnyel mint egészszel birtokba vett valóság, új minőség, ami maga a mű (R_T).

2.

Az *Iskola a határon* szerzője mindent elkövet, hogy már a kezdet kezdetén dezorientálja az olvasót. Tudatában van annak, hogy az irodalmi mű hagyományok rendszerébe születik és hatásmechanizmusait sok tekintetben konvenciók szabályozzák. Meg is teszi a megfelelő óvintézkedéseket. „Egyfelől, ugye, a regényírással belépünk egy régi társasjátékba, azaz nagyjából olyasfélét kell nyújtatunk, amit az olvasó vár egy regénytől – másfelől meg, épp ellenkezőleg, nem olyasmit akarunk mondani, amit az olvasó vár, hiszen ezt már elmondták mások régen, ezért is várja az olvasó.”⁵

¹ OTTLIK Géza, *Iskola a határon*. Bp. 1959. 367. Továbbiakban: *Iskola*.² OTTLIK Géza, *Próza*. Bp. 1980. 197. Továbbiakban: P.³ P. 191.⁴ P. 194.⁵ P. 208.

Ezért is figyelmeztet olyan sokfelől az író, hogy résen legyünk: nem teljesen a hagyományos játékszabályok érvényesülnek. Mindjárt a bevezető részben nagyon nagy hangsúlyt kap a nyelv problémája: a hallgatás, a beszéd, a morgás és általuk a kommunikáció lehetségsége és rétegei, egészen az elhallgatott, de a másik számára érthető pátoszig és vissza a kifejező „mb”-höz; a „hiteles, eltéveszthetetlen, valódi kiejtés” kérdése és ezen keresztül a beszélők viszonya a „honfitársak”-hoz. A gondosan megadott időpont és helyszín pedig azt az illúziót kelti, hogy az idő lehetőségeivel való, a modern irodalomban konvencióvá váló játék kezdődne meg, amiben a tét a hősök addigi életútja, mely – természetes elvárásaink szerint – jövőjüket is valamennyire meghatározná. *Ebben* a regényben azonban nem egészen ez történik.

A Lukács-fürdő pontos helyszínével szemben⁶ a *határon* (igaz, azt megtudjuk, hogy a nyugati határon) levő kisváros iskolája áll. Nyilván nagyon jelentős az a tény, hogy az író végig nem nevezi meg a várost, ahol regénye játszódik. Utal rá, hogy Kőszeg az: emlegeti az 1532-es ostromot („Háromszázezer török táborozott itt” – azt mondja Medve.)⁶, de szemmel láthatóan fontos neki, hogy a városka végig megőrizze inkognitóját. Ezáltal (és a cím hangulata miatt is) a *határ* szó jelentése felfokozódik; jelzés ez a mű parabolisztikus értelmezésének lehetőségére. Persze másrészt az is igaz, hogy Jurisics hősi helytállásának is különleges jelentősége lehet, ha az író hajlandó helyszínének gondosan őrzött anonimitását feláldozni (bár a vár vagy kapitánya nevét sehol sem írja le). Erről azonban majd később.

Már a bevezető részből megtudjuk, hogy Medve, akinek kéziratát át kellene nézni, hogy a szereplők jelen sorsukban tisztábban láthassanak, már nem él. Az is kiderül, hogy kézírata most került a narrátorhoz, és egy futó utalásból az is⁷, hogy a regény szerint 57-ben halt meg. De mindenkinek csalódnia kell, aki azt hiszi, hogy Medve szabályos élettörténetét várhatja a regénytől vagy legalábbis a többiekkel közös élettörténetét. Kegyes poétikai konvenció az, amelyet bizonyos ismert filozófiai elképzelések is alátámasztanak, hogy a halál az életet minősítő és lezáró, voltaképpen struktúráló tény, amely eddigi elképzeléseink szerint az élet műben való megjelenítésekor éppen ezért kiemelt jelentőségű. Hisz ennek fényében válik a nyitott és formátlan életből lezárt és értelmezhető történet és ennek fényében válik az amorf anyag adaptálhatóvá a zárt formájú műalkotás számára. Természetesen a hő halála nem kötelező, másképp is lekereshető egy történet, de megszoktuk, hogy amennyiben mégis megtörténik, értelmezhető és értelmező szerepű legyen a műben ábrázolt életút végén akkor is, ha a halál méltatlan vagy jelentéktelen, „not with a bang but a whimper.” Nos, Medve haláláról éppen hogy értesülünk, okáról azonban éppúgy nem, mint arról sem (rövid negyvenégyes szereplésén kívül), mivé is vált, hogyan töltötte élete utolsó húsz évét. Az író tehát szakít egy poétikai-világnézeti konvencióval (nem idegen ez tőle, lásd első novelláját, *A Drugeth-legendát* 1936-ból, amely elbeszélései közül legjobban és nagyon szerencsésen emlékeztet regényének sajátos problémáfelvetésére).

De nem ez az egyetlen. A második fejezetben egy krimi izgalmaival kecsegteti olvasóját, de félbehagyja a történetet, jelezve a következő és ismét a Lukácsban játszódó fejezetben, hogy valaképpen nincs is szó krimiről⁸. Csak a regény közepe felé tér vissza a váradi eseményekhez, hogy kiderüljön: a történet befejezése valóban nem krimiszerű. Csak érintőlegesen van szó a regényben Szeredy nőügyeiről is, pedig a bevezetés olvasásakor még hajlamosak lennénk nagyobb fontosságot tulajdonítani ennek a szálnak (amivel persze egyáltalán nem azt akarom állítani, hogy a regény komplex szövetében ne lenne jelentős; csak a hagyományos értelemben vett mesében betöltött szerepre gondolok). A katonai pályáról se nagyon szól a regény; utalásokból már a bevezetőben kiderül, hogy Bébé közvetlenül az érettségi után leszerel⁹ – a „katonaság” és a „civil” dolgok szembeállításában azonban fontos és mélyebb értelmű témája a regénynek, mint majd látni fogjuk. Hozzájárul a műfaji lehetőségekkel való játékhoz az is, hogy a regény nem igazán gyerekregény, hősei nem gyerekek – néha, ritkán, gyerek módra viselkednek, de egész magatartásukban van valami „felnöttség”, ami ismét az általános érvényűség, parabolisztikus világmodell irányába mutat.

⁶ *Iskola*. 429. Utalás a témára: 311, 435.

⁷ *Iskola*. 121.

⁸ *Iskola*. 18.

⁹ *Iskola*. 10, 19.

Az „elbeszélés nehézségei” tehát bizonyos poétikai és műfaji deformációkra is vonatkozik;¹⁰ a regény mindig másról látszik szólni, mint amire kezdetben elvárásainkat, beidegzett reflexeinket irányította. Ilyen deformált konvenció végül a „regény a regényben”, a „megtalált v. közreadott kézirat” fikciója is, ez a nagy múltú epikus kellék, hiszen Medve kéziratát Bébé átírásában kapjuk; kettőjük narratívája a regény nagy részében teljesen összerosódik. Bébé állandóan figyelmeztet is Medve kéziratának „pontatlanságaira”, alakított, művészi szöveg voltára, szemben az ő emlékezésének hiteles pontosságával, s emlékezetet játékosan-kacéran az író és hőse közötti kettősségre is: „... kénytelen vagyok megszakítani M. kéziratát. Vagyis Medve Gáborét, hiszen már úgyis elárultam a nevét. Persze lehetséges, hogy nem egészen önmagáról beszél, amikor M.-nek nevezi, harmadik személyben, a főszereplőjét. Szebek Miklós magyarázta egyszer nekem, hogy a regényírók milyen bonyolult módon kotyvasztják össze hőseiket önmagukból és még egy csomó más, eleven vagy holt ismerősükből. Én azonban nem vagyok regényíró, hanem festő, és csak a magam módján tudom kiegészíteni és kikerekíteni Medve kéziratát. Ezért vagyok kénytelen megszakítani és közbeszúrni egyetémást. Nem jó az arckép.”¹¹ Bébé és M. narratívája már itt, az első rész 3. fejezetétől összeolvad. Idézøjelben, tehát „Medve kézirataként” előadott fejezet ezután csak három van (I. 4, II. 6–7.) és az utolsó fejezet két bekezdése, ahol Bébé elbeszélése közben Medve gondolatait idézi, lényegében fejezet közben változtatva meg a beszélő perspektíváját: fontos itt a szó szerinti megegyezés Bébé egy korábbi monológiájával, de nagyon lényeges eltéréssel, amit még lesz alkalmunk tárgyalni¹². (Már egy korábbi fejezetben is addig szokatlan módon idézi Bébé Medve ki nem mondott gondolatait,¹³) A nézőpont állandó változtatása persze relativizálja is a történetet, dezorientálja is az olvasót; másrészt meg kell jegyezni, hogy új és szokatlan módja az epikai hitel megszerzésére való régi és hagyományos regényírói törekvésnek. Hiszen a több szempontból előadott esemény, ha a pontos részletek vitathatóak is, bizonyosan megtörtént és igaz, – valami olyasmi tényleg történt. Hogy mennyire így van, láthatjuk abból az egyetlen jelenetből, ahol Bébé hangsúlyozza, mennyire egybeesik saját emlékezete Medvéével, a kórházi fejezetben (381–82). Azzal persze, hogy Bébé helyesbíti Medve elbeszélését és figyelmeztet az írói formálásra, figyelmeztet ugyanarra a saját elbeszélésével kapcsolatban, sőt az *Iskola a határon* című regénnyel kapcsolatban is, melynek mindkettőn megalkotott szereplői. Elbeszélésük formailag annyiban is összerosódik, hogy az M. és Medve jelölések kettőssége hamar eltűnik. Mindez tehát kiközösítheti az olvasót megszokásaiból. Az alanyi szempont, az R₀ megkettőződése, két összefonódó protagonista alakja nehezebbé teszi az egyikkel vagy másikkal való naiv azonosulást. Fontossá lesz, hogy odafigyeljünk a kettejük mozgásának apró eltolódásaira, az író által már a bevezetőben kijelölt szintéren: az isten előtt, „aki nézi mindezt.”¹⁴ (Annyiban persze érvényes is a „regény a regényben” konvenció, hogy az 1957–58-as keretből néznek vissza az 1922–26-os – és 1944-es – eseményekre.)

3.

Medve sorsa is utal a regény parabolyszerűségére: ha nem a teljes életút érdekes, ha úgy is határt szabok az olvasó természetes és jól kondicionált azonosulási vágyának azzal, hogy figyelmeztetem: semmi köze a hős élete nagyobb feléhez, például halálához sem, hanem csak az élet egy valamely

¹⁰ Számos egyéb relativizáló tényező is van a regényben. Pl. amikor a parancsnok higgadt, férfias, biztató mosolyáról esik szó és rögtön utána: „A parancsnok azonban nem tudott semmit, s a molya nem bízottott semmire.” (162)

¹¹ *Iskola*. 34.

¹² *Iskola*. 464.

¹³ *Iskola*. 430–431. Fontos vitájuk alkalmával történik ez, Medve és Merényi párbaja után: Bébé biztatásának ellenére Medve megtagadja, hogy Merényiék ellen azok saját eszközeit használja, híven fő törekvéséhez, amely nem más, mint egyénisége épségének megóvása. Medve és Bébé belső világának, reakcióinak szembesítésére döntő pontokon először akkor kerül sor, amikor érzik, hogy elnyeli majd őket ez a világ: (Bébének itt jutnak eszébe játékaik, amelyekről érzi, hogy örökre elhagyta őket, 138., Medvének a 297–302. lapon, a fogdában jut eszébe hasonlóan az otthona, de l. már 162–3., majd 332, 465).

¹⁴ *Iskola*. 12, 16.

szempontból fontosnak tekintett darabjához – akkor ez az életszakasz esetleg valamely általános mondanivaló közvetlen kifejezésekként fontos, – nos, így lehetséges a regényt példázatnak tekinteni. Ezt a hatást más tényezők is segítik.

Az „isten szeme előtt” lejátsszó történet színtere tehát a határ. Valóban kulcsszava a regénynek: egyrészt megtudjuk, hogy a nyugati országhatár (és célzásból azt is, hogy Kőszeg), másrészt pontosabb meg nem nevezettsége miatt jelképes is: gyerekkor és felnőttkor, a valódi, keserű világ és a „kényes, szép, fényűző, komolytalan civil” dolgok között.¹⁵ Mert percnyi kétség sincs afelől, hogy az iskola a világ színpada, ahol e világ szerkezetére tanítanak. Ottlik maga is ismételtlen figyelmeztet erre. Egyik interjújában, az újra felvetődő sztereotip kérdésre az állítólagos Musil-hatás felől, azt mondja: „De arról sem írt, (már mint Musil, Z. F.) hogy ki lehet-e bírni az emberi társadalmat még szélsőségesen őszinte kedvében is, a civilizáció önáltatása nélkül.”¹⁶

Többször beszélt mindig kicsit önironikusán, „írói hivatásáról” is: „Nagyon sok író azért választja ezt a pályát, mert van valami mondanivalója. Valami van a bögyében, valami fontos dolog – erre elmegy írónak, és elmondja. De van olyan is – például Kosztolányi is ilyen meg én is –, akiknek esze ágában sincs semmiféle speciális mondanivaló, csak eldöntötte, hogy író lesz. Az ilyen embernek a mondanivalója az egész élet, a teljes világmindenség, a létezés egésze. Erről nehéz műveket írni.”¹⁷

4.

Erről szól hát elsősorban az *Iskola a határon*: „az egész életről, a teljes világmindenségről, a létezés egészéről.” Mégpedig olyan módon, hogy a regény különböző lehetőségeinek is a „határán” mozog; nemcsak parabola, sőt, igazában hiányzik belőle a jelentések könnyű és egyértelmű átjárhatósága. Nem sok olyan magyar regényt írtak, amelynek ilyen tökéletesen megalkotott a szerkezete. Számszerű megfeleléseiről alkalomadtán még beszélünk. De ezentúl a mű motívumok sűrű hálózata is. Szinte minden mozzanata utal valahová, megtalálja valahol a maga megvilágító párhuzamát. E motívumok gyakran jelképként működnek, (pl. a hó, a sár és a kő), máskor meg éppen az analógia tágítja ki, állandósítja jelentésüket. Nagyrészt e motívumrendszer Ottlik eszköze R_1 és R_0 meghaladására, az egyszerű közlésen túl olyan regényforma kialakítására, melynek minden mozzanata jelentéssel terhes. Rendkívül művészi szerkesztett az idők rendszere is: mint már említettük, a regény három időben játszódik, s a szerző gondosan ügyel a tempóra; a legfontosabb és a leglassabban elmondott a katonaiskola első három hónapja, lényegében az első két rész és a harmadik rész eleje, egészen addig, míg a „sok nehéz tudás ólma”¹⁸ megülepdek a szív vagy a gyomor alján. Gyakran ír le Ottlik kompozíciós köröket: egy-egy eseményt mintegy függőben hagyva, a körülötte történtek, közvetlen előzmények elbeszélésébe fog, úgyhogy csak jóval később derül ki, miről is volt szó, mikor hirtelen visszakapcsol a félbehagyott eseményhez, új nézőpontba, más megvilágításba helyezve a már korábban is leírt jelenetet. Ilyen kisebb kör van a 77. és 83. lap között, csak később derül ki, miért feküdt a földön Medve és Czakó, és hogy mi a magyarázata Bébé és Szeredy viselkedésének. Ilyen nagy kompozíciós kör, amikor Bébé fenékebe rúgja Medvét. Hasonlóan visszatér az a jelenet, amikor Medve az ágyra löki Merényiék fehérneműit stb. A harmadik rész a második rész vége (a hóesés) előtti eseményekkel kezdődik. Különleges szerepű az a visszakapcsolás, amikor a vízledei jelenet a Medve szövegeként idézőjelben közölt II/7. fejezetben egész másként, teljesen mellékes eseményként tér vissza, az oksági összefüggés Bébé és Szabó Gerzson ügye és e között, ahogy az eseményt Bébé előadta, nála nincs meg.¹⁹

Mégis, számos elem ugyanakkor a szerkezet zártsága ellen dolgozik. A hősök sorsának relatív (a zűszé szempontjából vett) nyitottságáról már esett szó. De tágítja a parabolisztikus kereteket a

¹⁵ *Iskola*. 353.

¹⁶ P. 207.

¹⁷ P. 251.

¹⁸ *Iskola*. 18.

¹⁹ *Iskola*. 138, 196 (128, 189.)147, 152.

regényben motívumként vagy strukturáló elvként szereplő irodalmi utalások sora: Pascal, Schopenhauer feltűnése éppúgy, mint Szent Pálé vagy a *Lázadás a Bountyn* című regényé.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy a világ színpadán és iskolájában, a határon játszódo regény ugyanakkor milyen konkrét is a maga lélegző, élő gazdagságában. A látszólag realista regényvilág tarka élete nemcsak elfedi, kicsit tagadja is a parabolát. Nem hiába szereti Ottlik annyira azokat az írkat, akik tökéletes atmoszférát tudtak teremteni, kiválóan ismerik világukat és érzékletesen jelenítik meg azt²⁰, és nagyon modern szerkesztésű regényben kevés van, mely ennyire szerencsésen takargatná, hogy szádunk nagy felfedezői, merész „dilettánsai” közé tartozik, akikről Ottlik Hemingway-esszéjében beszél.²¹

5.

Maga a regényszerkezet Szent Pál Rómaiakhoz intézett levelének egyik passzusán nyugszik (Rom. 9. 16), amely úgy áll az első rész élén, mint a *Pokol* kapujának felirata Danténál: Non est volentis, neque currentis, sed miserentis Dei („Annakokáért tehát) nem azé, aki akarja, sem nem azé a ki fut, hanem a könyörülő Istené.”) A mondat a kegyelem lehetőségeit boncolgatja: szabad akaratumk, igyekezetünk semmit sem ér, csak Isten irgalma választhat ki: ennek a passzusnak az értelmezésében katolikus és protestáns exegeták meg szoktak egyezni.

Dante sem véletlenül kerül elő: a könyv hármias beosztása feltevésünk szerint ugyanazt a szakrális jelentőséget hordozza, mint a *Commediában*; a bevezető rész pedig önmagában is három fejezetre oszlik (hármias osztású egység). Itt is pokoljárás az út; és a csillagokhoz vezet. Az író egy helyen név szerint is megemlíti az olasz költőt: „A civilek, a család? Talán elájulnának a szánalomtól, mint Dante a szélfújta lelké látván, ha tudnák a felét, amit mi tudunk, pedig azzal még semmit sem tudnának.”²²

A világ, amelynek szerkezete feltárul a regény hősei előtt, az Istentől távoli tragikus világ, a rejtőzködő Istené, „aki nézi mindezt.”²³ (Nem véletlenül találkozunk kétszer is Pascal nevével a mű lapjain²⁴.) A világ, ahol „néma gyerekek anyja sem érti szavát”.²⁵ És Istenhez, úgy tetszik, épp úgy nincs átjárás, mint a civil világhoz. Medve úgy gondolja, anyja érti szavak nélkül is. „Nem jók a szavak. Valahol talán tudja a dolgokat, szavak nélkül; s ezért nem szeret magyarázkodni. Minél jobban ritkulnak a szavak, annál jobban sűrűsödik az igazság: s a végső lényeg a hallgatás táján van. Csak abba fér bele.”²⁶ Medve, Szeredy, Bébé, sőt Jaks is értik egymás hallgatását, tagolatlan dörmögését – a civilek azonban, a legszeretettebbek és legszeretettebbek is, értetlenek. J úlia sem egészen tudja, mi is van Bébével, hogy csomagjait, amelyekben pedig „pontosan tudja, hogy mit küldjön”, elkobozza Schulze²⁷. Ebbe a motívikus sorba kapcsolódik Medve is, amikor azt várja, hogy Jézus „magyarázkodás nélkül is” értse őt. De „nem történt semmi”²⁸. Medve akkor határozza el, hogy megszökik.

Megszökni azonban nem lehet – épp azt a morális tartást kellene feladni, amit Medve végig megőriz. Bébé, a jó szándékú átlagember, l'homme moyen sensuel, a három barát közül a legkevésbé marad érintetlen, ő jut a legközelebb ahhoz, hogy jóvátehetetlenül elnyelje ez a világ. Mikor Merényiek játszani, sőt a többiek holmiját rabolni hívják, tehát a „hatalom” közelébe kerülve – megérinti az új helyzet varázsa. Ő az, aki nem siet mások segítségére (Formes Attila cipője esetében például, de máshol is, viselkedése éles ellentétben áll Medvéével). Medvével szemben is gyakran ingerült: – már említett kórházi jelenetükkel kontrasztban áll az a hangsúlyosan felidézett, más és más magyarázattal kísért jelenet, mikor fenékebe rúgja a barátját.²⁹ Mégis Merényiek közelében lelkiismereti válságon megy

²⁰ Kevésbé nagy íróknál is ellágyítják ezek az erények (Somerset Maugham, Hunyady Sándor).

²¹ P. 149–153.

²² *Iskola*. 331.

²³ *Iskola*. 12, 16.

²⁴ *Iskola*. 370, 429.

²⁵ *Iskola*. 183, 299, 303, 462.

²⁶ *Iskola*. 182–183.

²⁷ *Iskola*. 215. L. még 467.

²⁸ *Iskola*. 264.

²⁹ *Iskola*. 138, 196.

keresztül, és amikor Medve és Merényi párbajakor ő is megmozdul, amikor nem tér vissza Merényiék futballcsapatába, látható, hogy megváltozott. Hármuk közül Szeredy őrzi meg legkevesebb konfliktussal, bár nem keserűség nélkül, integritását.³⁰ Amikor a regény írása idején (ismét egy szerkezetet nyitó mozzanatot, ez az időszakos 57 nyara és 58 tavasza között, a regény írásának ideje, beleépül a regény cselekményébe), visszajön a hegyről, ahová érzelmi konfliktusai elől menekült, gesztusa a regényben Medve visszatéréssel kerül közvetlen párhuzamba. („Mi a fenének jöttél vissza? – kérdeztem hát tőle a Lukácsban. Azért ment fel a hegyre kilenc hónappal előbb, mert nem bírta tovább, egyszerűen. Torkig volt az egésszel, gyűlölte önmagát és valamennyi szerelmét, sőt unta és utálta is már. Ezt értettem. De a teremburáját, gondoltam, ezer kartács és bomba, hát minek jött vissza? – Miért? – Mb-felelte. Vagyis azért, hogy a Matej kinyalhasa a fenekét.”³¹)

A visszatérés egyszerre a rend vállalásának és a személyiség védelmének, tehát valamelyest az embert felfaló rend elleni lázadásnak a gesztusa. A lázadás lehetősége fontos témája Ottliknak. Ezzel foglalkozik – a Római levél egy másik passzusával szembenézve (Rom. 13.1 és folyt. „Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak, mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől; és a mely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek” stb.) – már *A Drugeth-legendá* című novellában is. Ahogyan a novella hőse megfogalmazta: „Semmilyen . . . lázadás . . . nem lehet isteni eredetű . . .”³² A novella öreg katonatisztje végül is fellázad a túl sokáig túrt rend és saját hosszú tűrése ellen, és talán nem véletlen, hogy az író egy későbbi interjúban visszaidézi a novella szavait: „Nézd, nekünk egy kicsit véresnek és rongyosnak is kell lennünk . . .”³³ A lázadás és a behódolás különböző lehetőségeivel találkozunk a regényben. Ez a világ a feltétlen engedelmisséget követeli meg, de ez is a könnyebb út („Schulze fölötté áll személyes érzelmeinknek. Nevetséges és fölösleges lett volna gyűlölni. Azt sem kívánta tőlünk senki, hogy szeressük, valahogyan mégis ez látszott a könnyebb útnak.”³⁴) Állandóan a Pofa be! Maul Halten! Hallgass! Nincs extrawurst! és színönimáik járják.

Az első kísérlet az ellenállásra, a Fekete Kéz összeesküvése, amelynek hamar bekövetkező kudarca Medve és Bébé elkeseredését kiváltja, csak tétova kísérlet. „. . . Itt nem volt összeesküvés. De ha lett volna, akkor sem volt ki ellen, mi ellen. Legfeljebb a világ belső szerkezete és emberi mivoltunk végső természete ellen.”³⁵ Utána jel marad a falon, (a véce falán), Medve tenyere nyomának „szörnyű ,mene tekel’-je”. Az író azonban megtagadja a kínálkozó szimbólum saját maga által felvetett lehetőségét: „. . . és ha Medve tenyerének a nyoma végzetes jel volt a falon, talán a láthatatlanná vált Fekete Kéz szörnyű, mene tekel’-je, hát annyi bizonyos, hogy nekünk erről nem volt tudomásunk, sőt ma sincs róla tudomásom. Lehetséges, hogy fennáll a dolgok közt valamiféle isteni rend és összefüggés; az is lehet, hogy jeleket ró a falra, mindenféle, szívesen kínálkozó, sőt magukat kellető jelképeket; s kétségtelen, hogy magam is könnyebben tudnám rendbeszedve és cselekményszerűen elbeszélni, hogyan telt el három évünk, ha a Fekete Kéz jeléhez igazodom: csak hogy számunkra semmi ehhez fogható nem jelentett . . .”³⁶ Ismét az „elbeszélés nehézségei!”

Az első összeesküvésnek azonban másik, komolyabb felel meg a regény motívumai közt: Medve és Bébé kockás füzete. Ebben a világban, amelyben mindenki bűnös, mert „a követelményeket úgy szabták meg, hogy soha senki ne lehessen ártatlan”, ezért a büntetéseket vaktában osztják³⁷, sőt a napot kezdő csuklógyakorlatot nem is lehet úgy tekinteni, mint testedzést: „pusztán arról volt szó, hogy hajnalonként egy félórás büntetéssel kezdjük mindig a napot”³⁸ – tehát ebben a világban, ahol szabad emberhez méltó életet paradox módon csak Merényi és bandája él, – lehetséges még egy kitérés, a szellem, a művészet. Nem véletlen, hogy Szeredy is, Medve is, Bébé is művészekké válnak később. Mikor Merényiék lecsapnak a füzetre, melyben Medve és Bébé véres drámája készül, a szellemmel

³⁰ *Iskola*. 90, 121.

³¹ *Iskola*. 452.

³² OTTLIK Géza, *Hajnali háztetők*. Bp. 1957. 109.

³³ P. 274.

³⁴ *Iskola*. 140. L. még 159, 337.

³⁵ *Iskola*. 152.

³⁶ *Iskola*. 151.

³⁷ *Iskola*. 207.

³⁸ *Iskola*. 192.

szembeni szükségszerű gyanakvásuk nyilvánul meg. És joggal: „... mintha Merényiék a világon sem lennének, nekünk éppen azt jelentette az egész.”³⁹ Végül is Merényiék nem tudnak mit kezdeni a kockás füzettel. Bébé nem nagyon fényesen állja meg a próbát. (Szeredy viszont itt is mellé áll – kontraszt a 44-es fejezettel, ahol Bébé is ott van már). A Medve által dühében eltépett füzetnek azonban a mű motívikus szerkezetében nemcsak az engesztelő kék füzet felel meg, hanem a nagyobb engesztelés: Medve kézírata, kis túlzással: maga a regény. És összefügg a füzet „a” könyvvel⁴⁰, ami mint Kőszeg vára is, megnevezetlen marad, csak utalásból azonosítható. Éppen így kerül párhuzamba a regény motívikus szerkezetében a könyv, tehát a művészet és a végvár témája. A könyv az *Így írtok fi.* „Játék volt az egész könyv, szívdobogató, ámulatos marhaskodás... Régesrég nem azért idéztük, ... hogy ne vessünk, hanem az ellenálló, titkos hatalma miatt.” A szellem és a humor is szabadságot ad és bizony a játék is. De talán nem véletlenül kerül motívikus összefüggésbe itt a művészet, a humor, a játék és a végek. Ismét az előbbi Ottlik-interjú: „Visszatérve a *Drugeth-legendá*-hoz: Van kisebb játék és van nagyobb játék. Nincs szebb dolog, mint ez a béke, ez a humánus tevékenység, ez a játék itt...’ – De van-e szebb dolog a végeknél? Ahol kikeletkor sok szép madár szól s homlokodon a vér lecsordul! A katona nagyobb játékot játszik – vagy mindenestre játszott Balassi Bálint idejében, mint a játékos, életre-halálra –, Balassi pedig még ennél is nagyobbat, költészetet. S hogy ez még életnél-halálnál is nagyobb tétre megy, mehet – ez még hosszabb téma.”⁴¹ Ahogy a regényben olvassuk: „Engem talán egy életre megtévesztett mindez, s lehet hogy azért mentem el festőnek, mert azt képzeltem, hogy a festészet olyan kellemes kupleráj, mint a szerdai két rajzóránk volt. Ma már tudom, hogy a művészet sajnos nem kávéház, hanem akkor már inkább hasonlít egy keddi vagy szombati menetgyakorlatra, ami igazán keserves és homályos célú mesterség volt, mégis, ha keresztül vonultunk a városka utcáin, örömmel leltük benne, hogy valami fegyelmezett és egyben helyre dolgot mutassunk a civileknek, bárha belegebedünk is”.⁴² Az sem véletlen, hogy a „könyvet” Júlia küldi és így kifejezetten a szeretet témájával kerül kapcsolatba.⁴³ A könyvek és Medve, s rajta keresztül a manipulálhatatlan személyi integritás pedig úgy kerül motívikus párhuzamba, hogy Schulze „eddig kicsit félt és undorodott a könyvektől, az egész témától, helyes ösztönrel”⁴⁴, a Varjú pedig hasonlóképpen undorodik Medvétől.⁴⁵ Még egy fontos mozzanat az iskola drillje és a művészet sajátos végvári szabadságának és ugyanakkor saját drilljének szembeállítására: a művészet rendjével először (szemben saját anarchikus nótázásukkal) a Merényiék rendje ellen fellázadó Ötvenévi énekében találkozik Bébé.

6.

Az identitás megőrzése joggal kerül a középpontba. Már az első fejezetben, az Eynattent megszólító üvöltő negyedéves torzítva ejti a fiú nevét (Hejnatter), a második fejezetben M. kéziratában, valamint az első fejezet összefoglalásában a tartalomjegyzékben „Hejnakker” áll.⁴⁶ Bár lehet ez utalás az elbeszélés nehézségeire is, mégis erősebbnek érezzük a személyiség fenyegetettségének jelzését. Külön kellene elemezni a regényben felbukkanó dalok, nóták funkcióját. Az első fejezet első lapján az „Aki nem lép egyszerre” szól (később Medve szökése és visszatérése után, de aztán később, negyedéves korukban is: „Már mindenki így csinál / Úgy csinál / Így csinál...”, az „ősrégi medvetánc”.⁴⁷ Medve gyakran visszatérő dala, Bob herceg belépője, a rejtett identitásra utal).

³⁹ *Iskola.* 387.

⁴⁰ *Iskola.* 343–344.

⁴¹ P. 275.

⁴² *Iskola.* 157.

⁴³ *Iskola.* 344.

⁴⁴ *Iskola.* 371.

⁴⁵ *Iskola.* 396. A regény motívikus szerkezetét gazdagítja a többszöri hivatkozás a *Lázadás a Bountyn* című ifjúsági regényre; az embertelen parancsnok ellen humanitásból fellázadó és tragikus véget érő tengerészti történetére.

⁴⁶ *Iskola.* 24, 30, 469.

⁴⁷ *Iskola.* 255, 362–363.

A két pólus Merényi – a nem hivatalos hatalom – és az önállóságára félve ügyelő Medve (a regény vége felé ő is kap egy ironikus vágást).⁴⁸ Már az első találkozásukkor szembekerülnek, bár Medvének eredetileg tetszik az arisztokratikus Merényi. Valószínűleg nem véletlen, hogy nevük alliterál. Konfrontációjuk a párbajban népmeseien törvényszerű – Merényiék bukása után Matej azonnal Medvének kezd nyalni.

Végigvonul a regényen Medve és Czako ellentéte is. „Medve értette meg a leglassabban és a legnehezebben. [Új fejezet.] Czako Pali értette meg a leghamarabb.”⁴⁹ Czako az, aki könnyedén, személyisége igazi sérelme nélkül, tehát szabadon alkalmazkodik, pontosan tudja, meddig ugrálhat, és nem is akar tovább. Szembeállításuk már a második fejezetben (az első, M. kéziratából idézettben) elkezdődik és következetesen folytatódik⁵⁰. Együtt verik meg őket. Van Medvének egy visszatérő Wunschtraumja, az intézet valóságával szemben álmódott Trieszti Öböl, egy szebb, boldogabb világ jelképe.⁵¹ Kapcsolatban áll egy lovas álomképével⁵², és látomásában a szökésből való visszafordulásához ettől a lovastól kapja a parancsot,⁵³ „Élj!” – így a menekülés ábrándképe a sorsa, a valóság vállalásával kapcsolódik. De összekötetésben van Medve saját büntudatával is, szintén a Trieszti Öböl képével kerül asszociatív kapcsolatba az intézet borzalmait előrevetítő szerencsétlen kalandja, mikor ő bánt meg egy Dégenfeld nevű fiút.⁵⁴ Czakonak viszont van egy tollszára, amelyben, „ha a világosság felé emelve belenézett az ember, Davos behavazott körképe vált láthatóvá”⁵⁵ (79, l. még 119, 413). A tájképes tollszár a Trieszti Öböl ellendarabja, a kép és látomás közötti értékkülönbség megfelel annak, amely Czako és Medve között van. „Czako Pali bátor gyerekek született” (119, mikor Merényi gyanúsán nézegeti tollszárát), Medve gyávasága, ill. bátorsága, sőt, vakmerősége sok eszmefuttatás tárgya. Jellemző viselkedésük különbözősége a Fekete Kéz megszűnése után, Czakót is nekilökik a vécefalnak, de ő nevetni kezd és tenyerének nem marad nyoma. Both Benedek a moziban Czako mellől ül át Medvéhez. A szembeállítás azonban a két vonatjelenetben csúcsoódik ki, mikor Czako szó nélkül (bár ezúttal „fojtott dühvel”) tűri, hogy csokoládétojását rugdossák, táskjáját kiborítsák, Medve viszont a Varjú provokációjára megrántja a vészféket.⁵⁶

7.

Medve ellentéte a regényben, más irányból, Apagyi. Az ő lázadása azonban nem belátásból fakad, mint Medvéé, hanem értetlenségből.⁵⁷ Viselkedése mégsincs méltóság és érték nélkül. Ismét motivikus párhuzam: Medvét is holtak hiszik, miután megverték.⁵⁸

Egész más kérdés Ötvevényi. Az Ötvevényi-fejezet a regény középpontjában áll. Ötvevényi jogaival akar élni, ellene valódi koncepciók per folyik. A kizáratásáról és megszégyenítéséről szóló fejezet, melynek csúcspontja az Ecce homo-jelenet előképére mintázott közszemlére állítás⁵⁹, számszerűen is az egész regény középpontja. És természetes, hogy az 1944-es nagyváradi fejezet, amelyben barátja,

⁴⁸ *Iskola.* 448.

⁴⁹ *Iskola.* 77.

⁵⁰ *Iskola.* 41, 78–79. stb.

⁵¹ *Iskola.* 30, 49, 57, 122, 465.

⁵² *Iskola.* 63.

⁵³ *Iskola.* 266, 300.

⁵⁴ *Iskola.* 63.

⁵⁵ *Iskola.* 79. L. még 119, 413.

⁵⁶ *Iskola.* 334. 397 ff. Itt természetesen további motívumrokonságok adódnak Formes lábbelijével, Orbán süteményével és almájával, Matej kacsaszírával. Merényiék harcolásában egy darabig Bébé is részt vesz, Szeredy nem; Medve pedig még a Schulze által szétosztott csomagokból sem kíván részesedni. Innen a magatartásban rejlő erkölcsi felszólítás dühös elutasítása: „Te cserkész!”

⁵⁷ *Iskola.* 349.

⁵⁸ *Iskola.* 121–122.

⁵⁹ *Iskola.* 233. Néhány oldallal előtte: „Borsa . . . úgy került bele az Ötvevényi-ügybe, mint Pilátus a Krédóba.” 229.

Jaks, aki (szintén nem bibliai előképek nélkül) elég gyáván viselkedett az Ötvevényi-ügyben, megmenti Szeredyt, – ez a gesztus ismét utal az Ötvevényi-fejezetre. A 44-es váradi fejezet viszont a második rész szimmetriapontján helyezkedik el.

Ötvevényi kizárása ellentétes motivikus kapcsolatban áll maguknak Merényiéknek kizárásával. Mindkét esetben koncepciók per folyik, de míg Ötvevényi sorsa mártírium, Merényiék esetében ez a per valahogy mégis az igazsággal megegyező eredményt hoz: „Furcsa volt hallani, nagyjából az igazságot . . . Szégyellünk, mert hazug, hamis dolog volt. Zavarba hozott bennünket, mert az eredménye mégis az igazsághoz hasonlított. Én azt érzem, hogy nem így kellett volna ennek megtörténnie.”⁶⁰ Mindkét esetben megalapozatlan szexuális vádpontok merülnek fel, és mindkét esetben „furcsa volt látni” az identitásukat veszített „vádlottakat”, a kiközösített Ötvevényt, meg azt, „aki valaha Homola volt”, „aki Burger volt”, stb.⁶¹

Merényiék természetesen ugyanannak a szisztémának esnek áldozatul, amelynek nevében ők is gyötörték a többieket – de most ők „ugráltak” túl sokat, egy náluk is nagyobb hatalom és az őket fenntartónál is veszedelmesebb álszentség távolítja el őket. Ezzel visszaérkeztünk a regény alapmondathoz.

8.

Említettük már, hogy a regény alapmondata egy Szent Pál-idézet, Rom. 9.16. Ottlik úgy önti rá regényének szerkezetét erre a mondatra, mint Joyce az *Ulyssset* az *Odüsszeidra*. Az első és harmadik rész címe innen van. Jellegzetes és fontos a változás, hogy a „könyörülő Isten” helyett áll a „Sár és hó”. A változtatás egyszerre komoly és ironikus. Sár és hó, jelképi értelemben, fontos motívumai a regénynek.⁶² Amikor Bébé a kórház után szolgálatba lép, mielőtt meglátja, hogy a holmija fel van forgatva, leveri a maradék havat a talpáról.⁶³ A sár és a fekete éjszakák és hajnalok⁶⁴ után a hóesés december első hetében valódi kegyelmi aktus. „Hullt, hullt a hó. A kopasz ágakra fehér prém simult, . . . fehérség borult a parkra, . . . a városkára, a hegyekre, az egész világra. Véget ért a sár korszaka . . . Tiszta és puha szőnyeget terített lábunk elé az égi kegyelem. Megbűvölten néztem ezt a fehér, édesen szelíd és mégis hatalmas varázslatot. A sűrű, lankadatlan hópelyhek lassan belepték Schulze elhagyott lábnyomait.”⁶⁵ A fejezet fontosságára jellemző, hogy a második rész végén és egyben az egész műnek nagyjából az aranyetszési pontján helyezkedik el.

Mégsem ez az utolsó szó a regényben. Az író azáltal is hangsúlyozza a folytonosságot, hogy a következő rész elején visszakapcsol a hóesést megelőző eseményekre és csak a harmadik rész negyedik fejezetében folytatja ismét az elbeszélést.⁶⁶ A hóesés még csak a „lélegzési technika” megtanulásához elég: „Aztán mégis leesett a hó, kirajzolódott a jéghideg világ némely kontúrja. Megtanultunk élni a tájban és egymagunkban a többiek között. Eltűrték egy-egy lélegzetvételt.”⁶⁷ A regényszerkezetet a bevezetéséhez visszakapcsoló utolsó fejezetek teljesítik csak be a hóesés ígérletét. Fontos, hogy a már említett részben, ahol Medve és Bébé szövege összefonódik és Medve szinte szó szerint megismétli Bébé egy korábbi meditációját⁶⁸, a két szöveg között épp az az egyik eltérés, hogy Medve felsorolásába, itt a regény végén, a sár és hó motívuma is bekerült: „Tejsav vagy gyanta, valami kitermelődött izomlázból, sebekből, sárból, hóból, életünk gyalázatából és csodáiból; valami kenyérszerű, ami nélkül most már nehéz volna megenni”. Csak utalnék itt arra, hogy a kenyér szintén bír bonyolult és változatos motivikus szereppel. Medve nagyon szereti, mindent kenyérral eszik; a kenyérnek keresztény számára való fontosságáról nem kell bővebben szólnunk.

⁶⁰ *Iskola*. 441–443.

⁶¹ *Iskola*. 233, 442, 445.

⁶² *Iskola*. 280–283, 314, 353, 367, 375–377, 464–5.

⁶³ *Iskola*. 382.

⁶⁴ *Iskola*. 280, 313, 367.

⁶⁵ *Iskola*. 284.

⁶⁶ *Iskola*. 314.

⁶⁷ *Iskola*. 353.

⁶⁸ *Iskola*. 464–465, l. 204.

A tulajdonképpeni kegyelmi aktus tehát a harmadik rész befejezése, az elmondott miatyánk és a csillagos ég fontos témája. Erről azonban később.

A három résznek szerkezetileg a bevezető rész egy-egy fejezete felel meg, amelyekre értelemszerűen szintén érvényesek az alapmondat megfelelő tagmondatai. Az utolsó három fejezet szerkezetileg is visszakapcsol: az uszoda és a hajóút, tehát a víz szimbolikus keretbe foglalja a regényt.

Az alapmondat azonban travesztálva is strukturálja a regényt. Visszatérő és kifejező fordulata a diákos-jasszos: „Na! Mit ugrálsz?, vagy „Te! te akarsz itt valamit? Mi?”⁶ – egyszerre jellemezve az iskola reális világát és az emberi cselekvések parabolisztikus hiábavalóságát, a társadalom durva és ordenaré szövétét.

9.

Az intézet légkörében mindjárt kezdetben legfeltűnőbb a durvaság. Az emberi társadalom itt valóban a civilizáció önáltatása nélkül nyilvánul meg. (Medve először a német nevelő arcán látja az álarc nélküli valóságot, ezért is értékeli Colalto jó modorát olyan pozitívan Bébé egy későbbi elmélkedésében,⁷ és ezért kap hangsúlyt mindjárt a bevezetésben, hogy Bébé és Szeredy – lázadásból ez ellen a rend ellen, de talán „valamiféle művészi egyensúlyérzék” miatt is – rég leszoktak a káromkodásról. Első emléküik az „örjögve kiabáló” negyedéves:⁸ „Bognár nemcsak goromba volt, hanem szinte szakadatlan görcsös lázban rángatózott a türelmetlen embergyűlölettől.”⁹ Egész más ez a világ, mint a „független, magányos, méltóságos, férfias élet”, melyet Bébé tízéves koráig élt.¹⁰ A különbséget kifejezi az a jelenet, melyben Formes apjával beszélget egy őrnagy, egész atyáian – ő kivülálló, – majd elküld egy negyedévest, hogy hozza ki az étrendet az apukának. „Szöget ütött a fejembe az őrnagy kétféle arkifejezése. Itt nem volt semmi „fiacsám” és semmi atyai mosolygás. A régi növendékkel halk, nyugodt, szinte megkönnyebbült nyersséggel beszélt a tiszt.”¹¹ Ez a jelenet szembesítődik azzal, mikor Merényi elragadja Formes cipőjét.

Ebben a világban más a nyelv is, mint a civil életben (l. bevezető fejezet), és mások az emberi kapcsolatok. Van ugyan személyes szeretet is (Medve és Bébé a kórházban). De nem ez a döntő. Itt nem játsszák a szeretet „kényes, szép, fényűző, komolytalan civil” játékát, mint Bébé Júliával. „Tudtam, hogy a színészkedésnek egy fajtája; kedves és halálosan fontos színészkedés.”¹² Szeredyvel „nem kellett szeretnünk egymást. Erről nem volt szó,” „Érdekeink több rétege kötött össze bennünket, . . . mert hajszál-gyökereink sajnos nagyonis valóságosan össze voltak fonódva . . .”¹³ „A tehetetlen összetartozásnak időtlen időkre szóló köteléke bogozott össze bennünket; . . . valami, ami talán kevesebb a barátságnál és több a szerelemnél. A civilek is össze vannak kötözve, a Himalája hegymászói, a szerelmesek, mert másként nem megy a dolog. Mi azonban ráadásul tudtuk, hogy mindenen túl mindnyájan külön mérközést játszunk a magunk sorsával . . . és senki emberfia nem jöhet” a segítségünkre. „Ezért volt „szívósabb és tartósabb a mi kötelékünk, mint a hegymászóké vagy a szeretőké, mert ez a tudás is eleve bele volt szövő”¹⁴. Szeredy szerelme Barikával, Magdával „parancso-

⁶ *Iskola.* 313, 292.

⁷ *Iskola.* 64, 147, 394.

⁸ *Iskola.* 24.

⁹ *Iskola.* 33. L. még 74, 92, 314, stb.

¹⁰ *Iskola.* 42.

¹¹ *Iskola.* 67.

¹² *Iskola.* 62, 299–304.

¹³ *Iskola.* 353.

¹⁴ *Iskola.* 204–205. Lehetséges magyarázata ez annak is, miért marad kifejtetlenül Medve halála. Bébé nagyon nem szeretné, ha Jaks bajba keveredne Váradon, de „ha Jaksot agyonlövik egy falnál, ez az ő dolga lesz. Téves, hamis és fölösleges volna ehhez bármiféle részvételünk, hiszen hozzá sem tudunk szólni és azt sem tudjuk megmondani, vajon végleges vereséget szenvedett-e vagy éppen fordítva, alaposan kicsellőzött ilyenmódon a sorssal. Nem ismertük a játékszabályait, csak azt tudtuk, Szeredy is, Medve is, én is, maga Jaks is, hogy egy ponton túl, mint mindnyájan, egyedül vívja ő is nagy mérközését és senki emberfia nem jöhet a segítségére.” (204–5.) A regényre csak a megszerzett

latlan emberi kapcsolat” – mégis, Magda elől is el kell menekülnie. Bébé: „Nem akartam arra gondolni, hogy mások, milliók kirekesztésével szeretjük egymást Júliával.”⁷⁸

A végső választ Medve imája és meditációja adja meg, a csillagos ég alatt: a meglelt felebaráti szeretet (ismét a Római levél szellemében is, Rom. 13. 9.) Az igazi szeretet ez, mely nem „színészkedés”, „kényes, szép, fényűző, komolytalan civil játék”, nem kizárólagos, hanem egyetemes, minden ember szolidaritásán és összefonódottságán alapul: „Ti a feltéte őrözött szerelmeitek alján csak a részvétlenség fájdalmasan szilárd talaján építhettek, az én közönyös magányom pedig, a személytelenség végső kérgéin belül, a szerelemnél erősebb egymásba-olvadás sűrű, cseppfolyós, semleges lávártegeből táplálkozik. Úgy szeretem felebarátaimat, mint önmagamat. Ugyanazzal a fajta szeretettel. Nem jobban . . . Másképp hogyan érthetnék meg a néma gyerek szavát is? Hogyan volna lehetséges, hogy a mi siralmas eszközeinkkel, szóval, tettel, rúgásokból, tréfákból, otromba, elnagyolt jelekből, mégis megértjük egymást? Hogy közölni tudunk többet, mint a mondanivalónk?”⁷⁹ A regény végén Bébé szeretetteljesen ironikus kommentárja (mint korábban Szeredy és saját retorikája után is) csak kiemeli Medve szövegének pátosztát, a gondosan végigszívott utolsó közös cigaretta pedig a dolgok lényegtelen-ségének relativitását visszaidézve, a Lukács-fürdő napozóágyával áll motívikus kapcsolatban. Medve szavai a felebaráti szeretetről ironikusan idézik vissza Tóth Tibort is, aki a maga álszent és képmutató módján már az I. rész első fejezetében elmondja ezt a szentenciát⁸⁰ (27.). A két mondat relatív súlya közötti különbséget és így az iróniát maga a regényszerkezet adja. Nagyon lényeges, hogy a hajóút a csillagos ég alatt zajlik; a csillagos ég témája itt összes kanti implikációival értendő.

Az intézetbe való bevonulás idején a köd témája dominál. „Ezzel kezdődött életünk igazi zűrzavara. Ha eddig nem értettem egyetmást, hát most aztán olyan sűrű köd szállt le . . ., hogy ettől fogva minden összezavarodott; s napokba, hetekbe telt, amíg annyira tájékozódni tudtam, hogy megtaláljam a saját orromat. De az már nem az én orrom volt. En sem voltam már önmagam.”⁸¹ A teljes bizonytalanság, a világgal való ismerkedés ideje ez. Később a köd semleges lesz, sőt, barátságos („De ha leszállt néha ez a vastag, ólmos köd, a kedvünkért szállt le és nem a rajparancsnokok kedvéért.”^{81a} Az idő megszelídült, a megszerzett nyugalom mellett feltűnnek az élet bizonyosságai is. Szóba kerül a festő-pálya,⁸² és feltűnik a csillagok témája, amely hivatva lesz felváltani a kődöt. Kiderült, hogy az embertelen világ a maga módján élhető. Maja tarka fátyla, amely lehullott a világról és láttatni engedte annak valódi lényegét, visszaereshkedik. Meg lehetett tanulni, hogy a lényeges és lényegtelen között nincs különbség. „A dolgok fontosságát s egyben a fontosság lényegtelen-ségét.”⁸³ Hogy takarékoskodni kell a mozdulatokkal, és egy élettárs sem fontosabb, mint egy napozóágy (az elején) vagy egy cigaretta, amit gondosan végigszívunk (a végén). De az élet mégiscsak nagyszabású dolog. Vannak dolgok, amikben nem lehet csalódni: „És hogy lobog, lüktet, mély, titkos nyugalommal az életünk a csillagok alatt. Egy tóparti kastély-félére gondoltam, . . . ahol . . . vászonra fogok festeni valódi olajfestékekkel, és cigarettázom, és jó detektívregényeket olvasok, és a nagyszabású életemhez bizonyos tekintetben állandóan szól a dzsessz.”⁸⁴ Közben azonban, mikor Merényiék közelében Bébé is azok „szabad, emberhez méltó” életét kezdi élni, pillanatnyi megingását jellemezve

bizonyosság, az ólomsúlyhoz hasonlóan már végleges és változtathatatlan személyiségrétegek kiépülése tartozik, Medve egyedül vívott meccse sorsával már nem.

⁷⁸ *Iskola*. 354.

⁷⁹ *Iskola*. 462–3.

⁸⁰ *Iskola*. 27.

⁸¹ *Iskola*. 77.

^{81a} 199.

⁸² *Iskola*. 462–3. 340.

⁸³ *Iskola*. 6.

⁸⁴ *Iskola*. 369. Fontos állomása Bébé nevelődésének az is, mikor – a hóesés után, – kölcsönadja Medvének a *Lázadás a Bountynt*, – és a fél zsíroskenyér említése (286–7.) a bevezetés félkar-félláb „felajánlását” idézi vissza (8). Az idézetben szereplő tóparti kastély pedig természetesen a Trieszti Öbölre rímel.

a köd témája már jelentést vált, a keserőséggel együtt,^{8 5} értékékké változik: „Mindenből hiányzott a régi keserűség éles, tiszta íze . . . Eloszlott a köd, és nyomban romlani kezdett a látásom. Mire megyek ezzel a heves, testközei boldogsággal, ha nincs meg már hozzá a távlatom? Kikapcsolódott az életem igazi frekvenciája, a lobogás, a töltés – a labdarúgásnál sokkal izgalmasabb, vakmerőbb, nagyobb játék . . .”^{8 6} Említettük már, hogy a csillagok témája a művészi hivatás meglelésekor jelenik meg^{8 7} és feltűnik Bébé meditációjában a tóparti kastélyról és nagyszabású, boldog életéről – prófécia, mely, mint rögtön megtudjuk, nagyjából valóra is vált. Másodszor a hajóúton kap nagy hangsúlyt ez a motívum. Világos a könyv motívumrendszeréből és a csillagmotívum topikus múltjából, hogy itt a természeti és erkölcsi világrend jelképi megjelenítéséről van szó. A könyv világában a hóesés témájához kapcsolódik közvetlenül. Szeretét és csillagok, kegyelem és világmindenség témája a *Commedia* zárlatában ötvödik csodálatosan:

Ma già volgea il mio disiro e il velle ,
 Sì come ruota che igualmente e mossa,
 L'amor che muove il sole e l'altre stelle.

Ottlik regényében a tragikus világszemléletet a kegyelem szünteti meg: „Semmi nem megy úgy, ahogy kellene, azaz, ezer, tízezer vágyunk, reménykedésünk dugába dől: de az az egy, legfeljebb két legeslegfontosabb dolog, ami nélkül nem lenne élete az embernek, az végül mégis sikerül. Csak úgy mellékesen, természetesen. Hálára sem tart igényt a sors.”^{8 8}

A hajóút tehát harmonikusan zárja le a regény gondolati szövetét. Visszakapcsol a bevezetéshez. A csillagos ég és a felebaráti szeretet kegyelme az élet, a világ keserű ismeretével párosul^{8 9} – de a huszonhét éve tartó szabadság minden percét élvezni lehet.

10.

Mennyire öntörvényű vagy modell értékű világ az intézet? Erre nehéz egyértelmű választ adni. Kétségtelen, hogy a dolognak semmi köze a katonasághoz. Bébé, aki – eltekintve az iskolától – soha sem volt katona, nem „civil”. Marcell Karcsi viszont kívülálló, és minden civilek prototípusa nem más, mint Czakó tábornok, Czakó Pali apja.^{9 0} A hölgyet kísérő katonatiszt éppúgy elkomolyodik és kilép társasági szerepéből tisztelgéskor, mint Medve és Bébé. „Itt nincs átjárás a két világ között.”^{9 1} A két világ – a civil és az „igazi” – egymás szempontjából kölcsönösen valószínűtlennek, álomszerűnek tűnnek, mégis a civil élet „valósága” könnyebb fajsúlyú. Az első szabadság szándékosan és nagyon jelentőségteljesen rövidre fogott leírásából világos ez. Otthon Bébé magát érzi álomszerűnek, az intézetben az otthon eltöltött kéthetes szabadság tágul emlékezetükben végtelenné. „A szabadság nem nagy kezdőbetűvel írott fennkölt eszme volt nekünk, hanem a szó valódi értelme, a választási lehetőségek nagy bősége s a rabság, tilalmak, kényszerek nagymérvű ritkulása.”^{9 2} Dehát, ha hittünk is benne, mint a lélekvándorlás hívei a nirvánában, a tenger mérhetetlenségében bizony elenyésztek ezek a fényecskék, és tudtuk, hogy földi vándorlásunk végéig bizony a mi életünk a valóság. Bajos lett volna komolyan venni a civilek életét.”^{9 3}

Hasonló irányba mutat a regény időkezelése is. Az első három hónap kapja a legnagyobb súlyt, a harmadik részben erősen meggyorsul az elbeszélés tempója, az érettségi, sőt, a főreal kezdete óta eltelt évtizedek alig számítanak. „A három év [az alreal] például egyáltalán nem telt el, hanem van; minden

^{8 5} *Iskola.* 90.

^{8 6} *Iskola.* 411.

^{8 7} *Iskola.* 340, 366.

^{8 8} *Iskola.* 340.

^{8 9} *Iskola.* 18.

^{9 0} *Iskola.* 116, 326–328.

^{9 1} *Iskola.* 331–332.

^{9 2} L. az utalást a bevezetőre. 17–18.

^{9 3} *Iskola.* 320–321.

pillanata áll egyhelyben, kivétítve a mindenség ernyőjére, szélesen, mint egy divergens sugárnyaláb metsző pontjai szférikus felületen.”⁹⁴ Ez jelenti a személyiség biztos fogódzóit, amely, ha olyan nehéz és keserű is csakugyan, mint az „ójom a hajófenéken”, mindenesetre „végeleges és változhatatlan, ahol már nem mozdul az életünk, tehát rossz szó rá, hogy lelassít, hiszen egyáltalán mozdíthatatlan és befejezett” – a többi csak „maradék nyári nagyvakáció”.⁹⁵ A mozdíthatatlanul létező három évvel szemben tehát a vakáció „mámoros”, álomszerű lebegése áll.

11.

Miután az *Iskola a határon* nemcsak nagy modern regény, hanem jelesül magyar regény is, a nemzeti sors alapvető kérdéseit is érinti a maga csendes módján. Maga a Szent Pál-i alapmondat is tartalmaz egy ebből a szempontból fontos utalást: a Rákóczi-család jelmondata volt és tudjuk, hogy Ottlik milyen büszke kuruc őseire.⁹⁶ Kiemelt szerep jut – és nyilván nem véletlenül – 1944-nek („az ember nem árulja el a hazáját; még ha rohadt is a hazája”,⁹⁶) A Kőszeg–Jurisics témáról már bőven volt szó; tágabb összefüggésbe kapcsolja azonban a vereség etikájának a kérdése. Van még mit védeni egy utolsó váron, akkor is, ha az ellenség már kifelé megy a vár mögött elfoglalt országból.⁹⁷ A mohácsi csata négyszázadik évfordulójára rekapitulálja aztán ezt a témát: a vereségnek éppúgy formáló, alakító, nevelő hatása van egy nemzetre, mint az egyén életére: „A vereségek fontos dolgok, a futók tudják jól” – mondta egyszer egy interjúban Ottlik.⁹⁸ („Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük veszített nagy csatáinkat, melyeket túléltünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartjuk a győzelemnél – mindenesetre igazibb tulajdonunknak.”⁹⁹ 1956 is része a nemzeti vereségek témájának. Az 1957-es kezdet a Lukács-fürdő teraszán, az ironikusan megszólított honfitársakkal és a szintén ironikusan említett nagy-nagy jóakarattal, ugyanebbe a gondolatsorba vonható (természetesen a „katonák” és „civilék” különválasztása is.) A valódi áhítattal és tisztelettel, amivel Ottlik Kőszeg védőiről ír, számos ironikus mozzanat áll hát szemben. Nem utolsósorban az, amikor Schulze minden kis dologban a nemzet létét látja fenyegetve és aszerint intézkedik, azaz győtri a növendékeket. Ez az „ostromállapot”-téma ironikusan áll szemben a Jurisics-végvár témával.

12.

Természetesen tudatában vagyok, hogy megengedhetetlen szimplifikálások tömegét követtem el a regény komplex szövetével szemben. Fontos szálakat alig, vagy egyáltalán nem érintettem, vagy nem varrtam el, sokértelműségeket lesóványítottam, – bizonyos szereplőkről nem is szóltam, de elemző dolgozatnak talán nincs is más lehetősége.

Lehet, hogy a dolgozat egy árnyalattal túl „komoly”; hiányzik (nem nyelvéből, de anyagából) az a humor, amely annyira jelen van a regény minden rétegében – még áhítatában is. És talán több szót érdemelt volna az író sajátos tradicionalizmusa, amely ezt az 1959-es regényt érzésünk szerint a Monarchia utolsó nagy regényévé teszi.

⁹⁴ *Iskola*. 151.

⁹⁵ *Iskola*. 18, 19.

⁹⁶ ^aErre az összefüggésre Szörényi László hívta fel a figyelmet.

⁹⁷ *Iskola*. 201.

⁹⁸ *Iskola*. 429–430.

⁹⁹ P. 28.

⁹⁹ *Iskola*. 459.

IRÁNYZATOK ÉS ÁLLÁSPONTOK A MAGYAR VERSELMÉLETBEN

A magyar nyelvű költészet legalább ezeréves, de hogy milyen is tulajdonképpen a magyar vers, arra még ma is – itt is – csak keressük a legmegfelelőbb magyarázatot. Egyáltalán: magyar versnek számít-e minden magyarul megszólaló vers? Szerintem igen. De a vitás kérdések innen is tovább gyűrűznek. Vers-e a szabadvers? Létezik-e önálló szimultán versrendszer? Nevezhető-e magyarnak az időmértékes verselés? És talán a legbonyolultabb: mi az alapja legrégebb hagyományú, egykor legelterjedtebb versrendszerünknek?

Mai bizonytalanságaink nem újkeletűek. Földi János már 1790-ben arról panaszkodott, hogy „oskoláinkban a deák verstudomány első kezdetének csekély előadásával megelégedtek. A magyarban ment kiki amint a természetűtől vezéreltetett, vagy valamely előbbi versírónak követésére elindult.”¹ Azóta létrejött, sőt, egyes korszakokban öröndetesen felvirágozott a magyar verselmélet. Néhányan mégis úgy érzik, nem jutottunk közelebb a megoldáshoz. Ha valaki iskolában tanítható, szilárd ismereteket akar rögzíteni, elkerülhetetlenül a „vitás verstani kérdések” szövevényébe bonyolódik.

Épp ez a látszólagos kiúttalanság indokolja azonban, hogy az elődök nagyvonalú félresöpérése helyett a gondos újraolvasás, a kritikai egybevetés fáradságosabb módszerét válasszuk.

Az MTA Irodalomtudományi Intézetében, „A magyar irodalmi gondolkodás története” c. vállalkozás részeként elkezdődött a *magyar verselméleti gondolkodás történetének* feldolgozása. E hosszabb távú munkáról szeretnék itt előzetesen hírt adni. Dolgozatom arányai nem értékrendet tükröznek. A méltányosnál nagyobb teret szánok az alig ismert kezdeteknek, valamint a legújabb, részben még publikálatlan fejleményeknek.

Vershagyomány és versfogalom a régi magyar költészetben (1760-ig)

Tudománytörténeti szempontból értékelhető magyar verselméleti írásokkal csak a versújítás korától kezdve, 1760 óta találkozhatunk. Az ezt megelőző évszázadokról csak közvetett úton alkothatunk képet. Elméleti megnyilatkozások híján az adott korban érvényesülő költészeti *hagyományok*, valamint az írott emlékekben felbukkanó *fogalmak* történeti vizsgálata is sokat elárulhat a versről való gondolkodás hazai kezdeteiről.

Középkori szövegmélekeink arról tanúskodnak, hogy régi költészetünk versformái lényegében *öt különféle hagyománytípus* egymásra épülése, többszörös kölcsönhatása során alakultak ki. Ezek: a zsolttár típusú, a himnusz típusú, a goliárd típusú, a klasszikus típusú és az ősköltészet típusú vershagyomány. Indokolatlan volna bármelyiket is a többi rovására kiemelni: mindegyiknek megvolt a maga sajátos szerepe. Latin és magyar nyelven, egyházi vagy világi témák kapcsán, ének- vagy szövegversként hatottak. Némelyik formaelem meghonosodását versen kívüli tényezők is támogatták: idegen eredetű dallamok vagy éppen a szónokiassá csiszolt prózaritmus jelenségei.

Máig eleven tanulságokkal szolgál a verssel kapcsolatos korabeli *fogalmak* vallatása. Nálunk a „vers” kifejezés legkorábbi előfordulása ingadozó szótagszámú, dallamhoz társult, páros vagy csoportos mondatokra, *énekelt zsolttársre* vonatkozik. A XV. század elején (1448 előtt) másolt Jókai-kódex egyik példázata szerint fráter Jakab azt kérdezte ferences rendtársától, hogy „*mire az vigasságban a verset meg nem változtatja vala*”,² vagyis miért nem más zsolttárt imádkozik akkor, ha örül. Legrégibb, a maga helyén *versnek* nevezett magyar szövegmélekkünk is zsolttáridézet, az 1490 körül írott Festetics-kódexben: „*Uram hallgassad meg én imádságomat – és én üveltésem te hozjad jusson.*”³ A *vers*, *versus*, *versiculus* szóval jelölt régi fordítások hosszú sora igazolhatja, hogy itt sajátos, kitüntetett szövegtípusról van szó. A kódexek versfogalma egyrészt bizonyos rendezettségéről (legalább a dallam-sorokhoz való igazodásról) tanúskodik, másrészt olyan szellemi élményről, amelytől az esztétikum mozzanata sem idegen. Az Érdy-kódex egyik legendája szerint (1526) Péter apostol „*elkezdé . . . az nemes éneklést, . . . és annak utána az több szent apostolok az több versét éneklék vala. A mennyei*

¹ FÖLDI J., *A versírásról*. Bp. 1962 (1790), 61.

² *Nyelveléktár VII*, 34.

³ *Nyelveléktár XIII*, 12.

szent angyalok es megzendülének az égben... És bel telék mindeneknek hallására föld mennyei dicséretnek zengésével”.⁴

Ez a versfogalom mai felfogásunk szerint *mondatsoros régi szabadversnek* minősíthető. De viszonylag korán felbukkant nálunk a főként latin hagyományt őrző *klasszikus versfogalom* is. A középkori iskolákban latinul tanították a versírás mesterségét, az *ars metricát*. Fennmaradtak Szalkai László esztergomi érsek 1490-ben készített gyermekkori széljegyzetei egy latin ekloga kapcsán. A poéta itt „versszerző mester”, a műzák „versszerző asszonyok”, a disztichon magyar neve „két számú vers”.⁵

A reformáció korában Melancthon wittenbergi magyar tanítványai hozták és terjesztették itthon a klasszikus latin metrikai ismereteket: Dévai Bíró Mátyás, Honter János, Sylvester János. E hagyományt folytatta a rendkívül nagy hatású Molnár Gergely (1556-tól), majd Károlyi Péter is (1567). Dévai és Sylvester már magyarul is *versnek* nevezte a klasszikus szerkezetű disztichon sorait.

Az egyházi közének térhódítása és a világi énekek társadalmi elismerése tette lehetővé, hogy elődeink egy harmadik területre is kiterjesszék a versfogalom érvényességét. Az *ars metricával* szembeállított új minőség volt ez: *ars rhythmica*, szabályozott terjedelmű, énekelhető, rímmel is egybecsengő sorok csoportos ismétlődése. XVI. századi műveltségünkben a rímes-szakaszos énekelte *vers nemzeti hagyományként* vert gyökeret, bár kialakulásában külső, pl. ótörök és középlelatin hatások is közrejátszottak.

Kardos Tibor könyvéből ismerjük Csanádi Albert pálos költő 1515-ben fogalmazott latin levelét, melyben egy ritmikus stílusban („*rithmico stilo*”), magyarul („*in nostro idiomate*”) írott verses művét említi.⁶ Tinódi – mint az 1554-ben közreadott *Cronica* ajánlásából kiderül – „*ritmus szerint magyar nyelvön énekbe szép nótákvá*” szerette törtékeit.⁷ Huszár Gál pedig 1574-ben ilyen magyarázatot fűzött egy verses zsoltárfordításához: „*E psalmust mi eképpen csináltuk ritmussal való éneken azokért, akik csak magyar módra való versekkel akarják énekelni*”.⁸

Mintegy 200 éven át mind egyházi, mind világi témájú közénekeinket tudatosan „magyar módra”, ütemhangsúlyos mértékek szerint írták. Címzövegekben, záróstrófákban, előszókban, ajánlásokban sűrűn találkozhatunk a „magyar ének”, „magyar ritmusok”, „magyar versek” megjelöléssel. A *ritmus* itt énekelhető rímes verssort jelent, a *vers* viszont többnyire teljes (általában négy soros) versszakot.

Néhány tudatos, értekező jellegű megnyilatkozás is akad a régiségben. Balassi Bálint a *Szép magyar Comodia* Prologusában (1588), Szilvás-Ujfalvi Imre az 1602-es debreceni énekeskönyv *Praefatio*-jában, Szenci Molnár Albert a *Psalterium Ungaricum* bevezetésében (1607), Gyöngyösi István a *Kemény János... emlékezete* utószavában (1693) tett figyelemre méltó megállapításokat a magyar versről, a versszerzés, a versfordítás gyakorlati, technikai kérdéseiről. Szenci Molnár vetette föl először, majd Gyöngyösi fejtette ki részletesebben a korlátozott szótagszám és az egybecsengő sorvégek („*cadentiák*”) elvét.

A XVII. század végére a különféle hagyományok egybefonódó szálaiból kialakult a magyar költészet egységes versfogalma. A szövegvers is önállósult: Petróczy Kata Szidónia felkiáltójeles címei (*Vers! vers!*) már nem verssort, nem is versszakot jelentenek, hanem nótajelzés nélküli, teljes lírai költeményt.⁹

Nézetek harca a versújítás korában (1760–1843)

A felvilágosodás szellemi légkörében éleződött elvi küzdelemmé az a feszültség, amely korábban csak nyomokban jelentkezett: a kultúra nemzeti jellegének és a nemzet kulturális előbbre jutásának látszólagos ellentmondása. Mindenki jót akart: az is, aki a magyart védte az idegennel szemben, és az is, aki újat kívánt a régi helyett, kétségbe vonván, hogy „*Oly szent és oly szép az avított rámára tekert*

⁴ *Nyelvmléktár* V, 221.

⁵ *NytudK* 1895; és *MNy* 62 (1966)

⁶ KARDOS T., *Középkori kultúra, középkori költészet*. Bp. 1941, 207.

⁷ TINÓDI S., *Cronica*. Bp. 1959 (1554), ajánlás

⁸ *RMNy* 353. sz., 359. l.

⁹ *ItK* 1915.

vers'. Molnár János „Bévezető levele”,¹⁰ ahonnan ez a Horatius-idézet származik, mintegy a versújítás nyitánya, természetes korszakhatár.

A XVIII. század második felében a költők, nevezetes írástudók cikkei, levelei már tele vannak közvetlen verselméleti fejtegetésekkel. A viták során csoportok szerveződtek: a „metristák” a deákos, klasszikus verstípus hívei; a „ritmisták” a magyar hagyományú rímes („sarkalatos”) versre esküsznek; az ún. Ráday-nem követői pedig a „kétszeres verset” eszményítik, mely rímes is, időmértékes is egyszerre.

Földi János 1790-ben, *A versírásról* szóló munkájában – a Magyar Musában közzétett korábbi cikkei nyomán – tárgyalta először a háromféle magyar verselés prozodiáját. Ugyanerről írt – sajnos, félbemaradt – tanulmányt Csokonai.¹¹ E kéziratos munkák saját koruk közvéleményére alig hatottak. A különféle álláspontok inkább a sajtó és a Kazinczy által közintézménnyé fejlesztett levelezés útján terjedtek. A „prozódiai harc” fegyvertárában főleg nyelvészeti érvek szerepeltek (pl. Révainál, Ver-seghynél), de helyet kaptak – például Berzsenyinéél – az ízlés és a költőiség (a „poézis”) szempontjai is. [„A magyar verstani eszmélkedés kezdetei”-ről részletesebben Orosz László könyvében olvashatunk (1980)].

A versújítás korát a *hagyományörző* és a *hagyományteremtő* törekvések egyidejű megjelenikülése jellemzi. Közös alapvonásnak tekinthetjük az öröklött, illetve az átvett formák minél tökéletesebb, tudatos megvalósításának lényegében *klasszicista* igényét.

A nemzeti versidom eszménye a XIX. században (1843–1898)

Verselméleti gondolkodásunk újabb korszaka – a 19. század közepén – a „nemzeti eszmény” jegyében kezdődött. Fogarasi János – népi dallamaink ritmusképletére hivatkozva – sajátos „időmérték” vélt fölfedezni a régi típusú magyar versben (1843). Ő indította útjára a magyar choriambus („lengedező”) és antispastus („toborzéki”) legendáját.¹²

Fogarasi, valamint az őt követő Erdélyi János ütemfogalma és népköltészeti érdeklődése nélkül aligha jött volna létre Arany János alapvető, a magyar versritmus törvényeit a beszélt nyelv és a népköltés vizsgálatára alapozó tanulmánya „*A magyar nemzeti versidomról*” (1856).¹³ Arany a magyar vers ütemeiben egy „hangsúlyos góc” köré rendeződő szótagcsoportokat érzékelt, és ezek természetes előzményét az indulatoktól fűtött élőbeszéd ritmusában kereste. Számba vette ugyanakkor a költői gyakorlatban kialakult, hagyománnyá rögzült kötött formákat is.

Ütemhangsúlyos versrendszerünk alapkérdéseiben azóta is minden állásfoglalásunkat szükségképpen Arany nézeteihez viszonyítjuk. Tudós költőnk munkája azonban akaratlanul is két különböző irányzat kiindulópontja lett.

Versészeink egy csoportja lényegében *nyelvi*, hangtani és mondattani megfigyelésekre építette verstani elméletét. Torkos László – Toldy Ferenc nyomán – még a magyar időmérték jelenségeit is a német módra értelmezett *szóhangsúly* tagoló szerepével magyarázta.¹⁴

Ennél realisabb alapot kínált a finnugor népköltészet hazai megismertetése (Hunfalvy Pál, Munkácsy Bernát és mások jóvoltából), valamint a magyar nyelv szólamhangsúlyának nyelvészeti vizsgálata (pl. Balassa József és Brassai Sámuel munkáiban). Ezekből az előzményekből sarjadt Arany László *Hangsúly és rhythmus* c. töredékes dolgozata (1898).¹⁵ Arany László a hangsúly szerinti tagolódás jelenségeit vizsgálva felismerte a 4 szótagnál hosszabb egységek belső, ritmikai megoszlását (pl. *vármegeyhá-lzára*).

¹⁰ MOLNÁR J., *Régi jeles épületekről*. Nagyszombat, 1760.

¹¹ CSOKONAI V. M., *A magyar prosodiáról* (1799?) in *Minden munkája* 2. köt. Bp. 1973. 150–168.

¹² FOGARASI J., *A magyar nyelv szelleme*. II. Verselés. Pest, 1843.

¹³ ARANY J., *A magyar nemzeti versidomról*, in *Vál. prózai munkái*. Bp. 1968. (1856), 146–193.

¹⁴ TORKOS L., *Verstani vezéreszmék*. Tanáregyleti Közlöny 1870/71.

¹⁵ ARANY L., *Hangsúly és rhythmus*. – ÖM II. Bp. 1901 (1898), 319–356.

A másik fő irány inkább *zenei* jellegű. Fogarasi János, Erdélyi János és Greguss Ágost a népköltészet dallamritmusát vette alapul – Aranyt is megelőzve – a magyar versütemek leírásához. Az Aranyt követő nemzedék legkiemelkedőbb alakjára, Négyesy Lászlóra viszont a kortárs Pónori Thewrewk Emil zenetudományi nézetei hatottak. Ő honosította meg a jelentéstől független „vershangsúly” fogalmát.

Négyesy tudománytörténeti jelentőségét az adja, hogy a magyar nyelvű verselés *egészét* igyekezett átfogni, megteremtve az egységes szemléletű leíró rendszerezés alapjait. Könyvei klasszikus értékek (1887, 1892).¹⁶ Néhány észrevétele mai vitáinkban is hatásos érvként szolgálhat.¹⁷

Verselméleti irányok és törekvések a XX. század első felében (1898–1944)

A XX. század első fele nem hozott kiemelkedő teljesítményeket, a tudomány szak látókörét azonban több irányban is tágította. Folytatódott a nyelvészettel és a néprajzzal megindult termékeny kapcsolat (Hegedűs Lajos, Junker Henrik, ill. Vikár Béla, Jakobi-Lányi Ernő). Jelentős költők, írók kapcsolódtak be a véleménycserébe (Babits, Kassák, Németh László). Irodalomtörténészek, egyetemi tanárok életművében kapott rangos helyet a verstani érdeklődés (Sík Sándor, Földessy Gyula, a pályakezdő Horváth János).

Heves vitát váltott ki Gábor Ignác munkássága. Ő tulajdonképpen Torkos László szóhangsúly-elméletét újította fel, ógermán párhuzamokra hivatkozva. Egyenetlenül váltakozó ütemhatárokkal, németes ütemelőzőkkel tagolta verssorainkat. Neki köszönhetjük viszont a verselés történeti fejlődésének, a nyelvtörténettel való szerves összefüggésének gondolatát.¹⁸

E korszakban fordult a figyelem az újabb magyar líra verstani kérdései felé is. A Nyugatban a szabadversről vitáztak (Babits, Kassák, Illyés és mások); többen (köztük Horváth János, Sík Sándor, Földessy Gyula, Németh László) Ady ritmusát fogták vállalórá. Megszületett a „szimultán vers” fogalma.

E kezdeményezések valódi értékét csak verselméletünk háború utáni, legújabb korszakából visszatekintve határozhatjuk meg.

Verselméleti gondolkodásunk közelmúltja (1945–1978)

Az utóbbi harminc év törekvéseit ismét az Arany utáni két fő iránnyal jellemezhetjük.

A *zenei* fogantatású, formális rendszeralkotásra törekvő irányzat kivételes képzettségű alakja volt Horváth János (1878–1961). Négyesyhez hasonlóan az áttekinthető, tanítható *összegezés* igényével lépett fel. Először adott költészetünk metrumkészletéről tudományos igényű „rendszeres magyar verstant”. Bár alapvetően az „ideális versnyomaték” híve volt, számos szakmai részletkérdés is közelről érdekelte a versritmusú szólásoktól az „ötös alapú szerkezetekig”, középkori verselésünkötől az időmérték és a beszédhangsúly bonyolult kapcsolatáig.¹⁹

A zenei metrumszemléletet alapos zene- és irodalomtörténeti adatfeltárással társította Szabolcsi Bence.²⁰ Akaratán kívül lett a máig kísértő „gagliarda”-mítosz szülőatyja. Ezt a 6/8-os olasz táncritmust (♩♩♩ ♩ ♩♩ ♩♩) metszetes jambusi sorainkkal hozták összefüggésbe (♩-♩-♩ ∥ -♩-):

Elvont képletokban, rendszerteremtő metrikai opozíciókban gondolkodott – amerikai tudósként – Lotz János. A világ versrendszereit egybevető áttekintése nemzetközi jelentőségű.²¹ Itthon kevésbé

¹⁶ NÉGYESY L., *A magyar verselmélet kritikai története*. 1887. NÉGYESY L., *A mértékes magyar verselés története*. Bp. 1892.

¹⁷ Vö. Kr. 1980. 11, 21.

¹⁸ GÁBOR I., *A magyar ősi ritmus*. Bp. 1908. GÁBOR I., *A magyar ritmika válaszfűjtje*. Bp. 1942.

¹⁹ HORVÁTH J., *A magyar vers*. Bp. 1948. HORVÁTH J., *Rendszeres magyar verstan*. Bp. 1969 (1951). HORVÁTH J., *Vitás verstani kérdések*. NyudÉrt. 7. 1955.

²⁰ SZABOLCSI B., *Vers és dallam*. Bp. 1972 (1959).

²¹ LOTZ J., *Általános metrika*. in *Szonettkoszorú a nyelvről*. Bp. 1976, 215–236. (Angolul: 1973-ban).

hatott, már csak azért is, mert hagyományos versrendszerünket – a hazai felfogással ellentétben – pusztán szótagszámlálónak tekintette.

A másik fő irány képviselői nem a kész képletekre, hanem azok *beszélt nyelvi* alapjaira figyeltek. Vargyas Lajos a vers ütemeit a hangzó szöveg teljes vagy kettéosztott szólamaiból származtatta. Az ütemek ritmikus rendjét időbeli kiegyenlítődsüknek (igazodásuknak) tulajdonította. Kétségbe vonta viszont a hangzó nyomatékok ritmusképző szerepét.²²

Vargyas nagy vitát kavart, úttörő elméletét szerencsésen egészítette ki az erdélyi Szabédi Lászlóé. Őt épp a beszélt nyelv mondatainak *hangsúlyszerkezete* érdekelte. Elmélete szerint a szólamok fő- és mellékhangsúlyai alakítják ki az ütemeket. Az élőbeszédre is jellemző, érzelmileg színezett nyomatékos mondatok hangsúlyrendje hozta létre a kötött verset meghatározó „énekítő ritmust”; a csupán közlő szerepű, kiemelés nélküli mondatok pedig a próza „olvasó ritmusát”. A hagyományos magyar verselés formakészlete nyelvileg meghatározott ütemekből és ütempárokból szerveződik.²³

Arany, Négyesy és Horváth János után Gáldi László ismét verstani *szintézisre* törekedett.²⁴ A nyelvi és a zenei irány szempontjait ésszerű mértéktartással összebékítette. A metrum mint elvont forma és a ritmus mint konkrét forma viszonya állott verstani érdeklődésének középpontjában, mindenféle verstípusra vonatkozóan. Kutatásaiba a szabadvers témáját is bevonta. Verstörténettel és összehasonlító metrikával is foglalkozott.²⁵ Zsirmunskij és az orosz formalisták nyomán ráirányította a figyelmet a versforma esztétikai többletjelentésére, funkciójára.²⁶

Ez utóbbi szempont következetes érvényesítése jellemezte Péczely László munkásságát. *Tartalom és versforma* című könyve (1965) a ritmikai jelenségek esztétikai értelmezésének gazdag példatára.²⁷

Verselméletünk közelmúltjában jelentős szerep jutott néhány sajátos részterület kutatóinak. Fónagy Iván a magyar vers hangtani alapjait és a verhangzásból eredő művészi élmény tudományos magyarázatát kereste.²⁸ László Zsigmond a beszéddallam ritmikai szerepét vizsgálta a vers szövegében és a zenei feldolgozások dallamában.²⁹ Ő írta magyarul az első összefoglaló művet a rímelés formai, történeti és esztétikai sajátosságairól.³⁰

Néhány külföldön élő magyar kutató is hozzájárult tudományunk fejlesztéséhez. Rákos Péter Prágában, angolul írta könyvét a metrum és a ritmus viszonyáról a magyar versben.³¹ Kerék András (Oxford, USA) – a generatív nyelvészet nemzetközi eredményeinek felhasználásával – az időmértékes iktusok és a nyelvi hangsúlyok összefüggését vizsgálta a magyar jambusversben, a nyomatékmaximum elve alapján.³²

A magyar verselméleti gondolkodás jelene

Végül hadd szóljak még a magyar vers kutatásának legújabb hazai fejleményeiről. 1978 júliusában Szuromi Lajos debreceni kollégánk megszervezte az egymástól eltérő vagy éppen ellentétes nézeteket valló versészek találkozóját. Az első tanácskozás szalagra rögzített anyagát *Verstani párbeszéd*

²² VARGYAS L., *A magyar vers ritmusa*. Bp. 1952. VARGYAS L., *Magyar vers – magyar nyelv*. Bp. 1966.

²³ SZABÉDI L., *A magyar ritmus formái*, in *Enyém ez a történelem*. Bp. 1980. (1955), 569–854.

²⁴ GÁLDI L., *Ismerjük meg a versformákat!* Bp. 1961.

²⁵ GÁLDI L., *Le mètre et le rythme. Études Hongroises* 1936–37, 71–85. GÁLDI L., *Vers és nyelv*. in *Nyelvünk a reformkorban*. Bp. 1955. 499–615. GÁLDI L., *A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése*. It 1960, 3–4, 149–175, 302–323.

²⁶ GÁLDI L., *Essai d'une interprétation fonctionnelle du vers*. Acta Linguistica 1953, 373–408.

²⁷ PÉCZELY L., *Tartalom és versforma*. ItFüz. 49, 1965.

²⁸ FÓNAGY I., *A költői nyelv hangtanából*. Bp. 1959. FÓNAGY I., *Füst Milán: Öregség – Dallamfejtés*. Akadémiai, Bp. 1974.

²⁹ LÁSZLÓ Zs., *Ritmus és dallam*. Bp. 1961.

³⁰ LÁSZLÓ Zs., *A rím varázsa*. Bp. 1972.

³¹ RÁKOS P., *Rhythm and metre in Hungarian Verse*. Praha, 1966.

³² KERÉK A., *Hungarian Metrics*. Some linguistic Aspects of Iambic Verse. Indiana University Publications 117. 1971.

címmel adta közre a debreceni egyetem.³³ E kezdeményezés örvendetes folytatásaként 1979 decemberében Budapesten már nyilvános vitailést rendeztünk egy Ady-vers ritmikájáról.³⁴

1981 januárjában létrejött a Magyar Tudományos Akadémia Verstani Munkabizottsága. 5 éves programunk értelmében verstani alapfogalmaink tisztázását, a nézetek kölcsönös megismerését – esetleg közlítését – tekintjük fő feladatunknak. Évenként négy alkalommal vitatjuk meg verselméletünk legfontosabb kérdéseit: az ütem, a jambus, a szimultán vers és a szabadvers fogalmkörét. Tevékenységünkbe a hivatalosan felkért 17 kutató mellett a külső közreműködők szélesebb körét is bevontuk: költőket, műfordítókat, tanárokat, a téma iránt érdeklődő fiatalokat.

Munkabizottságunk három tagja – az Országos Pedagógiai Intézet megbízásából – elkészítette egy tanári segédkönyv kéziratát, *Kis magyar verstan* címmel.³⁵ (Szuromi Lajos módszertani segédkönyve – *A versritmus elemzése az iskolában* – 1980-ban jelent meg Debrecenben.)

Együttműködésünk természetesen nem jelenti sem az elvi álláspontok, sem a kutatási irányok azonosságát. Erről tanúskodnak megjelent vagy kiadás előtt álló könyveink, tanulmányaink.

Szilágyi Péter elsősorban az időmérték és a hangsúly kölcsönhatását vizsgálja metrumstatisztikai módszerekkel.³⁶ Történeti szempontú értelmezésben tárta fel a versformák funkcionálisát.³⁷ Ady ritmikái pályaképének feldolgozásával új műfajt honosított meg a hazai szaktudományban (kiadás előtt).

Szuromi Lajos kutatási területe a nyelvünk hangtani sajátosságaiból eredő „kettős ritmus”, a szimultán verselés. Nagy jelentőséget tulajdonít a hangsúlyos és az időmértékes *sormetszetek* kapcsolatának, a sorközép nyomatékvizonyainak. A metrikai jelenségeket történeti hosszmetrumstatisztikában vizsgálja, különös tekintettel esztétikai kifejezőértékükre.³⁸ Az ő irányításával készül Petőfi költészetének számítógépes metrikai feldolgozása.³⁹

Szintén gépi úton készül Szegeden, Horváth Iván vezetésével a régi magyar költészet adattára, mely a verstörténezek számára is hasznos segédeszköznek ígérkezik.⁴⁰

Nemzetközi érdeklődésre számot tartó feladatot vállalt a Világirodalmi Lexikon két vezető munkatársa, Szerdahelyi István és T. Szepes Erika. A különféle nemzeti irodalmak klasszikus és modern versrendszereinek feldolgozásával az összehasonlító verselmélet hazai fellendítését szorgalmazzák.⁴¹ Szerdahelyi Istvántól ered hagyományos versrendszerünk „ütemhangsúlyos” megnevezése. Ez utóbbira vonatkozó elmélete a szóhangsúly és a szóhatár következetes ismétlődésének formális metarendszerén alapul.⁴²

Befejezésül hadd szóljak röviden saját munkám jellegéről is. A komplex ritmuselemzés szükségességét vallom, a szöveg hangzásában érvényesülő valamennyi ritmustényező (hangerősség, hanglejtés, időtartam és szünet, hangminőség) figyelembevételével.⁴³ Erre vonatkozóan kidolgoztam a műszeres hangzasképelemzés verstani szempontú, a mérési eredmények tudatos elvonatkoztatásán alapuló módszerét.⁴⁴

³³ *Verstani párbeszédék*. Szerk. SZUROMI Lajos. Debrecen, 1978.

³⁴ „A Tisza-parton”. *Ritmikai kérdések egy Ady-vers kapcsán*. Szerk. SZERDAHELYI István és KECSKÉS András. Az MTA Irodalomtudományi Intézet Kiadványa. Bp., 1981.

³⁵ KECSKÉS András–SZILÁGYI Péter–SZUROMI Lajos, *Kis magyar verstan*. Az Országos Pedagógiai Intézet kiadványa (kiadás előtt).

³⁶ SZILÁGYI P., *József Attila időmértékes verselése*. Bp. 1971.

³⁷ SZILÁGYI P., *Forma és világkép*. Verstani tanulmányok. Bp. 1981. SZILÁGYI P., *Ady ritmikái pályaképe*. Kr. 1977, 11.

³⁸ SZUROMI L., *Ady szimultán ritmusa*. ItK 1969, 6, 671–692. SZUROMI L., *A kettős ritmus*. Kandidátusi értekezés. Debrecen, 1976 (kiadása előkészületben).

³⁹ SZUROMI L., *Petőfi verseinek készülő metrikai monográfiájáról*. ItK 1977, 2, 294–299.

SZUROMI L., *Petőfi metrumai I*. Debrecen, 1981

⁴⁰ Szegedi kísérlet a XVI. századi magyar vers gépi feldolgozására. ItK 1980, 5–6, 630–638.

⁴¹ SZEPESE E.–SZERDAHELYI I., *Verstan*. Bp. 1981.

⁴² SZERDAHELYI István, *A verstan is közügy*. Vság 1978, 4, 75–78.

⁴³ KECSKÉS A., *A komplex ritmuselemzés elvi kérdései*. ItK 1966, 1–2, 106–139.

⁴⁴ KECSKÉS A., *Ritmuselemzés műnográfia* (Módszertani vázlat a magyar vers hangzásviszonyainak műszeres elemzéséhez). MTA I. OK 1978, 3, 211–245.

A nyelv hangtani szerkezetében adott *ritmuselvek* és a verstörténet során kialakult vagy meghonosított *versrendszerek* elvi és gyakorlati megkülönböztetésére törekszem. Hagyományos verselésünkben – Arany László, Vargyas Lajos és Szabédi László nyomán – a *szólamnyomatékos ritmuselv* érvényesülését vizsgálom.⁴⁵ Ugyanakkor a magyar költészet *ütemhangsúlyos formakészletét* négy alapelem változatos kapcsolatrendszereként értelmezem (négyes ütem, ötös, hatos és hetes ütempár). Megkísértem a magyar szabadverstpúusok történeti és formai osztályozását is.⁴⁶

Úgy vélem, e kettős megközelítésben feloldódhat verselméletünk történetileg kialakult sarkított-sága, a *beszélt nyelvi*, illetve a *formális-zenei* szempontok feszültsége.

Tudományszakunk jövőjétől az elvi-fogalmi tisztázódás töretlen folyamatosságát várom, valamint az eddiginél szervezettebb, gyümölcsözőbb kapcsolatot a nyelv- és irodalomtudományok más területeivel, nagyobb szerepet az oktatás és a közművelődés fejlesztésében, nemzeti kultúránk értékeinek megőrzésében, arculatának alakításában.

⁴⁵ KECSKÉS A., *A vers hangzásvilága*. Bp. 1981.

⁴⁶ KECSKÉS A., *A magyar vers hangzásszerkezete*. Elméleti és módszertani alapkérdések. Kandidátusi értekezés. (OPUS 1983.)

BENKŐ LÁSZLÓ: AZ IRÓI SZÓTÁR

A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása. Bp. 1979. Akadémiai K. 276 l.

Benkő László könyve olyan bonyolult, többsíkű témát érint, amely egyaránt tartozik a nyelvészre, irodalomtudósra és a stilisztika kutatójára. A sokrétű megközelítés szükségessége miatt nem egyszerű feladat egy ilyen témájú könyv megírása. A magyar szakirodalomban elég sok vita folyt az írói szótárakról általában, s a Petőfi-szótár, Juhász-szótár és a József Attila-szótár is megbeszélések, cikkek témája volt, azonban többnyire kifejezetten szótártani, irodalomelméleti és stilisztikai szempontokból. Az alábbi ismertetésben a nyelvész szemével vizsgáljuk a könyvet.

A könyv két fő részből áll. *Az írói szótár elméleti kérdései* c. részben a szerző kitér az írói szótár előzményeire, mind nemzetközi, mind magyar viszonylatban; részletesen tárgyalja néhány szaktudomány, így a stilisztika, a nyelv-művelés, valamint az írói szótárak kapcsolatát; beszél az írói szótár funkciójáról, helyéről a szótárak rendszerében, s általános áttekintést nyújt fajairól, közülük néhányat be is mutat. A könyv második fő részében („Az írói szótár gyakorlati kérdései”) általánosságban foglalkozik a szótár-írás, szótárszerkesztés több fontos problémájával, ilyenek pl. a címszók, toldalékok, értelmezési eljárások, stilisztikai minősítések kérdései, a szintaktikai szerep feltüntetése. Mindezeket az írói (költői) szótár szerkesztésének gyakorlati munkája során szerzett tapasztalatait fölhasználva mutatja be, nem feledkezve meg az egyéb megközelítési lehetőségekről sem. A könyvet részletes bibliográfia, bibliográfiai névmutató, rövidítésjegyzék és általános névmutató egészíti ki.

A szerző helyesen állapítja meg könyvének előszavában (7. lap), hogy a stíluselemzés problémáinak, módszereinek jelentős része arra a kérdésre vezethető vissza, hogyan érvényesül az elemzők tudatában – akár tudatosan, akár önkéntelenül – az egyéni nyelv és stílus, valamint a közösségi kifejezésformák és -módok viszonya. Azzal azonban már nem érthetünk egyet, aho-

gyan a szerző ezt a problémát a *langue* és a *parole* Saussure óta vitatott problémájával azonosítja. Mivel a közösség és egyén nyelve, valamint a *langue* és *parole* egymással szembe, illetve párhuzamba állítása az egész könyv koncepciójának szerves része, kissé bővebben foglalkozunk vele.

Egyetlen irodalmár nyelvész vagy nyelvész irodalmár sem azonosította eddig az általános stilisztikai jelenségeket így a *langue*-gal. Ez nem véletlen, mert tényleges viszonyuk ennél jóval bonyolultabb. Vegyük például Lotman munkásságát, aki nyelvnek tekint „minden kommunikációs rendszert, mely sajátos módon elrendezett jeleket használ”. Szerinte a művészet másodlagos modellező rendszer, azaz a természetes nyelvi szintre ráépülő kommunikációs struktúra. Az ilyen és hasonló megállapítások fényében egészen másképpen jelennek meg az olyan, nyelvészetből ismertnek tűnő fogalmak, mint a *langue* és a *parole*. Beszélhetünk tehát stilisztikai kompetenciáról vagy rendszerről (Lotman terminológiájában: kódrol) akár egy stílusirányzat, akár egy-egy szerző kapcsán. Ugyanakkor mindig tudatában kell lennünk annak, hogy ez éppen úgy a *parole*-on keresztül jut kifejezésre, mint maga a *langue* is: az egyéni nyelvhasználaton keresztül.

A könyvben pár oldallal később, a 63. lapon a következőket találjuk: „... az írói szótár első, legprimerebb tulajdonsága, hogy egyedi természetű, *parole* jellegű az általános szótár a priori *langue*, újabb műszóval *metalangue* jellegével szemben.” (Kiemelés tőlem. F.M.)

Véleményünk szerint az általános és az írói szótár kölcsönös viszonya bonyolultabb annál, semhogy az általános szótárt egyszerűen *langue*, az írói szótárt pedig *parole* jellegűnek nyilváníthatnánk. Az írói (költői) szótár címszavainak anyaga egy vagy több (irodalmi) mű, illetőleg egy vagy több szerző műveinek szókincsét tartalmazza. A lényegét talán a statisztikai értelemben vett mintavételi módszer különbségében találhatjuk

meg: írói (költői) szótár esetén egy vagy több meghatározott személy művere (műveire) korlátozzuk a korpuszt, a feldolgozandó anyagot. E korlátozott korpusz alapján állítunk fel azután egy olyan részrendszer-törédket, ami a közösségi nyelvnek, a *langue*-nak a része. Egy írói szótár jellegét talán úgy lehetne pontosabban meghatározni, hogy személyekhez kötött korpuszból vett *parole*-jelenségeken alapul, s *langue* jellegű legfeljebb csak annyiban, amennyiben a *langue* egy idiolektusban tükröződő szeletének törédkét mutatja be.

Itt szeretném felhívni a figyelmet arra a tényre is, hogy az általános szótár is *parole*-jelenségek alapján (a szótárszerkesztő személy vagy személyek által) leszűrt részrendszer, csak éppen a nyelvi adatok forrása mutat túl mennyiségileg is, sokszor minőségileg is egy vagy több szerző egy (esetleg több) művén. A különbség az írói szótárral szemben csak annyi, hogy itt a korpusz körvonalai elmosódtak, homályba vesznek, a korpusz tényleges nagyságát még megbecsülni is nehéz, a szerkesztők áttekintő képességétől, látványuk szélességétől, erudíciójuktól, s nem kis mértékben a korábbi eredmények, szótárak felhasználásának fokától függ.

A magyar írói szótárak előzményeiről szólva Benkő László érvelése így hangzik: „Igaz, hogy külső formája szerint ez (Lehr Albertnek Arany Toldijához készített jegyzetei. F. M.) nem szótár (s így a már kialakult betűrendes szójegyzékekhez képest visszalépésnek volna tekinthető). Mint-hogy azonban egy meghatározott írói mű, a Toldi szóanyagára vonatkozik, és a szavakat a szöveg szerinti előfordulásuk sorrendjében követve, tehát meghatározott rendszerbe foglalva tárgyalja, beletartozik az írói szótár tágabb keretébe.” (22. lap.) Ennek megfelelően Lehr Albert Toldi-kiadására Benkő könyvében nem az írói szótárak, hanem az „egyéb forrásmunkák” között találunk hivatkozást. Ezzel szemben mi, Wacha Imrével egyetértve, Lehr Albert Arany Toldijához készített jegyzeteit nem tekintjük szótárnak. Meglepő viszont, hogy Benkő a bibliográfia egyik részében sem említi Tolnai Vilmos szómutatóját, amellyel Tolnai éppen Lehr Albert jegyzeteit kívánta szótárszerűen is használhatóvá tenni.

Vitatható Benkő Lászlónak az a megállapítása is, hogy az írói szótár maga is „irodalmi műfaj” lenne (24. lap); ennek taglalására azonban nem térünk ki.

Benkő László az általa definiált írói szótár (43. lap) történeti feltételeit kutatva megállapítja, hogy egyáltalán nem mutatható ki valamiféle

közvetlen összefüggés a társadalmi érdeklődés és az írói szótár készítése között (28. lap). Ez a megállapítás nem különösebben meglepő.

A különböző szaktudományok általában társadalmi (gyakorlati) igényeket elégítenek ki, s ez fejlődésüket alapvetően meghatározza. Ugyanakkor bizonyos mértékig önálló életet is élnek, amelynek során elmélyülhetnek egyes részproblémákban, kifejlődhetnek új határtudományok, amelyek esetleg csak sokkal később válnak alkalmazhatóvá a mindennapi vagy tudományos gyakorlatban.

Az írói szótárak felé mindaddig nem fordulhattott komolyan az érdeklődés, amíg a szinkron nyelvészetet egyáltalán nem tekintették tudománynak. Még később is, amikor ez a felfogás – Saussure nyomán – megváltozott, nem annyira a nyelvtudománynak e forradalma, mint inkább a gyakorlati célok, feladatok (gyorsírás, nyelveírás, idegennyelv-oktatás, közművelődés, a nemzetközi kapcsolatok kiszélesedése stb.) határozták meg a szótárkészítés fokozódását.

A Benkő László által is ismertett írói szótárak szinte kivétel nélkül olyan írók, költők műveit dolgozzák fel, akik nagymértékben hozzájárultak az adott nyelv nemzeti irodalmi nyelvvé válásához (Botev, Goethe, Ibsen, Mickiewicz, Petőfi, Puskin). E személyek megválasztása nem véletlen: nyelvüknek, nyelvhasználatuknak leírását, feltérképezését minden országban nemzeti ügynek tekintették és tekintik ma is, ezért kutatók tucatjai áldozták és áldozzák idejük, energiájuk számottevő részét. Érdekes módon különösen a hetvenes évek elejétől (s azóta egyre inkább) ez a folyamat „demokratizálódik”; ennek eredményeképpen a nemzeti irodalmi nyelvek szempontjából kevésbé jelentős írók, költők, sőt ma már filozófusok, esztéták, természettudósok művei is sorra kerülnek. Természetesen más célt szolgálnak az irodalmi művek anyagát feldolgozó szótárak, s megint másokat a tudományos vagy tudományfilozófiai művek alapján összeállítottak. Ez utóbbiak nagy segítséget nyújtanak az illető tudós fogalmi rendszerének, elméletének jobb megismeréséhez, az egyes fogalmak tudománytörténeti elemzéséhez. Mindez jelentős mértékben a számítástechnika rohamos elterjedésének és gyors fejlődésének, a könnyen adaptálható, hatékony számítógépes konkordancia-programok tucatjainak köszönhető. Régen egy-egy írói szótár (kizárólag emberi erővel való) elkészítése sokszor több ember sok évtizedes munkáját követelte meg. Ma már egy átlagosnál nem termékenyebb költő életművét számítógép segítségével egy ku-

tató egy éven belül fel tudja szótárszerűen dolgozni. Napjainkban a legkülönbözőbb országokban működnek olyan számítóközpontok, ahol az ilyen jellegű szövegfeldolgozásokat rutinszerűen végzik.

Összegezve az eddig elmondottakat: az írói szótárak számának utóbbi évekbeli hirtelen növekedését nem a nyelvtudomány fejlődésének kell tulajdonítanunk, mint ezt Benkő László teszi, hanem sokkal inkább a számítástechnika és a számítástechnikai kultúra elterjedésének, amely jelentősen felgyorsította a munkaidővesztés végeredményének, az írói szótáraknak megjelenését.

Vitába kell szállnunk Benkő Lászlónak egy matematikával kapcsolatos állításával is. Mint a könyvben olvashatjuk, „A korpusznak, azaz a pontosan körülhatárolható alapszövegnek a szükségességét elsősorban a matematikai nyelvészet, és a vele kapcsolatos feladatok (pl. gépi fordítás) követelik meg. Tudvalevő, hogy a matematikai vizsgálat tárgya csak elemek véges halmaza, tehát egy pontosan meghatározott szóanyag, illetve számosság lehet” (49. lap).

Talán elegendő a textológia különféle részterületeire utalnunk annak bizonyítására, hogy a zárt korpusz vizsgálatát nem a matematikai nyelvészet (amelyet az utóbbi tizenöt-húsz évben már másképpen értelmeznek) és a vele kapcsolatos feladatok „követelik meg”. A szakszövegek gépi fordítása, vagy a kvantitatív nyelvészeti vizsgálatok (van ugyanis olyan régebbi értelmezés, amely szerint mindkettő beletartozik a „matematikai nyelvészet” szélesebb fogalmába) nem követelik meg a „pontosan körülhatárolható” alapszöveget, hiszen akkor elvesztenék nyitottságukat, kiterjeszhetőségüket. Mindkét említett tudományos cél előfeltételezi korpuszok (még hozzá homogén korpuszok) elemzését, amelyek lehetővé teszik azoknak a szövetségességüknek a kipreparálását, a szabályok algoritmizálását, amelyek segítenek abban, hogy később bármilyen más, hasonló típusú szöveget is fel tudjunk dolgozni. Mindenestre jó lett volna, ha Benkő László pontosan körülhatárolja, mit is ért „pontos körülhatároltságon”. (Itt meg kell jegyeznünk, hogy a mennyiségi szempont sem közömbös, s ez bizonyos értelemben csakugyan zárttá teszi a vizsgált korpuszokat.)

Benkő Lászlónak az a megállapítása, hogy a matematika csak véges halmazokkal dolgozik, alapvetően téves. A matematikai vizsgálat tárgya egyaránt lehet véges és végtelen halmaz, különben soha nem tette volna lehetővé a tudományak és

a technikának azt a fejlődését, amelyet nap mint nap tapasztalhatunk. A végtelen halmazok példaként gondoljunk csak az általános iskolában tanított euklideszi geometriára vagy a számelmélet alapelemeire.

A különféle írói szótárak között Benkő László bemutatja a Dante-szótárt, az egyik Shakespeare-szótárt, a Puskin-szótárt (amely a magyar költői szótárak mintájául, példaképeül is szolgált), részletesebben beszél a Goethe-szótárról. Ezután bemutatja a magyar eredményeket is, mégpedig a Juhász Gyula-szótárt és a Petőfi-szótárt.

Gigantikusnak nevezi a hárommillió szövegszót feldolgozó Goethe-szótárt, amelynek címszóanyaga kb. 90 ezerre rúg, de szóra sem érdekesíti azt az 1949-ben elkezdett, valóban gigantikusnak nevezhető munkálatot, amelynek célja az Index Thomisticus elkészítése, azaz Aquinói Szent Tamás összes művének gépi feldolgozása volt. A bibliográfiában említi Benkő ezt a művet (242. lap), de szerintünk érdemes lett volna a főszövegben is részletesebben bemutatni; annál is inkább, mert az Index Thomisticus szerkesztője, Roberto Busa volt az, aki a világban elsőként hozzáfektett az új technika, az automatizáció és a számítógépek nyelvészeti alkalmazásához.

Goethe összes műveinek hárommillió szövegszavához képest az Index Thomisticus három és félszer annyit, több mint tíz és fél millió szövegszót dolgoz fel: ebben benne van Aquinói Szent Tamás összes műve („csak” ez összesen kb. nyolc és fél millió szövegszó), valamint 61 egyéb latin nyelvű mű más középkori szerzők tollából. A feldolgozás teljességét tekintve az Index Thomisticus páratlan: a 10 631 979 szövegszó mindegyikét regisztrálták, feldolgozták, beleértve az összes viszonyozót és kötőszót is. E hatalmas munka első eredményei már 1976 előtt megjelentek 31 enciklopédia méretű kötetben. A szakirodalomban már jóval megjelenésük előtt is sok helyen írtak róluk. Benkő László könyvének írása idején ezekről már tájékozódhatott volna.

Az értelmező-minősítő típusú írói szótárak egyik lényeges sajátja, hogy bemutatják az elemzett szerző szóhasználatát, s gyakran annak legfinomabb jelentésárnyalatait is, sőt néha stilisztikai minősítést is közölnek, többnyire a címszóra vonatkoztatva. Mint Benkő László írja: „... az írói szótárak egyre terebélyesedő műfaja ellenére eddig csupán a magyar írói szótárak szerkesztői vállalkoztak a szöveghez kötött szóelőfordulások részletes stilisztikai minősítésére” (192. lap). Így például a Juhász Gyula-szótár címszavait a történeti, illetőleg a mai nyelvi rétegződés, haszná-

lati kör stb. szerint minősíti szerkesztője, mégpedig az Értelmező Szótár jelzéseinek, minősítéseinek alapján.

A Puskin-szótár szerkesztősege annak idején lemondott a címszavak stilisztikai jellemzéséről, mivel az orosz nyelv történeti stilisztikája még gyenge lábakon állt. Juhász Gyula nyelvhasználatára jóval közelebb áll ugyan a mai magyar irodalmi nyelvhez, mint Puskiné a mai orosz irodalmi nyelvhez, mégsem tartjuk szerencsésnek egy sokkal később keletkezett szótár minősítéseit alkalmazni az egy-két generációval korábban alkotó költő műveiből készült írói szótár címszavaiban.

Jogosan vetette fel Szathmári István a Juhász-szótárról írt recenziójában a kérdést: „... érdeemes-e, szükséges-e ilyen mértékben támaszkodni az Értelmező Szótárra?” A kérdés felvetésénél még tovább mehetünk: az ilyen eljárást metodológiailag helytelennek tartjuk, mégpedig ugyanazon oknál fogva, amiért a Puskin-szótár szerkesztői. A magyar nyelv történeti stilisztikája sem áll még olyan szilárd alapokon, hogy nyugodt lélekkel visszavetíthessük mai nyelvhasználatunk stilisztikai minősítéseit akár Juhász Gyula, akár más korábbi költők nyelvhasználatára. Benkő László ugyan megjegyzi a Juhász-szótárról, hogy ha eltérés van a költő nyelvhasználatának és a mai nyelvhasználatnak a stílusértéke között, azt a stílusminősítő jegy előtt ő külön jelzi, „de mindig az Értelmező Szótár adja a címsorbeli minősítésekhez a viszonyítási alapot” (96. lap). Sajnos megfelelő előmunkálatok, elméleti háttér nélkül az ilyen megjegyzések csak szórványos jellegűek, s ezért kétes értékűek lehetnek: összességükben torz képet nyújtanak az illető költő adott korban viselt szerepéről, nyelvhasználatának stíluszajátosságairól.

A stílusminősítések bonyolultságával kapcsolatban tanulságosak Martinkó Andrásnak a Petőfi-szótár második kötetéről írt megjegyzései. Elemzi a *kebel* és a hangkivetéses *kebl-* toldalékos alakjait, s fölveti, vajon valóban a választékosság jogán kerültek-e bele Petőfi szövegeibe a mai nyelvérzékünk által választékosabbnak ítélt teljes tövű alakok.

Benkő László nem megfelelően használja a *mintavétel* műszót, s megfélemedezik arról, hogy a statisztikai értelemben vett mintavétel igen sokféle lehet: teljes, rétegezett, szisztematikus stb. A statisztikaelméletben és a nyelvstatisztikában ezzel elég sokat foglalkoztak. Így megállapíthatjuk, hogy nem az „ún. mintavétel módszere és technikája” áll szemben az írói szótárak egy teljes művet vagy összes művet feldolgozó módszerével

(108. lap), hanem inkább arról van szó, hogy az írói szótárak az ún. teljes mintavétel módszerével dolgoznak, míg a többiek általában csak a részleges mintavételével.

Igazán sajnálatos, hogy Benkő László mindössze négy oldalon foglalkozik a gépi feldolgozású szótárakkal (102-106. lapok). Az általa is említett prágai konferencia idején (1968-ban) az egész világon már összesen mintegy 150 gépi szövegfeldolgozást végző központ működött, ezekből több mint 15 a Szovjetunióban. Számuk később sem csökkent, sőt, sok ilyen központ létesült a legkülönbözőbb országokban. Természetesen nem mindegyikük foglalkozik írói szótárakkal, de elég nagy részük folytat munkálatokat ez irányban is. Benkő László idézi Stindlová egyik régi, 1952-es, ma már teljesen elavult megjegyzését az elektromechanikus gépek és a számítógépek kombinációjának alkalmazásáról. Ma már a lyukkártyás rendszer sem a legkényebben realizálható és főleg nem a legáltalánosabb módja az indexek készítésének (104. lap).

Mindenképpen célszerű lett volna a gépi feldolgozású szótárak fejlődését legalább 1975-ig (vagy a könyv nyomdába adásának évéig) bemutatni, mert az így vázolt összkép – a hőskort bemutatva – úgy tűnteti fel, mintha 1968 után semmi fejlődés nem lett volna tapasztalható e téren.

A gépi feldolgozású szótárak hiányával szorosan összefügg, hogy a könyvben alig találunk (a bibliográfia néhány tételén kívül) hivatkozásokat 1968 utáni könyvekre, cikkekre. Jó lett volna a jelenhez közelebb álló külföldi tapasztalatokat is feldolgozni, ennek hiánya mindenképpen a könyv komoly fogyatéksága.

Két rövid megjegyzés. Még mindig kísért nyelvészeink között a biologizmus schleicheri szemlélete, legalábbis erre utal Benkő László néhány megjegyzése: „... a kifejelett európai nyelvek...” (30. l.); „A nyelv mai fejlettségi fokán...” (38. l.).

Meglehetősen sok hiba van a cirillbetűvel szedett szavakban. Egy akadémiai kiadvány igazán megérdemelte volna, hogy a szerző is, a kiadó is nagyobb gondot fordítson ilyen részletkérdésekre is. A cirillbetűs nevek, címek átírásáért azonban már kizárólag a szerzőt terheli a felelősség: ezek nem felelnek meg egyetlen hivatalos átírási vagy transliterálási rendszernek sem, pedig nálunk Magyarországon e tekintetben elég nagy választék áll rendelkezésre.

Örvendetes, hogy az Akadémiai Kiadó szótár-elméleti művekkel is bővíti kiadványainak válasz-

tékát, s ezzel kíván segítséget nyújtani az újabb költői szótárak jövődöbéli szerkesztőinek. A sokéves szótárírói, szótárszerkesztői gyakorlat azonban nem feltétlenül nyújt elégséges garanciát

arra nézve, hogy valaki e tevékenység megfelelő elméleti összefoglalását, szintézisét is hibátlanul, vagy legalábbis súlyosabb hibáktól mentesen meg tudja oldani.

Füredi Mihály

KELEMEN PÉTER: SZIMBOLISTA VERSSZERKEZETEK KOSZTOLÁNYI ELSŐ KORSZAKÁBAN
Bp. 1981. Akadémiai K. 234 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 103.)

Kelemen Péter könyve, mely Kosztolányi első korszakával foglalkozik, eredeti, érdekes munka, amely több vonatkozásban arra ösztönözheti a kutatást, hogy újragondolja bizonyos szempontjait, s Kosztolányinak jó néhány versével és fontos motívumával kapcsolatban módosítsa elképzeléseit. Ez pedig igen nagy eredmény, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy egy irodalomtörténész első könyvéről van szó, melyben nyoma sincs a pályakezdés bizonytalanságainak, tévováságainak. Kelemen Péter ugyanis könyvének igen következetes, minden szempontból végiggondolt karaktert adott azzal, hogy az eszmei vonatkozásokon sorban haladva nagyjából ugyanazzal a módszerrel él, s a verselemzés legmodernebb eljárásainak hálójára feszíti ki a költőnek egy-egy olyan művét, melyet az adott eszmei változások legpregnansabb megvalósulásának érez. Még izgalmasabbá és tanulságosabbá teszi fejtegetéseit, hogy nem idegenkedik a társtudományok – első sorban a matematika – mozgósításától sem, következtetéseit hatalmas méretű számoszlopokkal és lenyűgöző statisztikákkal támasztja alá és igazolja. (Más kérdés, hogy maga a vers nem áll-e ellen néha az illetén magyarázatoknak, illetve, hogy felszabdalásával nem veszítjük-e el a mű egész szerves egységének érzelmi tartalmait?) Kétségtelen, hogy Kelemen Péter mélyen hatolt be az elemzett versek rétegeibe, s azoknak sok új elemét hozza a felszínre, néha azonban olyan érzése támad olvasójának, hogy a részletek kedvéért mintha lemondana az egészről, a szöveg fontosabb, mint a kész ruha.

A könyv hét fejezetéből igen következetes folyamatrajz bontakozik ki, mely a századvég megváltozott életérzésének és életszemléletének elemzésével kezdődik, s a Kosztolányi-költészet avantgarde felé való elmozdulásának fontos rajzával zárul. E hét részen belül mindvégig azonos eljárást követ a szerző: elemzéseinek középpontjába mindig e részkorszak egyik legjellemzőbb költeményét állítja, s azt boncolja, miközben tárgyalja Kosztolányi lírájának és prózájának hasonló jegyeket hordozó egyéb műveit is. Elvitat-

hatatlan, hogy jó néhány ponton olyan fontos és új felismeréseket hoz, melyek igazi nyereségei a Kosztolányi-filológiának, másutt viszont több világirodalmi párhuzam felvillantásával tovább árnyalhatná a képet (mely e hatáskutatás nyomán bizonyára módosulna is némely helyeken). Rögön a *Kifelé a századvégből* című fejezetben megragad az a tömör és hiteles jellemzés, melyet a fin de siècle életérzéséről ad (legfeljebb a meghatározónak mondható Schopenhauer-hatásról lehetne még merengeni), s még inkább az a mélyen szántó verselemzés, melynek keretében az *Üllői úti fák*-at, e joggal népszerű Kosztolányi-verset tiszteletre méltó aprólékosággal, minden rejtett motívumra gondosan ügyelve új fényben mutatja fel, mint a módosult chanson modelljét. Annyi affinitással és kedvvel melyed el a vers különböző rétegeiben, hogy némiképp szándéka és mondandója ellenében hat az a következtetése – mely érzésünk szerint más Kosztolányival foglalkozó művekben is alighanem joggalán értéktélet forrása lesz –, hogy e mű nem lett „több” „papírba temetkezett költemény”. Messzire vezetne annak megvitatása, hogy huszadik századi lírikusaink közül ki és miért népszerű, arról nem is szólva, hogy e népszerűség hullámlásokat mutat, s nem is oly rég olvashattunk aggódó jelzéseket arról, hogy Ady költészete is „papírba temetkezett”. Mindenesetre azt reméljük, hogy Kelemen Péter nem elégszik meg a tény regisztrálásával, mert abban elemzésének igazolását látja, hanem Kosztolányi iránt érzett elkötelezett szeretetétől hajtva inkább e líra igazi értékeit mutatja fel, s így népszerűsíti azok körében is, akik hajlandók elhamarkodottan „ítélkezni” költők és művek fölött. Hogy mennyire birtokában van az ehhez szükséges tudásnak, mi sem bizonyíthatja jobban, mint azok a minden szempontból példás javítások, melyek segítségével igyekszik visszaállítani e versek megromlott szövegét. Bár tisztában vagyunk az „ultima manus” elv helyes voltával, eljárását mégis indokoltnak és helyesnek kell tartanunk, mert tudjuk: a Nyugat körének jó néhány nagy lírikusa vajmi felületesen korrigált, s

az egymást követő kiadásokban folyvást romlott verseiknek szövege. Megfontolásai alapján igazoltnak hihetjük az *Apámnal utaztunk a vonaton* kezdetű vers utolsó sorában a „fehér tavon” visszaállítását „fehér havon”-ra, s többi változtatási javaslati is mind meggyőzőek. (Hadd jegyezzük meg viszont az előbbi vers kapcsán, hogy az a megállapítás, mely szerint „az apa . . . tulajdonképpen az alvilági kalauz archetipikus motívumának a megtestesítője”, erősen vitatható.)

Szellemes és eredeti meglátásokat tartalmaz *A halál igazi arca* című fejezet is. Középpontjában a *Múlt este én is jártam ottan* kezdetű vers gazdag elemzése áll, s Kelemen Péter alapos, minden részletre kiterjedő munkával igazolja Németh G. Béla szép és hiteles meglátását: „Az Arany-Gyulai nemzedék rendelkezett a vallásos világgal valamely megnyugtató halálmagyarázatának szilárd hitével. Az anyagelvű természettudományok előretörésével ez a hit megsemmisült. A halál élettani tényré lett. Lezáró mozzanata az életfolyamatnak. Az életnek és a halálnak, mint elentétes lényeknek a szembeállítás megszűnt. A halál az élet része lett.” Kelemen Péternek legfeljebb azt a kategorikus megállapítást vitathatjuk, hogy Kosztolányi nem mint egyén félt a haláltól. Nyilván úgy is félt, nem véletlenül hangsúlyozzák az emlékezések, hogy hipochonder volt, retteget félt a betegségeket. Ám a halálélmény és a korzaki labilis életfelfogásának egységbe állítása meggyőző, s még szellemesebb és hitelesebb, ahogy párhuzamot vonva a romantika és a szimbolizmus látomásos versszerkezete között, érzékletesen mutatja ki a kettő közötti különbséget. Általában is elmondhatjuk, hogy Kelemen Péter elméleti fejtegetéseinek érdeme a világosság, áttekinthetőség, az elvont fogalmakat is pontosan, megragadhatóan magyarázza, így a szakembereknek szóló kérdésselvetési során az irodalomelméletben kevésbé tájékozott olvasó is követni tudja. Meggondolkodtatóak és alaposak azok a párhuzamok is, melyeket Kosztolányi és nemzedéktársai között von, s munkájának további részében nyilván ezek számát világirodalmi vonatkozásban szaporítania érdemes. Hogy csak egyetlen lehetséges példát mondjunk: a korai Kosztolányi és Francis Jammes egybevetése fontos és gyümölcsöző költészettani felismerésekhez vezetheti. Hasonlóképpen mélyítheti elemzéseit és tágíthatja vizsgálódásainak körét bizonyos alkotáslélektani szempontokkal is, melyek sok különbözőség és hasonlóság magyarázatának kulcsát adhatják (gondoljunk például a Babits–Kosztolányi-párhuzamra, melynek sok fontos elemét tárgyalja Kelemen Péter, s különösen szellemes az a fejtegetése,

amely kettejüknek a világtól való „menekülését” és e magatartás különbözőségét magyarázza).

Egészen példaszép a *Mostan színes tintákról álmodom* gazdag elemzése. A *Művész a megváltott világban* című fejezetben hasonlóan sokoldalú méltatását olvashatjuk az *Ördögösök*-nek. Hadd vessünk fel itt két lehetséges kiegészítő szempontot. A „Könnyes arcunkon ezer álarc” kezdetű sor továbbélését érdemes nyomom követni. Kosztolányinak legfontosabb motívuma ez, s szinte kötetről kötetre visszatérő képe, mely végül az „álarc – halálarc” egymásra rimeltetésében és egymásnak megfeleltetésében teljesedik ki. Valamelyest eltűzöttnek érzem a szerzőnek ezt a megállapítását: a művész „úgy érzi, hogy a társadalomban csak marginális szerepet tölthet be: alapvető élménye a kiszolgáltatottság, a feleslegesség tudata: innen a koldulás képei a versben”. Feltétlenül voltak ilyen művészei is a kornak (mint ahogy más korokban is feltűnik ez az érzés!). Kosztolányi azonban valószínűleg nem élte át, illetőleg nem így élte át a kiszolgáltatottságot. S ha Kelemen Péter több helyütt joggal vitázik is azokkal az elképzelésekkel, melyek szerint bizonyos témák és motívumok frivolán és játékosan tűntek fel verseiben, épp az előbb idézett „álarc” kapcsán érdemes volna megfontolnia, vajon az „elidegenedés”-nek ezek a képei nem egyfajta szerepjátszás kivetítése-e ekkori lírájában.

A huszadik századi magyar költészet fejlődésének értelmezése szempontjából is fontos fejezetnek érezzük *Az avantgarde felé* címűt s benne a két műelemzést, melyben az *Őszi koncert* és a *Szesélyes futamok a holdról* (utóbbiban megint két meggyőző javítással) című Kosztolányi-versek szürreális elemeit veszi számba. Ez utóbbi a legjobb példája annak, hogy Kelemen Péter a strukturális elemzés gondos és aprólékos munkája közben sem feledkezik meg a műegészről, kitűnő munkát végzett azzal is, hogy analízisének végén a különböző versrétegek értéktartalmait érvényesnek mondja ki az egészre, visszaállítva így annak esztétikai értelemben vett egységét.

Már a bevezetésben jeleztük, hogy Kelemen Péter könyvét a Kosztolányi-filológia jelentős nyereségének véljük. E megállapításunkat talán azzal érdemes kiegészítenünk, hogy a szerző birtokában van annak az érzékenységnek és elméleti tudásnak, mely arra teszi alkalmassá, hogy további tevékenysége során új felismerésekkel és eredményekkel gazdagítsa a Kosztolányi-irodalmat. Munkássága máris nagy reményekre jogosít, s ha a továbbiakban kicsit letisztultabbá lesz, az csak előnyére válhatik.

Rónay László

RADNÓTI SÁNDOR: A SZENVEDŐ MISZTIKUS

(Misztika és líra összefüggése). Bp. 1981. Akadémiai K. 128 l.

(Opus. Irodalomelméleti tanulmányok 7.)

Szabad-e olyan szerző könyvéről írni, kinek módszere igen távol áll a magunkétól? Legfőbb akkor, ha a különbségek tudatosításával azt remélhetjük, hogy közelebb lehet jutni egymás álláspontjának megértéséhez.

Radnóti Sándor gondolatmenetét hibátlanul vezeti végig. Csakis kiindulópontjai készítetnek vitára. Megítélése szerint „ritka a filozófiai eszmének és a műalkotásnak az a mély s teljesen közvetlenül belső azonosulása, amely a misztikus lírikusokat jellemzi” (45.). Lehetséges, fogalmi nyelvünk merőben eltérő jellege okolható azért, hogy nem látom be, miért léteznék misztika s misztikus líra között közvetlenebb összefüggés, mint például Aquinoi Szent Tamás eszmerendszere s a *Komédia* világképe, vagy Montaigne-nek a személyiségről adott értelmezése s Hamlet jelleme között. Romantikus művek sorára is hivatkozhatnánk, amelyek érvelése gyakran ott fejeződik be, ahol a bölcsélet tartománya kezdődik. Lukács még általában tételezett föl megfélemlést írói s bölcséleti létértelmezés között, Radnóti a misztikus lírára korlátozza az ilyen szoros kapcsolatot érvényességét. Fölfogása azonban csakis akkor nyerne igazolást, ha elméleti igénnyel adna választ a kérdésre: mi is a viszony filozófiai rendszer és költőileg megformált világkép között. Mivel ezt nem teszi, az olvasónak könnyen az lehet a benyomása, hogy a könyv nem a misztikus lírával, de általában a misztikával foglalkozik.

Radnóti olyan hagyomány letéteményese, melynek óriási előnye s egyben hátránya a világirodalmi távlat. Nagyon messziről nézve a dolgok elveszítik hamisítatlanul eredeti tulajdonságaikat. Műfajok s versek nem számítanak, csakis életművek összefoglaló magyarázatára van mód. Ezért nem eshet szó Blake belső ellentmondásairól s velük szorosan összefüggő versépítkezési elveiről, s ugyanez teszi érthetővé, hogy a könyvnek Pilinszkyvel foglalkozó második felében egyetlen műértelmezést sem találhatunk.

A magyar költő világgképében az jelenti a legnagyobb értéket, aminek nincs ideje, tartama. E másvilági léttel szemben a ténylegesen főnállóként ábrázolt életben minden pillanatnyi, tehát véglegesen elítélt. Az eszményi létforma egyedül a vágy, a figyelem és a várakozás állapotában válik megközelíthetővé, melyet a költő rendszerint a kitágulással jelképez. Nem egészen értem,

miért nem hivatkozik Radnóti az epifániára, hiszen Pilinszky ennek a fogalomnak a hagyományos értelmezését használja föl, valahányszor azt jeleníti meg, miként válik érzékelhetővé az örökévaló az időbeliségben.

A kitágulás képei azt sejtetik, hogy a misztikus számára akadály a személyiség. Hittani szempontból ez annyit jelent, hogy az ember nem Istenért, hanem Isten által cselekszik, a lélek akkor teljesíti földadatát, ha a természetfölötti közvetítőeszköze. Krisztus már születésekor közel járt ehhez az állapothoz, de maradéktalanul csak „harmadnapon” azonosult vele. A hívőnek tehát egész életében törekednie kell ennek az állapotnak az elérésére, s ehhez meg kell szabadulnia a személyiségétől, hiszen az gátolja a kapcsolatot erőszak és igazság, evilági s túlvilági lét között. Pilinszky olvasójának meg kell értenie, hogy ez a meggyőződés vezette a költőt a romantikus önfölnagyítás hagyományának a megtagadásához. Radnóti Sándor nem vállalkozik az általa vizsgált költő vallásos létszemléletének alapos vizsgálatára, s így azt sem szögezheti le, hogy Blake-hez hasonlóan Pilinszkyt is a vallás készítette irodalomtörténeti fordulat megtételére.

Az *Apokrif* szerzője is „naiv” látnoknak s nem tudatos, „szentimentális” mesterembernek vallotta magát, ám ez nála is kizárólag az alkotás folyamatát befolyásolta. Megfogalmazásuk után az ő nagy versei is sajátmagukat írják; öntörvényű világot építenek föl, s legfőbb jellemzőjük a magukra zártság. Költészetének kivételes értéke valóban összefügg azzal, hogy legjobb verseiben nyoma sincs rutinnak, a költő látszólag semmit nem tud a mesterségéről, s az olvasónak az lehet a benyomása, mintha előlről akarná kezdeni a költészetet. Ez a „naiv” beállítottság azonban nem kiindulópont Pilinszky számára – mint kritikusa állítja –, hanem nehéz lemondás eredménye, hiszen az 1938-tól megjelent s a kötetekből részben már kihagyott korai versekben még éppúgy sok az utánézés, mint Blake *Költői vázlataiban*. Radnóti egyik költőnél sem veszi tekintetbe a zsenéket, s így eleve adottnak veszi azt, ami valójában nehéz erőfeszítés eredménye. Az olvasó így bajosan értheti meg, hogy Pilinszky életműve a XX. századi irodalomnak önmegtagadó, sajátmagába visszatérő típusát képviseli – szemben a legkülönbözőbb szövegeket idéző enciklopédikus beállít-

tottsággal, mely például Pound sajátja. A művészek – ha befelé forduló alkata erre teszi alkalmassá – adva van a lehetőség, hogy addig hasonítsa magához szellemi forrásait, míg az utalások fölszíni rétegénél sokkal mélyebb jelentésszinthez kapcsolódnak szervezen. Az eredmény ilyenkor általában rendkívül egységes, de viszonylag ösztövére életmű.

Irodalmunkban föltehetően Pilinszky az egyetlen alkotó, kinek ezt az eszményt sikerült megvalósítania. Egészséges ellenhatást hozott a romantikus személyességre és a költészetnek századunkra olyannyira jellemző, kulturális utalásokkal teletűzdelt változatára. A „*teremtő képzelet*” sorsa *korunkban* című előadása a bizonyíték, hogy a tükörnek hátat fordító írónaként képzelte el magát, de ez pusztán annyit jelent, hogy befelé irányuló műveltség jellemezte. Szerfölött gazdaságosan élt a külső idézettel. Műveinek elemzőire vár a föladat, hogy kifürkésszék, milyen szempont vezetett, amidőn Rembrandtban, Hölderlinben, (alighanem Emily) Brontëban, Dosztojevszkijben, Van Goghban és József Attilában kereste rokonát.

E vonatkoztatási pontok között természetesen megkülönböztetett hely illeti meg Simone Weil értekező műveit. Radnóti föltétlen érdeme, hogy bővebben is foglalkozik e hatással. Könyve azonban ebben a tekintetben is hiányérzetet hagy olvasójában. Két okból. Egyrészt mivel itt sem lép föl rendszerező igényrel; nem tisztázza, miben rokon s miben tér el egymástól kettejük eszmerendszere, s így megválaszolatlanul marad a kérdés, vajon Pilinszky elfogadott-e olyan alaptételeket, mint általában a gyökérvessztettség és különösen a központosítás elítélése, illetve a helyi szokásrendszerek (például az anyanyelv), valamint a hozzájuk tartozó közösségek (falu, vidék, nemzet) föltértelezése, pedig csakis ezt eldöntvén kaphatnánk megbízható képet arról, miként is ítélte meg a költő európaiság és magyarság viszonyát. Másfelől azt sem tudjuk meg: ha Pilinszky valóban csak 1964-ben kezdte olvasni Weil könyveit – mint azt egy rövid írásában állította (Vigilia, 1979. nov. 744.) –, akkor korábbi verseiben hasonló világképet épített-e föl, vagy pedig a hatvanas évek közepén minőségileg új szakaszt kezdett tevékenységében. Nem képtelen állítás, hogy már a *Harmadnapon*, sőt talán a *Trapéz és korlát* verseiben is kimutatható a gondolat, hogy a bolond és a lángelme egyformán közel jár az igazsághoz, s nem az erőszak teszi lehetetlenné a szabad gondolatot, hanem a szabad gondolat hiánya okolható az erőszak térhódításáért, mely erőszak Weil és Pilinszky szerint soha, semmiféle formájá-

ban nem igazolható. E sejtések bizonyításához azonban kettejük szövegeinek rendszerező összehasonlítására lenne szükség, melyet eddig még senki nem végzett el.

Lényegesen meggyőzőbb az a jellemzés, amelyet Radnóti a költő fejlődési korszakairól ad. Hármassal beosztáshoz folyamodik. Az elsőt lényegében a fölkészülés éveiként határozta meg, a másodikat a végítélet képeivel, a végsőt pedig a megbékélés kifejezésével hozza összefüggésbe. Mivel 1974 után már aligha következett be fejlődéstörténeti értékűnek mondható változás, e hármasság az egész életműre érvényesíthető. Ha mégis hiányérzetem van, ennek oka az, hogy Radnóti nem vezeti be a verstípus fogalmát, pedig nyilvánvaló, hogy az *Apokrif szerzőjére* még inkább a látomásszerkezet, a *Szálkák* költőjére viszont már a töredékes kihallgatott magánbeszéd jellemző.

A *Trapéz és korlát* verseiben az Isten még távolinak, sőt idegennek mutatkozik, az elsődleges élmény a kor tragikumára által kiváltott megrendültség. A *Halak a hálóban* világképe például még az egzisztencializmussal rokon, s a negyvenes évek első felében írt versek általában József Attila kései írásmódjának a hatását mutatják. A nagy költemények szinte kizárólag a *Harmadnapon* gyűjteményben találhatók, s közülük is talán az *Apokrif* tekinthető Pilinszky fő művének, mert a második világháború élményét s az utolsó ítélet látomását, a tékozló fiú illetve a Megváltó történetét úgy vonatkoztatta egymásra, hogy a föloldásos tragikumot belső feszültségekkel telített világként s rendkívül tömören fejezte ki. A költő pályafutásának következő szakaszát tulajdonképpen már a *Nagyvárosi ikonok* átmeneti versei bevezetik. A *Szálkák* valóban inkább a kegyelem költészete, de talán ennél is fontosabb e rövid szövegekben a tanító célzat. A magunk részéről a hatvanas-hetvenes években írt költeményeket – vállalva a tévedés kockázatát – kevesebbre értékelnők, mint a megelőző korszak műveit. Nem a terjedelmük miatt, de azért, mert sok bennük az ismétlődés, s lényegesen kevesebb a feszültség, mint például a korábbi *Négysorosban*. Radnóti Sándor utal ugyan a nem lírai szövegek fogyatékoságaira, de megítélésünk szerint az életmű lírai részét egyenletesebbnek mutatja, mint amilyen valóban. Sőt, némi túlzással azt állíthatnók: az egész pálya belső logikáját a *Szálkák*-ból kiindulva deríti föl, s így végző soron inkább tanító költemények szerzőjeként, mintsem lírikusként méltatja Pilinszkyt.

A könyv mögötti tudományos hagyománynak legfőbb fogyatékosága, hogy nem ad lehetőséget irodalomtörténeti érvelésre. Egy sor apró kifogá-

som ezzel a hiánnyal magyarázható. Közülük itt csakjks példaként említem, hogy Radnóti szerint az „epigramma a paradoxon költői formája” (40.), holott e jellemzés bajosan áll a klasszicista epigrammák többségére, csakis a Blake-től számítható későbbi szakaszra, amely e tanító jellegű műfaj átlénygülését, ha nem éppen fölbomlását hozta magával. Az irodalomtörténeti szempontok elhanyagolása azonban nemcsak efféle részleteknél vezet vitatható állításhoz. Való igaz, hogy a misztika nemzetközi hagyomány, és Pilinszky költészete – nemcsak föltétlen értékei, de belső természete miatt is – *Az ember tragédiájához* hasonlóan alkalmas arra, hogy nemzetközi visszhangot keltsen. Az is tudott dolog, hogy Ted Hughes fordításában külföldön is híressé vált költőnk nem hitt Kelet- s Nyugat-Európa létezésében, mert egységes örökségen nevelkedett. Mégis hiba nem észrevenni, hogy magyar nyelven írott verseit költészetünk fejlődéstörténetében is el kell helyeznünk. Korai éveiben kimutathatóan a korábbi nemzedékek eredményeihez kapcsolódott. A *Mondom neked* képalkotására Weöres, a *Tilos csillagon* vagy a *Kihűlt világ*, sőt még az *Aranykori töredék* hangnemére is Kosztolányi hatott ösztönzően. Az áthallások később sem hiányoznak. Az utolsó ítélet képei nemcsak a *Jelenések könyvét*, hanem Vörösmartyt is fölidézik, az *Egyetlen olvasmányom* szóhasználata óhatatlanul *Az embereket* juttatja a magyar olvasó eszébe. A vendégséget Pilinszky több művében (*Brontë, Gyerekek és katonák*) is a kései Kosztolányihoz hasonlóan használta az evilági lét jelképeként, s a híres *Négysoros* előzményét könyvnyű fölismerni az *Októberi tájban*. Radnóti nem jelöl ki ilyen kapcsolódási pontokat. Egyedül Babits nevét említi, de az övét is csak azért, hogy a két költőt elválasztó különbségeket hangsúlyozza. Kettejük viszonyáról itt csak annyit mondhatok, hogy másként látom, mint a könyv szerzője. Babits eljutott annak állításához, hogy a költészet lényegénél fogva vallásos, tehát parafrázis. Pilinszky ezután már ott kezdhetette a keresztény líra megújítását, ahol elődje abbahagyta a kísérletezést. Az *Ének a semmiről* s a *Jónás könyve* azt bizonyítja, hogy a *Nyugat-nemzedéknek* e két nagy költője már nemcsak fölismerte, hanem vállalta is a világ képtelenségét. Pilinszky az ő kezdeményezésüket vehette kiindulópontnak.

Hogyan lehetséges, hogy Radnóti nem látja ezt a folytonosságot? Megítélésem szerint csakis azért kerülhette el a figyelmét, mert nem próbál-

kozott szövegelemzéssel. Könyvének legrövidebb – alig 14 lapos – fejezete szól annak a költői életműnek a formaproblémáiról, melynek vizsgálata szemlélatomást elsődleges célként lebegett előtte munkájának elkészítésekor. Tagadhatatlan, hogy a forma mindazonáltal központi fogalomként szerepel az érvelésében, hiszen már az első rész döntő megállapítása így szól: „A misztika elvileg formátlan: nem teremthet formát” (32.). Ezt a tételt még akkor is bizonyítatlannak vélem, ha nem felejtjük, hogy Radnóti a fiatal Lukács-hoz hasonlóan, lényegében magatartásként értelmezi a formát. Több mint félszázad még a társadalomtudományban is visszavonhatatlan változást hoz. Hét évvel ezelőtt írt tanulmánnyal ugyan kockázatos dolog vitatkozni, hiszen a szerző már aligha tartja fönn mindazt, amit egykor kifejtett, az viszont joggal állítható, hogy már 1974-ben is szembe kellett volna néznie a formaértelmezésnek akkor nálunk ismert más hagyományával.

Miként vizsgálja Radnóti az általa szóba hozott költeményeket? Rendkívül eklektikus módon. Értéktételei kifinomult ízlésre vallanak, de bizonyításuk kevéssé kidolgozott. A *Requiemet* például művészileg „problematicusnak” nevezi (93.), de nem látom világosan: mit is jelentsen ez a kissé elkoptatott szó. Eszmerendőszerűen, gondolatkinccsel, tárgyakkal, motívumokkal, elemekkel s képekkel egyaránt foglalkozik, de korántsem egyértelmű, hogy e fogalmak milyen viszonyban állnak egymással. A verseket általában példanyagként idézi, és gyakran rak egymás mellé olyan szövegeket, amelyek lényegesen különböznek egymástól. Könyve alapján azt hihetnők, Pilinszkynek csak költészete van, de nincsenek versei.

„A líra közvetítője a költői nyelv” – olvassuk a záró fejezetben (117.). Abban még igaza is lehet Radnótinak, hogy tagadja az induktív olvasás lehetőségét. Nem az „alulról kezdett műértést” hiányoljuk könyvéből, csupán azt igényelnők, hogy gondolatmenetének bármely szakaszán számításba vegye a nyelvi megformáltságot. Egyrészt nem bizonyítja, hogy Pilinszky költészetének „végtelen gazdagsága meglehetősen szegényes alulról – elemeiből – tekintve” (117.), másfelől azt sem igazolja maradéktalanul, miben is rejlik tulajdonképpen e gazdagság. Lehetséges, a műalkotás mibenlétéről alkotott fogalmában keresendő a hiba. Csakis üdvözölni lehet, hogy metafizikai érdeklődéssel fog hozzá költemények magyarázatához, de aligha szerencsés, hogy a

nyelv „kezelésévé” fokozza le azt a stilizáltságot, amely lírai verseknél nehezen elhanyagolható jelentésréteg.

Bizonyítatlansága miatt inkább tetszetős, mint találó az a megállapítása, hogy Pilinszky „eszközeiben” szegény költő. Aligha lenne nehéz bemutatni, hogy alakítani, sőt metaforateremtő képzelet tekintetében is nyelvünk nagy művészei közé tartozott. Mi több, retorikai képessége szervesen összefüggött világgépével – oxymoronjai például az evangélium „Paradoxonai”-hoz hasonlítanak („Boldogok, akik sírnak”), s arra hívják föl a figyelmet, hogy a látszólag ellentétes valójában azonos, a túlélő az igazi halott, a gyilkos a szent,

VIGH ÁRPÁD: RETORIKA ÉS TÖRTÉNELEM
Bp. 1981. Gondolat, 522 l.

A magyar retorika történetét tárgyaló könyv öt részből áll. A *Bevezetés a retorika történeti rendszerébe* című nyitófejezet az ókori retorikákra tér ki röviden. Miután a retorika tekhnéjének kialakulását és a retorika „arisztotelészi egyensúlyának” felbomlását vizsgálta, a középkortól kezdve „a meggyőző és az esztétikai funkciójú retorika váltakozását” regisztrálja. A szónoklatban e két típusának különbsége nem válik teljesen világossá. Talán azért sem, mert a szónoklat esztétikai funkciója minden korban más és más irodalmi intézményrendszer keretei között valósul meg. Így kérdéses, hogy „az esztétikai funkció” érvényes elvonatkoztatás-e. Vigh Árpád a rész végén úgy definiálja „a retorikum sajátosságát”, hogy az „a társadalmilag hasznos cselekvés beszéd útján történő kiváltása” (47. o.); de e meghatározás ismét szilárdabb elméleti alátámasztást érdemelne.

A voltaképpeni első rész *A magyar retorika születése* címet viseli, s az előzményektől 1849-ig tárgyalja a magyar retorikák történetét, kitekin-téssel Hugh Blair leckéinek magyar fordítására. (A korszakot nyitó dátum az 1790-es.) A legnagyobb teret Blair mellett Bitnitz Lajos kapta. A szerző nem követi a művek megjelenésének kronológiai rendjét, hanem egy-egy probléma, retorikai alapkategória vagy műszó köré csoportosítja a kézikönyveket és a rövidebb írásokat. Így külön fejezetet kapnak az érvek és indulatok, külön fejezetet az elrendezés, a kifejezés elemei és díszei, valamint a nyilvános előadás. Több táblázat mutatja be a különböző retorikák terminus-különbségeit, továbbá egyes retorikák (Blair, Bitnitz, P.Sz.A., Szeberényi) kategóriarendszerét,

a bűn erény, a halál az élet kezdete, az ítélet bocsánat, s a hívő földadata az, hogy tudomásul vegye az ellentmondást, elfogadja az elfogadhatatlant. A közös nevezőt éppen abban kereshetjük a katolikus Pilinszky s a kései József Attila között, hogy verseik gyakori síkváltásaikkal arra emlékeztetnek: az önfelelt egyszerűség a XX. században már elérendő eszmény, bonyolultsága miatt sosem megoldható lemcke. E rokonság elemzése azért is sürgető földadat, mert választ adhat arra a kérdésre, mi okozza, hogy e két költő tömörségben szinte egyedül áll irodalmunkban.

Szegedy-Maszák Mihály

felosztásait. A szerző olykor fölöslegesen hosszan taglal olyan rendszereket, problémafölvetéseket, amelyeknek ő maga szerint sincs sem jelentősége, sem nívója. (Ha például Blairnek nincs műfajelmélete, ennek kár alfejezetet szentelni; ha Pap Ignác még „jó tanulónak” is rossz, akkor talán fölösleges hibáit részletesen boncolgatni.)

Az írástól a beszédig címet viselő második rész 1850-től 1944-ig kíséri végig a retorika tudományának történetét. (A korszakot határoló évszámok tehát ismét történeti-politikai eseményekre utalnak.) E rész főszereplői: Szvorényi József, Laky Demeter, Névy László, Sztinyai Elek, Weber Mihály és Ravasz László; itt sem hiányoznak a jól eligazító táblázatok. A szerző e részben jobban ragaszkodik az időrendhez (persze hosszabb időszakot tárgyal), és jobban odafigyel a retorikák egymásra épülésére, kölcsönös kapcsolataikra. Megoldása didaktikusabb és áttekinthetőbb szerkezetet eredményez, mint az előző részben, csak hogy kitűnik itt a *történettróli* bizonytalanság. Vigh Árpád a teljességre törekszik, s ahol nem talál semmi érdekességet, ott valamiféle „ténytisztelést” irányítja. Csak ezért kaphat oly nagy helyet minden, mégoly érdektelen retorikai reflexió: például a szocialista „munkásretorika”; külön alfejezet jut Vanczák János 13 oldalas írásának. Mindez kérdésessé teszi, hogy vajon a többiek is érdemelnek-e ekkora figyelmet.

Ennek a résznek külön fejezetbe is kiemelt teoretikusa Ravasz László. Előtte a könyv szerint Névy volt az utolsó komolyabb retorikaszerző. Riedl Frigyes szónoklattanárról megdöbbenően kevés és nem lényegi információt kapunk. Ravasz kiemelése jogosult lehet, hiszen Vigh ismertetése

szerint a püspök nem volt teljesen süket korának bizonyos filozófiai „súgásaira”. (Bár némi kételyel kell fogadnunk azt a feltételezést, hogy az egzisztencializmussal kacérkodott volna – 359.) Ravasz már a mi korunk retorikusa, s ezt azért fontos szem előtt tartanunk, mert éppen ebből a két világháború közötti retorikaeképzelésből vezethető le mindaz, ami a mai magyar retorikát jellemzi. Századunk első felének magyar retorikája Vigh Árpád bemutatása alapján is ilyen vezérszavakkal írható le: némi felszínes pszichologizálás, az antik és a klasszikus német filozófiából kiragadott szövegek, nyelvművelői nekibuzdulások, a jól-rosszul megértett klasszikus retorikai rendszerek átvétele. Ilyen alapokról indul a retorika 1945 utáni története, s bár az arányok, a hivatkozási alapok módosulnak, a szerkezet maga mindmáig azonos.

Erről győző meg a könyv harmadik része, az *Egy új retorika útján* című. Vigh Árpád művének ezek a legszomorúbb lapjai. Megbizonyosodhatunk arról, hogy a magyar retorika képtelen volt megtenni a döntő lépést a valóban új retorikai gondolkodás felé. Nem mással „gazdagodott”, „töltődött fel”, mint politikai természetű frázisokkal, a nyelvvédelem militáns jelszavaival, társadalomlélektani és közléseleméleti közhelyekkel. A könyv szerzője pedig nyilvánvalóan a létezőt fogadja el egyedül lehetségesnek: komolyan veszi a meddő és bántóan művi kérdésközpontokat, belenyugszik a végiggondolatlan vagy rosszul értelmezett nyelvészeti-közléseleméleti tételekbe, véleményekbe. Egy szintre hozza a stilsztikát „a nyelvrontás jelenségeinek felszámolásával”; magára emeli azt a törekvést, hogy „nyelvünket hangzásban is ép eszközként tartsuk meg az érintkezés számára”. Nem csoda, hogy a retorika segédtudományait bemutató táblázatban is tökéletes káosz uralkodik; Vigh Árpád kritika nélkül átveszi az igénytelen elméleti gondolkodás produktumait.

A mai magyar retorikáról olvasván óhatatlanul arra kell gondolnunk, hogy bizony félig értett, rosszul megemésztett eszmék, elgondolások, elméleti tételek és preskriptív dörgedelmekek képezik a régi retorikai művek egynéhányának magvát is. Vajon méltóak-e a mai olvasó figyelmére, méltóbbak-e, mint mai utódaik?

Verseghy, Révai Miklós, Bitnitz, későbből Szvorený vagy Toldy Ferenc ma már hagyomány-nak számít – akarjuk, nem akarjuk: az irodalmi reflexió magyar tradíciójának részei. A retorika történetének ezen „eseményeivel” különféle-képp bánhat a történetíró: rákérdezhet jelentősé-

gükre (s ezzel megkérdőjelezi a hagyományt); felvonultathat egy ellen- vagy mellékvonulatot, amelynek jelentőséget tulajdonít (pluralizálhatja a hagyományt); vagy minden mással szemben rámutathat a hagyomány jelentőségére (igenelheti azt). A történetírónak joga van tárgyul választani pl. a rossz költészetet, az elhibázott találmányokat vagy az elmélet harmadvonalát. Leírásuk révén kívánhatja kontextusba helyezni mindazokat a „dolgot”, amelyek a ma távlatból nézvést kiemelkedőkké, fontosakká váltak. Ennek a könyvnek a szerzőjét azonban pusztán protokolláris okok bírják rá arra, hogy még a legkevésbé színvonalas retorikai eszmefuttatásokat is bevonja vizsgálódása körébe.

Vigh Árpád nyilván a feltáró, leíró munka szükségességét tartotta szem előtt, s ezért úgy vélte, első lépésként mindenről számot kell adnia, ami csak kijelölt területén létezik. Így eleget is tesz egy bizonyos filológia követelményének. Könyvének 460 tételes bibliográfiája és korrekt elemzése a magyar retorikatörténeti kutatás számára fontosak lesznek. De a „mindent leírni!” elvének következetes végigvitelét nem vállalja, hiszen mégsem teljesen egyenlő súllyal tárgyal minden retorikai reflexiót. A másik út lenne, hogy a történetíró a „tisztá” leírás helyett hagyomány mellett – vagy ellen – voksol, választ, dönt; Vigh Árpád azonban ezt sem vállalta. Ehhez a fajta történetírásához markáns elméleti alapállás, a hagyomány alapos ismerete szükséges. Vighnek viszont mintha nem lenne igénye arra, hogy koherens Arisztotelész-értelmezést tudjon írása háttérben. Szónoklástani tervezete sem épül szilárd alapokra, az összebékítés jegyében fogant, s konzervatívizmusa szembetűnő. A szerző tehát (jobb híján) a pozitív leírás csöppet sem problémátlan pozícióját foglalja el.

Röviden szólni kell még a könyv ötödik részéről, amely függeléket, bibliográfiát és terminusz-tárt tartalmaz. A függelék az irodalmi elemzés és a retorika viszonyát próbálja meg összefoglalni. A mintegy 25 oldalnyi vázlat az irodalmi retorika amerikai és európai iskoláját mutatja be röviden, az utóbbit egy József Attila-elemzés segítségével is. Az előbbi iskola a funkcionálisan, az utóbbi a strukturálisan felfogott retorikát használja elemzési módszerül. Vigh ismertetése példákkal világítja meg a két felfogás különbségeit; a kettő komplex egységében jelöli meg végül a teljesebb elemzés lehetséges útját.

Nem válik viszont világossá, hogy „az irodalmi szöveg szituációjának, céljának és a hatás logikai eszközeinek feltárása” (az amerikai iskola fő

törekvése) miért áll közelebb a retorikához, mint az európai iskola strukturális szempontjai. Ha a két iskola valóban nem összeférhetetlen egymással, akkor épp azért van mód az egyeztetésükre, mert mindkettő egyaránt irodalomértelmezési iskola: nem sok értelme van aszerint állítani őket szembe, hogy az „előállítás” vagy a „befogadás” oldaláról közelítik-e meg a szöveget. Az európai módszer sincs közelebb a hermeneutikához, sem messzebb tőle, mint az amerikai.

PEREGRINUSLEVELEK, 1711-1750.

Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szeged, 1980. A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara kiadása, 473 l. (Adattár netéhez, 6.)

A szegedi József Attila Tudományegyetem I. számú Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének jól ismert Adattár sorozata e 6. kötetében módosította címét és ezúttal nem csupán XVII., hanem XVI. és XVIII. századi szellemi áramlatokra vonatkozó források közreadását is céljának tekinti. Örömmel üdvözölhetjük e vállalkozást, amelynek gyümölcséeként napvilágot látott közel 200, 1711 és 1750 között keletkezett, eddig publikálatlan peregrinuslevél. A becses gyűjtemény a Teleki család marosvásárhelyi levéltárában (Magyar Országos Levéltár) található, minthogy a legtöbb írás címzettje a család egyik, utókor által elfeledett tagja, Teleki Sándor. Eddig csupán Teleki Pálnak, Teleki Sándor testvérének azon hasonló jellegű levélgyűjteménye volt ismert Nagy Géza szerkesztésében (Kolozsvár 1933), amelyet a jelen kötet másolatban függelékként újra közread.

Teleki Sándor mint a nagyenyedi Bethlen Kollégium kurátora, négy évtizeden át munkálkodott az erdélyi ifjúság hazai és külföldi képzésén. Az önállóságát veszített Erdélyben az iskoláknak, elsősorban a nagyenyedi Bethlen Kollégiumnak a „porból való felemeltetése iránt” (21) az ő vezetésével folyamodtak a külföld segítségéért az erdélyi professzorok. Követeik maguk is peregrinus diákok – ifj. Pápai Páriz Ferenc és Ajtai András – tudatában voltak feladatuk súlyának, és küldetésüket az akkor háborús történelmi körülmények ellenére elég sikeresen teljesítették. 1717-re Pápainak „mint egy 4000.font sterling” Collectát sikerült külföldön összegyűjtenie (69) a hazai iskoláztatás céljaira.

Teleki Sándor a peregrináció intézményének megerősítésén és kibővítésén is fáradozott. A már

Ismertetésünket azzal a feltételezéssel kell zárunk, hogy az esetleg később megírandó magyar retorikatörténetek nem csatlakozhatnak közvetlenül a *Retorika és történelemhez*. A feladat színvonalasabb megoldásához átgondoltabb szempontokra, az elméleti háttér alaposabb tisztázására, határozottabb történelemfelfogásra van szükség – akárcsak minden irodalom- vagy elmélettörténetnek.

Kálmán C. György

Apáczai Csere János által is szorgalmazott erdélyi felsőoktatás a XVIII. század első felében is megoldatlan kérdés maradt. A hazai középfokú képzés magasabb szintű folytatására csakis külföldön volt lehetősége az erdélyi tanulóifjúságnak. Protestáns értelmiségünk tehetséges tagjai a reformáció kibontakozásától kezdődően látogatták a protestáns egyetemvárosokat. Teleki Sándor elsősorban a legkorszerűbbnek számító német, holland és angol egyetemi városokban kívánta taníttatni patronáltjait. Halle, Jéna, Lipcse, Odera-Frankfurt; Franeker, Leyden egyetemei a magyar diákoknak rendszeres tanulási lehetőséget és beneficiumot adó intézmények voltak. Néhányan angol városokat (London, Cambridge, Oxford) is felkerestek.

Stúdiumaik tárgya nem kizárólag a teológia volt. Erdélyi mecénásaik elrendelték ugyanis „hogy a különböző tudományok cseppjei összegyűjtése mellett fordítsanak gondot az orvostudomány alapos tanulmányozására is, mert tapasztalatból megtanultuk, hogy az orvosi gyakorlat az irodalomnak is javára szolgál. Ezért gondunk van rá, hogy régebbi teológus peregrinusaink nagy része, teológiai tanulmányai mellé vegye fel az orvosi tárgyakat is . . .” (349). S a Teleki Sándorral levelezésben álló peregrinusok között több olyan is akadt, aki hazatérése után – kinti végzettségének és promotiójának megfelelően az orvosi (pl. ifj. Pápai Páriz Ferenc, Ajtai András stb.) vagy a jogi foglalkozást (pl. Szilágyi Sámuel stb.) űzte.

A diákok közül Szilágyi Sámuel ismerte fel igen éles szemmel, hogy a nemesek fiait otthon „nem lehet el készíteni a haza igazgatására” és külföldi egyetemek látogatására csak kevesen vál-

lalkoznak körükből (234), pedig komolyan „instruálni” kellene őket „ad statum politicum” (241), „látván hazánk defectussát” (234). Természetesen erre is volt azért példa, így Ráday Geodeon egyetemjárásáról is olvashatunk a kötetben (pl. 234).

A levélgyűjtemény tehát elsősorban ahhoz segít hozzá, hogy a „haldokló” Erdély külfölddel kiépített kulturális kapcsolatait új megvilágításba helyezze a kutatás. Megismerhetjük továbbá belőle, milyen körülmények között folytatta külföldi tanulmányait a Tótfalusi Kis Miklóst, Bethlen Miklóst és id. Pápai Páriz Ferencet követő nemzedék. A diákok szoltak jelentősebb professzoraikról: így a Franekerben oktató Vitringának, a coccéjánus irányzat terjesztőjének és Hermann Roëllnak, a coccéjánus és kartézianus utrechti professzornak a népszerűségére ifj. Pápai Páriz Ferenc utalt (17), Christian Wolff előadásainak hallgatója, Enyedi István pedig sok és értékes „raritásokat” remélt megtanulni a híres professzortól 1718-ban, „ki felől sokan alittyak hogj hasonló Philosophus hozzája egész Germaniában nem volna” (161). A peregrinusok sikeres disputációikról, téziseik kinyomtatásáról is beszámoltak. Ajtai András pl. Teleki Sándornak titulálta dissertációját a patronus utólagos engedelmét kérve, és harminc példányt haza is küldött szétosztásra (83-84).

A levelek a történeti szociológia vizsgálódásainak is remek forrásanyagot szolgáltatnak. Bizony nem volt könnyű a diákok sorsa! Utazásukat, kinnlétüket sok zavaró momentum kísérte. Az akadémiai beneficiumok elnyerése sokszor nehézségekbe ütközött. Nagyon szerényen kellett élniük. A levelek visszatérő motívuma az otthonról várt pénz sürgetése. De még mindig elégedett embereknek tekintették magukat, hiszen Székelyhidi N. Mihályt például 1741-ben egy braunschweigi kereskedő arról tájékoztatta, hogy „a’ fegyver, az éhség, és a’ dög-halál” hármas ítélete sújtja hazáját, és ezt az érzést egy erdélyi úr levele is megerősítette benne, mondván „bóldog ember az, a’ki e’ nehéz időben idegen Országon megvonhatja magát, hogy ne lássa hazánknak nyomorúságát” (266). Így nem csoda, hogy ifj. Pápai Páriz Ferenc nem tudta Teleki Sándor parancsát teljesíteni, hogy „kertészt, kőművest és jó faragó mester embereket” küldjön Germániából vagy Hollandiából urának Erdélybe. A külföldieket Pápai szerint nemcsak rugalmatlanságuk, hanem sokkal inkább a külföldi protestánsok magyarországi és erdélyi proscriptiójáról szóló híresztelések ijesztették el e vállalkozástól (48).

Éppen ifj. Pápai Páriz Ferencnél bukkan fel az a toposz is, hogy azt a földet tekinti igazán hazájának, ahol elismerést talál, és ahol leginkább tud szereteti: „pártfogói, szülei és barátai” javára tenni (49). Egy évszázaddal korábban hasonló megfontolásból vállalta Szenci Molnár Albert hosszas külföldi „bujdosását”, sőt Kálvin vagy a két Hoffhalter példájával vigasztalta meg a hazájuktól távol élő kálvinista exulánsokat, mondván, hogy azok is pátriájuktól messze alkottak igazán jelentőset (Thuri, Paulus: *Idea Christianorum Ungarorum sub Tyrannide Turcica*. . . Nunc opera Alberti Molnar . . . edita. Oppenheim 1616, – Ajánlólevél. RMKT XVI/6, 483-484).

A hazájukért vállalt szolgálat öntudata és a Teleki Sándor iránti hálaérzés hatotta át a levélírók szívét. Minthogy tudták, hogy a Gróf „igen curiosus a Historiákban” (18), ezért mindenről igyekeztek beszámolni, amit fontosnak éreztek. Közülük többen „cum mercurio Politico” (43) „novellá”-kat csatoltak leveleikhez, vagy röviden összefoglalták azok tartalmát. A legérdekesebbek azok a részek, amelyekben saját tapasztalataik alapján nyilatkoztak. Éppen a Collecta-gyűjtéssel kapcsolatban kellett pl. szomorúan megállapítaniuk, hogy Frigyes Vilmos porosz király, akit Bethlen Gábor feleségének, Brandenburgi Katalinnak a jogán kerestek fel, igen fősvény, „minden jövedelmet a militiára fordít” (42), sőt Kibédi András szerint „bőven vagyon az hűe, hogy a Király minden Stipendiariussit, meg a Professorkotis egy ideig az Stipendiumtol meg fosztaná, okát adgyak: mert sok expensa kívántatik, a sok ujj militianak, . . .” (112). A vallással kapcsolatos hírekre a peregrinusok különös érzékenységgel figyeltek fel: pl. a salzburgi püspök által megszegyenítő módon elűzött 800 lutheránust és kálvinistát éppen Szilágyi Sámuel kinttartózkodásakor fogadta be a porosz király 1732-ben (233). Ifj. Pápai Páriz Ferencnek alkalma nyílt 1711-ben találkozni a „Apostata Otrokocsi Ferencsel,” aki a „negyedik és principalis Reformator”-nak tekintette magát és megmutatta manuscriptumait a Bécsben tartózkodó erdélyi diákoknak (11). E találkozás kellemetlen emlékét viszont jóleső érzéssel ellensúlyozta Pápainak és Ajtai Andrásnak másik élménye: 1714. január 1-én ők is jelen voltak a reformáció brandenburgi bevezetésének 100. évfordulóján Hallében (35).

A leveleket néhol művészettörténeti megállapítások is színesítik: Szilágyi Sámuel lelkes szavakkal számolt be a szászországi Zell templomáról (237-238). A korban oly divatos kertkultúra Teleki Sándornak is szenvedélye lehetett. „Buj-

dosó szolgálai"-t Erdélyben nem ismeretes növény- és virágmagok beszerzésére kérte meg, és ők lelki ismeretesen körül is néztek. Ifj. Pápai Páriznak még „csinos csészéket” is kellett vásárolnia Lipcsében az Úr számára (39). A peregrinusok frissen szerzett tudásukat már levél útján is siettek kamatoztatni: Ifj. Pápai Páriz Ferenc pl. a kávéivás káros hatását ajánlotta ura figyelmébe (55).

Az őszinte, familiáris hangú peregrinus leveleket érdekesen egészíti ki a Függelék, amely több professzor 1711 és 1721 között keletkezett levelét tartalmazza. Közöttük találjuk azoknak a külföldieknek az írásait, akikkel az állandó diákküldés révén került Teleki Sándor kapcsolatba: Daniel Ernestus Jablonski elsősorban a poroszországi ösztöndíjak megszervezésében játszott komoly szerepet, Michael Alberti Halléban, Bartholomaeus Holtzfusus Odera-Frankfurtban, Ruardus Andala Franekerban segítette Teleki Sándor patronáltjait. Írásaikban az őszinte tisztelet nyilatkozik meg Teleki nagylelkű vállalkozása iránt.

A 178 peregrinus- és a 18 professzori levél több műfaj keretébe tartozik. A szokványos levelek mellett ajánlólevelek, illetve a hallgatók assecuratiói is megtalálhatók köztük. Nemigen hasonlíthatók a mikesi szépirodalmi levelekhez. De íróik iskolázottsága, latinos műveltsége és ízes erdélyi nyelvhasználata sok írásban megfigyelhető (pl. Székelyhidi N. Mihály levelei stb.), s ezért a leveleket a nyelv- és stílustörténet is haszonnal elemezhetné.

A jelen Adattár-kötet azért is újszerű az előzőekhez képest, mert szerkesztőgárdája a szegedi JATE I. számú Magyar Irodalomtörténeti Tanszé-

kének tehetséges és lelkes diák munkaközössége. Munkájukat jelképesnek tekintették, hiszen diákként gondozták ezt a „régés-régi diákkezek írta levélgyűjteményt” (463). Esze Tamás inspirációjára Jankovics József szakszerű irányításával dolgoztak. Nem volt könnyű helyzetük, hiszen az egyik levélíró, Székelyhidi N. Mihály maga is úgy nyilatkozott írásáról, mint „apró betűkből és sűrű rendekből álló minden margó nélkül való . . . idétlen levélről” (269).

Elismeréssel szólhatunk a diákok textológiai munkájáról, és a sorozatszerkesztő, Késérü Bálint mértéktartásra intő intencióinak megfelelően összeállított jegyzetekről, mutatókról, valamint a kötetet szerkesztő Hoffmann Gizella okos utószaváról. Természetesen mint minden hasonló jellegű munkában – éppen az anyag rendkívüli gazdagsága miatt, a jegyzetekben adódnak némi egyenetlenségek. Így hiába keressük a „praeceps” és „indigestus” (206) szavak magyar megfelelőjét a Szó- és kifejezésgyűjteményben; a „Marchionatus”-t (35) a Helynévmutatóban; elmaradt a 181. levél címzésének fordítása a 339. lapon; s a Személynévmutatóban szívesen látnánk a hallgatók disputációinak címét. A kötet használatát nagyban megkönnyítették volna a sajtó alá rendezők, ha a főszövegben mindegyik levél tartalmát összefoglalták volna a szöveg bevezetéseképpen, a Nagy Géza-féle levélközlések példáját követve. Mindezek az apróságok azonban mit sem vonnak le a kötet értékéből, legfeljebb további utánanézésekre, búvárokodásokra sarkallják az olvasókat.

Vásárhelyi Judit

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Regények 18-19. A jövő század regénye. 1-2. köt. Sajtó alá rendezte: D. Zöldhelyi Zsuzsa. Bp. 1981. Akadémiai K. 914, 499 l. Regények 57. Rákóczy fia. Sajtó alá rendezte: Végh Ferenc. Bp. 1975. Akadémiai K. 686 l.

A Jókai-regények kritikai kiadásának immár a végére értünk, 71 kötet Jókai-regény sorakozik polcunkon. Az ugyan vitatható, hogy *A magyar nemzet története regényes rajzokban* ide tartozik-e, vagy sem, de pillanatnyilag magunk sem tudnánk jobb helyet elképzelni, minthogy tanulmányok, értekezések címszó nem szerepel a sorozatszerkesztők elképzelései között. Azt is elmondhatjuk, summázva, hogy sikerült kialakítani a sajtó alá rendezés legcélzerűbb módozatait. A

„Regények” első, majd huszonnegyedik kötete tartalmazza az irányelveket, s ezek járható utat biztosítottak a munkatársaknak. Helyzetüket lényegesen megkönnyítette, hogy a regények többségének megvan a teljes vagy részleges teljességű kézírata, többnyire a kötetet folyóirat-, hírlapi közlés előzte meg, s bekerültek a regények az ún. Nemzeti kiadásba is. S bár helyesírási következetlenség, nem túl lényeges szövegromlás így is tapasztalható, az első kötetközlésnek vagy a nem-

zeti kiadás szövegének reprodukálása megfelel a tudományos igényeknek, a hiteles Jókai-szöveg prezentálásának. A nyilvánvaló sajtóhibák, felületes korrigálásból származó elírások stb. jelzése nem túl nehezen elvégezhető filológiai aprómunka, s ennek a sajtó alá rendezők nagyjából-egészében eleget tettek. Ez vonatkozik az alább ismertetendő két mű kiadására is. A szövegközlés megbízható, a sajtó alá rendezők az első kötetközléshez ragaszkodtak. Így *A jövő század regénye* első kötetében; 5.lap: Más regénynek a feladata, egy mesét, melyet csak a képzelet alkotott, úgy adni elő... Kézirat: Más regénynek az a feladata hogy egy történetet... Más példa. 9. lap: lehetlenné. Nemzeti kiadás: lehetlenné, 11. lap: lehetleníti, Nemzeti kiadás: lehetleníti stb.

Abban nem vagyunk bizonyosak, hogy a Jókai által *cz*-vel írt szavakat minden esetben *c*-re kellene helyesbíteni, és ne lenne-e stílszerűbb és az író világát jobban érzékeltető az az eljárás, amely Jókainak néhány helyesírási következetlenségét meghagyná (pl. a tulajdonnevek és a földrajzi nevek vonatkozásában). Elismerjük a várható ellenérvek igazát: e következetlenségeknek nincsen „rendszerük”, pusztán gondatlansággal magyarázhatók. Jókai ugyanis – és ez a hetvenegy kötet egyik tanulsága – nemigen törődött a nyelvi megformálás míves voltával, az apró egyenetlenségeket nemigen simította el. Ezt valahol azonban mégis érzékeltetni kellene, és úgy véljük, erre nem elegendő a jegyzetapparátus egy csekélyke része. Az is vitatható, hogy az idegen szavakat (általában földrajzi neveket) mai helyesírásban kell-e szerepeltetni a szövegben. Hiszen Jókai különös világának szervezésében tartozékai e földrajzi neveknek már a megírás idejében sem mindig egyöntetűen használt jókais változatai. Jókaiasabban hangzik (legalább is így olvassuk) a Palaestina, pekingi, Thibet, stb.

Ennél azonban fontosabb és sokkal több elvenvetésre okot adó kérdés: a jegyzetelés problémája. A Jókai-regények jegyzetanyagára általában jellemző a túljegyzetelés; a sajtó alá rendezők közül sokan azt hiszik, hogy mindent a kritikai kiadásban kell megoldani és innen kell megtudni. Természetesen nem könnyű feladat annak eldöntése, mi az, amit feltétlenül meg kell jegyzetelni, amit – mert Jókai elírása, félreértése nyilvánvaló – jegyzetben helyesbíteni kell, és mi az, amiről fel kell tételezni, hogy a kritikai kiadást böngésző olvasó amúgy is tudja. Az pedig éppenséggel követelmény, hogy mindent az első előfordulás alkalmából kell jegyzetelni. S mert Jókai nagyon sok minden iránt érdeklődött, nagyon sok min-

dent (nemegyszer megemésztetlenül) beledolgozott a regénybe, nemegyszer a napi sajtó híreire hagyatkozva, ezért minden Jókai-kötet sajtó alá rendezésének legnehezebb része: a jegyzetelés. Nem kivétel ez alól itt bemutatandó két regényünk sem. Előre bocsátva: Zöldhelyi Zsuzsa ezen a téren (is) mintaszerű munkát végzett. Mind a regény forrásanyagának földerítése, mind pedig a tárgyi magyarázatok szempontjából övé az egyik legjobb teljesítmény. Még fölillantott ötletei is meggondolkodtatók (*A jövő század regénye* és a *Mit tegyünk?* egy apró mozzanatának párhuzama). Egyetlen kérdésben gondolnánk tovább Zöldhelyi Zsuzsa kérdésföltevéseit, az I. kötet 564-566. lapján található fejtegetések egyikével-másikkal vitatkoznánk. Tény, hogy Jókai és kortársai számára a pánszlávizmus, a cári Oroszország terjeszkedő politikája központi kérdés volt. Az is tény, s ezt Zöldhelyi Zsuzsánál jobban hangsúlyoznánk, hogy e kérdéskör *reformkori* alapokra épül. Az 1830-as évek végétől van jelen a magyar gondolkodásban, egyre nagyobb hangsúllyal: ekkor kezd ismertté válni Kollár: Slávy dcerá-ja, Šafárik néprajzi-történeti munkássága, a német publicisztika közvetítésével mind határozottabb kép rajzolódik ki „pánszláv” törekvésekről. Pulszky Ferenc, Kromacsik Károly, a Pesti Hírlapban „Lódi” cikksorozata és reflexiói, megannyi újságcikk, a félelem „éjszakai rémes árnyai”-tól: mind-mind egy-egy eleme a magyar gondolkodók pánszlávizmusról alkotott képzetének. Másképpen jelenik meg Oroszország a reformkori köztudatban, majd még később. Nyilvánvaló, hogy 1849 tapasztalatai részben meghatározzák a magyar Oroszország-képet, de éppen Jókai a példa, hogy elválasztják egymástól a terjeszkedő Oroszországot a szellem (Puskin) Oroszországtól, Arany János és László, Bérczy Károly, Gyulai Pál jeles tagjai a magyar-orosz irodalmi érintkezéseknek. Tehát egyfelől Magyarország és általában a Habsburg-birodalom hatalmi, politikai, védelmi aspirációi, másrészt Oroszország valóban terjeszkedő politikája: ebben a körben forognak Jókai gondolatai, ehhez párosulnak a nemzetiségi törekvések, amelyekben a jogos követelések mellett nem lehet olykor nem meglátnunk valóban pánszláv vonásokat. S még egy tényező: a nihilista mozgalom. Ez utóbbiról Zöldhelyi Zsuzsa kielégítően ír, itt nem foglalkozunk vele részletesebben. Ami mármost *A jövő század regényét* illeti, abban nyilván nem láthatunk Oroszország-ellenes művet, nem politikai pamfletet, sokkal inkább a tudományos-fantasztikus regény egyik őst, utópiával elegy idillt, emberi és

költői látomást a jövőről, hatalmas tudással és nem kevés naivitással, optimizmust és pesszimizmust egyként sugárzó humanista magatartással megfogalmazott *regényt*. Nem azoknak van igazuk, akik rendszerbe foglalt történetfilozófiát, reálpolitikai látomást kérnek számon Jókaitól, vagy a korszak színvonalán álló természetrajzi, fizikai-kémiai ismereteket. A korszak alapvető politikai, emberi, tudományos problémáiból kiindulva is a maga utópiáját, a maga világot rajzolta meg, feltétlenül erőszakmentes, liberális beállítottságú világot, amelyben minden (tudomány, művészet, életmód, államforma) az embert szolgálja. S bár a regény szerkesztése kívánnivalót hagy maga után, egyik-másik alak elrajzolt ugyan, teszi ezt Jókai varázslatos írásművészettel, szuggesztív erővel, elhithető képességgel.

Zöldhelyi Zsuzsa jegyzetanyaga – írjuk már – mintája lehetett volna a többi Jókai-regényének. Mindazonáltal néhány megjegyzésünk ide kívánkozik. Az 5. lap majd minden szerzője, regénye kap megfelelő jegyzetet, pótlólag: Terrasson apát adatai (Jean, 1670-1750), filozófiai regénye a mi adataink szerint nem 1732-ben, hanem 1731-ben keletkezett. Ugyanott *Eldorádó* szatírájához Voltaire *Candide*-ját írjuk volna. A roscolnik sectarius a 16. lapon fordul elő először, a 193. laphoz fűződik a jegyzet. A Monroe-doktrínához annyit, hogy James Monroe elnök 1823. dec. 2-án kiadott nyilatkozatáról van szó, az I. kötet 178. lapjának Leviatánja a II. kötet 267. lapjával kapcsolatban jut jegyzethez. Magam sem tudom, hogy egy kritikai kiadásban meg kell-e jegyzetelni a placetum regium-ot (248.). A 281. lapon Rozáli szavaihoz (Ahová te mégy, oda én is megyek) talán a Bibliát is lehetne idézni. A 305. lap egy kitételéhez apró hiba a jegyzetben: Ausztria nem *meg*, hanem *vissza* akarta szerezni Sziléziát. A 416. lapon található az *erőmond*at kifejezés, talán a *Kraftausdruck* megfelelője. A 417. lapon szerepel a *chauvin* kifejezés, szükséges volna a jegyzetben feltüntetni, hogy A Hon 1873. febr. 19. 41. száma *A magyar chauvinok* címen közölt cikket, ezt Jókainak tulajdonította Kemény G. Gábor (*Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon*. 1867-1892. I. Bp. 1952. 398-399.). A szerzőség teljes bizonyosságú eldöntése várat még magára. A 428. lapról a dodolátánc kívánna magyarázatot. A dodoláról olvashattott Jókai Székács József: *Szerb népdalok és hősrégék*. Pest 1836. c. kötetében. *A jövő század regénye* II. kötetéből még ennyi jegyzeteletlen vagy félreérthető magyarázatot sem találtunk.

Zöldhelyi Zsuzsa munkáját csak a legnagyobb elismeréssel méltathatjuk.

Nem végezt rossz munkát Végh Ferenc sem, aki a *Rákóczy fia* szövegét gondozta és jegyeztelte. Nem volt könnyű dolga már csak azért sem, mert gyenge Jókai-regényről van szó, de nem tanulság nélküliről. Főleg a regény forrásvidékének felderítésében áll Végh érdeme. Ugyanakkor ő sem veszi észre, hogy épp a regény befejezése bizonyossága Jókai tájékozódása irányváltásának. Az az illúziótlan, kissé keserű-lemondó befejezés, a regénynek szinte hirtelen megszakítása, a látványos bevezetés az írói műhelybe, mind-mind jelzi, hogy Jókai többé-kevésbé tisztában van a hagyományos és az általa egykor oly sikerrel művelt regényforma válságával. *A három márványfej*, az *Egy hírhedt kalandor* . . . és más művek formabontása mellett, az *Öreg ember nem vén ember* játékaival együtt ez a fajta befejezés (hogy ti, a történész jóbarát kijozanítja az elragadtatott író) legalábbis több figyelmet érdemelt volna. S valahogy némileg leegyszerűsítésnek érezzük, hogy lépten-nyomon „Jókai romantikus történelem-szemlélete, a kalandos történetekhez húzó érdeklődése, az illúziót keltő és kergető idealizmusa . . .” a megrovás tárgya lesz (412.). Vagy visszatetszőn hangzik az ilyen megállapítás: „Jókai alkatilag nem volt történetíró: szertelen képzelete mindig fölébe kerekedett a tényeknek . . .” (409.) Nem kell bizonyítani, hogy Jókai nem volt történetíró, azt sem, hogy képzeletével (még szerencse, hogy szertelen volt!) fölébe kerekedett a tényeknek, de vajon V. Hugót, Sienkiewiczet, Jiráseket nem kellene-e ugyanezért meg róni? S meg kell-e róni? Vajon nem inkább az-e a feladatunk, hogy megértsük és interpretáljuk az adott írói világot? Persze, hogy érdeklődése a kalandos történetekhez húzta. Romantikus volt, mint a XIX. század oly sok írója. S a romantika történetisége nem a tényekhez ragaszkodásé, a pragmatizmusé. Az is igaz, hogy Jókai nemegyszer illúziótkba fogózkodott. S épp a *Rákóczy fia* – mint elsősorban az író gyengéit dokumentáló mű – jó terep a romantikus látás torzításainak bizonyítására. Csakhogy Jókait nem a *Rákóczy fia* felől kell néznünk. S még ott, ebben a gyengébb regényben is elbűvöl leírásainak költőiségével, a különöségeket életszerű meglepetésével.

A regény fogadtatása és visszhangja c. részben sok fölösleges sort leltünk. Ahol csak utalások találhatóak Jókai e regényére, azt a művet nem idéznénk. S nem idéznénk azt a tanulmányt sem, ahol felsorolásban szerepel csak a regény, vagy

olyan Irodalmi lexikont, amely csak tartalmi ismertetést közöl. Ez természetesen vita tárgya lehet, számottévőbb kifogásaink azonban a jegyzetanyaggal szemben vannak. A 7. lapon található *signum bonum*, *signum malum*, Jókai alább meg is magyarázza, az 596. lapon mégis ott a jegyzet. A 8. lapon álló mappáról az 596. lapon megtudjuk, hogy térkép, a 9. lapon álló optime is megmagyaráztatik, az 596. lapon 'jól van', az 597. lapon 'kitűnő' a jelentése. Viszont a 10. lapon áll Jókai elírása: transzilvániai nagyfejedelem, ez viszont nem kap jegyzetet, holott Erdély csak 1765-ben lett nagyfejedelem. A 22. lapról a De Sacy-féle bibliai történetek jegyzete a 29. lapon lehető előfordulásra utal, ahogy az allonge-paróka jegyzete is a 85. laphoz kapcsolódik, nem az első előfordulásához (38. lap). Nem értem, hogy kinek a számára készülnek olyan szómagyarázatok, mint *nervózus 'ideges'* (168. lap), *amo 'szeretek'* (366. lap), ezt ráadásul kissé alább Jókai még értelmezi is, és így tovább. Polyphemosz homéroszi figurája kétszer is jegyzetet kap, a 280. lap és a 332. lap mondatához fűz a sajtó alá rendező (főlölesleges) kommentárt. S bár latintudásunk megkopott, azért tételezzük föl, hogy még sokan tudják, miszerint a *rezultatum 'eredmény'* (22. lap jegyzete).

Néhány hibára is felhívni a figyelmet. A húsvéti *pászka* nem az ünnepre „sütött bárány neve”, hanem a kovászatlan kenyérére (614. lap), a *beim blauen Herrgott* nem két atyaúristent jelent (97. lap), bár szó szerint valóban az, hanem *káromkodás*, Horatius nem adott címet verseinek, így Augustus Caesarhoz ugyan írt verset, de nem ilyen „címmel”, a címeiket az utókor adta (657. lap). Rossz érzés az, hogy már egy kritikai kiadás jegyzeteiben is azt olvassuk: 'hibát vét' (663. lap). Ügyetlennek és modorosnak hatnak efféle fordulatok: „Illés próféta történetét a magyar irodalomban Ady verse tette halhatatlanná” (606. lap), a *consilium abeundi*-t Petőfi verselte meg, szintén „halhatatlanul” (630. lap), Jean de Lafontaine az a francia író, kit meséi tettek „hal-

hatatlanná” (664. lap). Blumauer nem pusztán szabadkőműves gondolkodású volt, hanem szabadkőműves is (666. lap). A más Jókai-művek motívumait idézendő, hiányzik a *spadassin*-hoz (194. lap) a Kárpáthy Zoltán említése. Jókai különböző időben lejátszódott történelmi eseményeket egybemosó módszerének dokumentálásához jó példát kínált volna a 338. lap egy mondata: „Felháborítja a lelkét, ha házát megszámozzák, a telkét fölmérik . . .” Nyilvánvaló, hogy itt II. József intézkedéseit vetíti rá az író egy sokkal korábbi időszakra.

A recenzens végezvén hibakereső feladatát, úgy érzi, hogy tartozik az igazságnak a következőkkel: nem tudta kiemelni és hangsúlyozni, mennyi mindent (főleg a források körül) talált meg a sajtó alá rendező, hány kitűnő megoldásra bukkant, milyen elenyésző a sajtóhibák száma, és így tovább. A *Rákóczy fia* gondozását Végh Ferenc végeredményképpen megoldotta, a hibák, a következtelenségek jórészt jellemzők a túljegyzetelni akaró kritikai kiadásbeli gyakorlatra. Általában elmondhatjuk, hogy a Jókai-regények sajtó alá rendezésének sokkal megnyugtatóbbak az eredményei, mint pl. a *Cikkek és beszédek* sorozat, ahol végül is számos cikk, karcolat, hír kihagyása olykor a sajtó alá rendező önkényes eljárásának következménye, s ahol (főleg az első három kötet esetében) nem történt meg eléggé megnyugtatóan a sokszor névtelen Jókai-írások és íráscsokák stíluskritikai vizsgálata és feltárása.

Ismertetett két könyvünk közül az egyik kiemelkedően, a másik a Jókai-regényeket alapul véve átlagosan jó sajtó alá rendezési munka. A *jövő század regényének* beillesztése a Jókai-életmű vizsgálatába azonban jórészt még hátravan, s a *Rákóczy fia* alaposabb vizsgálata is hozhat új eredményeket. Ehhez a munkához most már adottak a feltételek. Bízunk benne, hogy a textológiai és jegyzetelési feladat elvégzése után az elemzések sem váratnak sokáig magukra.

Fried István

RUDERMAN, DAVID B.: THE WORLD OF A RENAISSANCE JEW: THE LIFE AND THOUGHT OF ABRAHAM BEN MORDECAI FARISSOL

Cincinnati 1981. 265 l. (Monographs of the Hebrew Union College. No. 6.)

A Maryland University tanárának Abraham Farissolról (1452?-1528?) írt kitűnő monográfiája több szempontból is jelentékeny alkotás. Egyrésztől koncepcionális hidat ver eddig külön-

állónak tekintett két tudományág között, amikor az avignoni születésű zsidó filozófus, polemikus, geográfus életművét a XV-XVI. század reneszánsz szellemi életének tükrében vizsgálja. Át-

hagva ezzel a tudománytörténetben korábban kialakult és csak lassan eloszló merevségeket. Ruderman megbirkózott a judaisztikai kutatásoknak azzal a veszélyével, hogy a héber-zsidó gondolkodástörténet eseményeit és kiemelkedő egyéniségeit a külső körülményekből kiszakítva vizsgálja. Másrésztől valós tartalommal tudja megtölteni a reneszánszkutatás perifériájára szorult és csak általánosságokban említett hebraisztikai elemeket. Abraham Farissol személye és irodalmi hagyatéka különösen alkalmasnak bizonyult e kettőség feloldására. A ferrarai zsidó tudós életpályája haláláig vallási közösségéhez kötődött. Ugyanakkor a tradicionális hagyományok mellett, alkotó módon kapcsolódott kora más szellemi áramlataihoz. Politikai kapcsolatai a város vezetői felé közelítették, tudományos érdeklődése pedig a reneszánsz olyan örökséihez vezetett, mint pl. Pico della Mirandola és köre.

Farissol nem ismeretlen a hazai kutatás számára sem. Főműve a „Magen Avraham” az Országos Rabbiképző Intézet kincse, más írásai az MTA Keleti Gyűjteményében is megtalálhatók. Életművének vizsgálatához az első jelentős hozzájárulás Löwinger Sándor egy szövegpublikációja volt. (Há-cofe le-hochmat Jiszráel. XII.1928. 277-297.) Az első életrajzkísérlet is hazai szerző tollából származik. (Silberstein Adolf: Farissol Abraham. Bp., 1930.) Legutóbb Scheiber Sándor mutatta be mint másolót és közreadta egy Magyarországot említő mondatát. (Immanuel Norsa's Defence. A Hebrew Manuscript from Budapest and its Background. In: Armarium. I. Bp., 1976. 71-85.) Lehet, hogy az ott említett magyarországi „preceptor Judeorum” intézményről Andreas Pannoniustól szerezte információt? Az eszméletörténeti kutatás csak újabban figyelt fel Farissolra, bár forrás értékű megjegyzéseket tett az észak-itáliai judaizmusokról, akiknek nézetei meglepő párhuzamokat mutatnak a XVI. század végén Erdélyben szervezkedő szombatosok tételeivel. A korabeli radikális antitrinitáriusok egyik reprezentatív kiadványában, az 1583-ban Krakóban kiadott „Tractatus Aliquot”-ban a predestinációt tagadó érvek sorában találkozhatunk Farissol Jób-kommentárjának egy részletével. (Dán R.: Matthias Vehe-Gliorius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian. Bp., -Leiden 1982. 58, 61.)

Ruderman átfogó társadalmi és intellektuális keretbe állítva dolgozza fel Farissol életrajzát és elemzi művei tartalmát. Vizsgálatainak centrumában a „Magen Avraham” című gyűjtemény áll, amit a ferrarai gondolkodó főművének tekint. A négyrészes munka egy 1487 táján, a ferrarai her-

ceg kérésére lebonyolított hitvita eseményeit és tartalmát foglalja össze. Ezen a minden vonatkozásban egyedülálló polémián Farissol ellenében a dominikánus Ludovicus Valenza és a ferences Petrus Malfetta érveltek. Győztest nem hirdettek, éles szópárbajokra nem került sor. A „Magen Avraham” első részében Farissol kifejti teológiai és bibliai nézeteit. A második fejezetben támadja az iszlámot. A harmadik témakör mester és tanítvány beszélgetése a nyilvános vitákon alkalmazható logikai rendszerekről. A negyedik rész a trinitás, az eredendő bűn, a Törvény és a képábrázolások kérdéseivel foglalkozik. Ruderman biztos kézzel tisztázta a „Magen Avraham” keletkezésének dátumát, ami a valós disputa után, 1500-1512 között került papírra. Azt is megállapította, hogy a harmadik és a negyedik rész egyik változata a XVI. század végén készült és került Farissol művének kéziratába. Ezzel Ruderman fontos megállapítást tett az antitrinitárius kutatás számára. Kimutatja, hogy ebben a részben ugrászerűen megsaporodnak az ókeresztény irodalomból vett idézetek és azokat az ismeretlen szerző többek között a lengyel antitrinitáriusok érveivel cáfolja. Hivatkozik Marcin Czechovicra, Simon Budnyra és a lengyel bibliafordításra. Ezek mellett a héber szövegben kormeghatározó tényező Lorenzo de Zamora Madridban 1595-ben megjelent művének említése. A toldalék utal az ókori ariánusokra, említi a reformáció nézeteit, keményen támadja a pápáság intézményét és személy szerint a pápákat, hosszú jegyzékbe foglalva azok „bűneit”. E felsorolásban utolsó IV. Pál, aki 1559-ben halt meg. Ruderman feltételezi, hogy a szövegben megadott *GLIUS GILIIUS GILIIUS* című könyv volt a héber szerző forrása. Az azonosítást azonban nem végzi el. Mi sem tudunk sokat mondani róla. E helyen csak annyit kockáztathatunk meg, hogy a héber betűkkel írt ismeretlen nyelvű könyvcímét jelző három szó közül a középső valószínűleg a „Messiás” valamelyik európai nyelven ragozott alakja. De a Ruderman által kivonatolt toldalék alapján megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy egy eddig nem azonosított, lengyel környezetben írt radikális antitrinitárius traktátus héber fordítását rejti a „Magen Avraham” ismeretett része. A végső szót ebben a kérdésben a további kutatások fogják kimondani.

A „Magen Avraham” kétségtelenül Farissoltól származó törzsanyagában éles kritika hangzik a Vulgata ellen. Ruderman megállapította, hogy a ferrarai zsidó gondolkodó e tárgykörben kifejtett nézetei nem korlátozódnak a hagyományos rabbi-

nikus érvekre. Rámutat, hogy Farissal a kor humanistái által hangoztatott ellenvetéseket is felvonultatja Hieronymus műve bírálatában. Ennek az eszmei közösségnek a humanisták oldaláról elhangzó párhuzama Giannozzo Manetti nyilatkozata, amiben a kitűnő hebraista új zsoldárfordítás elkészítésére határozta el magát, mert a zsidók ellenvetései meggyőzték, hogy a forgalomban lévő görög Psaltérium sem hiteles. Közélső állomást jelent Pico della Mirandola elmékedése, aki – Ruderman szerint – Farissal tételeinek megismerése után a Vulgata védelmében akarta felhasználni a zsidók nyelvészeti eredményeit.

A monográfiában mellékesen kezelt kérdés, de az antitrinitárius eszmetörténeti előzmények szempontjából hasznosítható adalék Farissal Messiás-tana. A „Magen Avraham” hosszú jegyzékben foglalja össze a hagyományos zsidó tételeket és ezek alapján megállapítja, hogy a Messiásnak milyen feltételeket kellett volna teremtenie – a zsidók számára. Ugyanakkor aprólékos különbséget tesz a hittestvéreinek rendelt és a keresztények számára küldött Messiás lényege között. Elvileg tehát elfogadta, hogy Jézus a keresztények számára messiási szerepet töltött be, de nem azonosította a zsidóknak ígért „dicsőséges Királlyal”. Ami az Ó- és Újszövetség viszonyát illeti, Farissal szerint a mózesi Törvény örök és megváltoztathatatlan. Jézus és tanítványai is ezt hirdették, és az Ószövetség szövege nem tartalmazza azokat a feltételezett utalásokat Jézusra és a keresztény dogmákra, melyeket az Újszövetség feltételez. Más kérdés az, hogy az ószövetségi Törvény egyes kitételei az idők változásával más vagy újabb értelmezést kaptak.

Ez utóbbi kérdéskör átvezet Farissal világi nézeteinek és műveinek vizsgálatához. Ruderman szemléletének tudományos komplexitása ezeken a területeken gyümölcsöző a leglátványosabban. Bemutatja az 1525-ben befejezett „Igeret Orhot Olam” című földrajzi tárgyú munkáját és ebben, a XV-XVI. század nagy földrajzi felfedezéseit tárgyaló első héber munkában kimutatja Farissal zsidó és keresztény forrásait. Az utóbbiak közül legfontosabbnak ítéli a „Paezi novamente ritrovati e novo mundo da Alberico Vesputio fiorentino intitolato” címmel, Francanda Montalbodo által összeállított kötetet, amely 1507-ben jelent meg Vicenzában. Ruderman érdekes megállapítása szerint Farissal földrajzi érdeklődésének hátterében a teológiai indíték is megtalálható. A ferrarai gondolkodó a korábban nem lokalizálható bibliai helységek, országok, folyók, hegyek azonosítása céljából fordult az új geográfiához. Ezek között is kiemelkedő jelentősége volt szá-

mára az Éden megtalálásának és az „elveszett tíz törzs” lakóhelye fellelésének. Ez utóbbi viszont szoros elméleti kapcsolatban állt a Messiás eljövetelével. Farissal ideológiai szempontból nem rendítette meg pl. Amerika felfedezése. Sőt, éppen az új földrészek tanulmányozása tette lehetővé számára a bibliai elbeszélések komplex magyarázatát. Ezt teszi Jób könyvének kommentárjában is, amit a fentiekben már említett „Tractatus Aliquot” nagy egyetértéssel idézett.

A gazdag anyagból további példaként említjük az uzorakölcsonökökkel kapcsolatos keresztény nézetek elutasítását. A középkorból származó vádak ószövetségi nyilatkozatokra hivatkozva marasztalták el a zsidók pénzügyleteit. A skolasztikusoktól származó érvelés szerint az isten által berendezett világban nincs helye az uzorának. Farissal meglepően modern tényekkel verte vissza a támadást. Szerinte a társadalom eredeti szerkezete átalakult. Az új viszonyok már nem isten rendelésén nyugszanak, hanem az egyéni haszon. Bárkinek bármire van szüksége, azért ellenértéket kell adnia. Az ennilót, a ruhát, a tárgyakat, vagy a másik ember munkáját pénzzel kell megfizetni.

A humanisták környezetében mozgó és a tudományos élettel kapcsolatban álló, sokat utazó ferrarai gondolkodó közvetlen hatást gyakorolt a kor zsidó szemléletére. Személyes barátság fűzte François Tissardhoz, akit héberre tanított. A francia humanista hosszabb időt töltött Ferrarában, majd 1508-ban adta ki „Grammatica Hebraica et Graeca” című munkáját, és annak a „De Iudaeorum ritibus compendium” című függelékét, ami később számos protestáns szerző kezében is megfordult.

Ruderman értő vezetésével még hosszan talózhatnánk a reneszánsz és a hagyományos zsidó kultúra eredményeit összeolvasztó ferrarai intellektus nézetei között. Az itáliai reneszánsz szellemét követve Farissal érdeklődött az orvostudomány, zoológia, botanika kérdései iránt. Járatos volt a retorikai, logikai, zenei tudományokban, keresztény kortársaihoz hasonlóan foglalkozott a mágiával és asztrológiával. A minta-szerű jegyzetapparátus és a mű végén található irodalomjegyzék megkönnyíti a felvetett kérdések további tanulmányozását. De más természetű feladatot is kijelölnek számunkra. Farissal Budapesten lévő „Magen Avraham” című művének kiadása nemcsak a nemzetközi reneszánsz kutatást és a judaisztikát gazdagítaná, de a hazai tudománytörténeti előzmények érdemi folytatása is lehetne.

Dán Róbert

Balassi Bálint és a XVI. század költői, I-II. A szerkesztés, a válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Varjas Béla munkája. Bp., 1979. Szépirodalmi K. 971, 1062 l. (Magyar Remekírók)

Balassi korának magyar költészetéből antológiát összeállítani hálás feladat. Nemcsak azért, mert a XVI. század második felének magyar költői termése mennyiségileg gazdag s így bőven kínál válogatási lehetőségeket, hanem azért is, mert ez az anyag régi költészetünknek szinte valamennyi értékét felvillantja, minőségileg is magas színvonalat képvisel, legjobb darabjai az európai nemzeti nyelvű reneszánsz irodalom áramába illeszkednek.

A 84 ív összterjedelmű válogatásnak egyhatodát Balassi művei teszik ki, így ő a gyűjtemény meghatározó, jellegadó szerzője. Noha az utóbbi években több Balassi-összkiadás is megjelent, mégsem fölösleges az összes művek itteni közreadása, már csak azért sem, mert nem túl terjedelmes, ugyanakkor rendkívül egységes életműről van szó. Az utóbbi évek kutatásai feltárták az egyes költemények közötti összefüggéseket, ráirányították a figyelmet a ciklusrend és kótetkompozíció által sugallt mélyebb mondanódóra, tehát mindinkább a szövegek teljes korpuszának egységes szemlélete kerül előtérbe. S ez nem csupán a versekre vonatkozik, hanem a *Szép magyar komédiára* is, amelynek prologusa adja meg a szerelmi költészet ars poeticáját. Köz hely, hogy minden költői-írói életmű szerves egység, de ez Balassira fokozottan érvényes, az ő esetében egyes művek közlése a ciklusok szétördelését, az egymásra utaló és egymásnak felelő strófák különválasztását, azaz vég-ső soron a mondanó csonkítását hozná magával. Annál is inkább, mivel a versek keletkezésének időrendjét nem ismerjük, így más módon azok aligha lennének hiteles sorrendbe állíthatók. Ezért csak helyes elmondható, hogy Varjas Béla a teljes Balassi-életmű közlése mellett döntött, s még a töredékeket és kétes hitelű szövegeket is beavagatta. Külön szerencse, hogy ezúttal az *Eurialus és Lucretia* Balassival azonos kötetbe kerülhetett, így ha bebizonyosodna az a valószínűnek látszó feltevés, amely szerint ez is az ő műve, akkor itt a legteljesebben állna előttünk a költő alkotásainak összessége.

Szerencsés megoldás az is, hogy a kötetben nagy számmal kaptak helyet a virágének-töredékek és a szerelmi tárgyú széphistóriák, amelyek Balassi költészetével azonos tőről fakadnak, képkincsük, frazeológiájuk, gondolatmenetük számos

analógiát mutat, így a „végvári trubadúr” alakja a maga természetes közegéből, a magyar költészetnek őt övező környezetéből magasodhat elének. Az antológia gazdag anyagából az a tanulság is levonható, hogy lírát és epikát e korban talán nem érdemes egymástól oly mereven elválasztva szemlélni, mint azt a modern kutatás teszi. Többnyire nem, vagy csak alig különbözik pl. a női szépség festése a Júlia-versekben, a Celia-ciklusban és a széphistóriákban, nem is szólva az utóbbiakban oly gyakori lírai betétekről. További vizsgálódásra érdemes szempontok ezek, a sajtó alá rendező érdeme, hogy az összeállítás ilyeneket is felszínre hozott.

A szövegek jelentékeny hányadát a históriás énekek teszik ki. Bő szemelvényanyagot kapunk Tinódi Sebestyén és Valkai András műveiből, kettőt Tőke Ferenc, egyet-egyét Csáti Demeter, Nagybáncai Mátyás, Ilosvai Péter, Tardi György, Szerdahelyi János, Szőlősi István, Göröcsöni Ambrosus és mások verses históriáiból. Alighanem ez volt a XVI. század legerjedtebb műfaja, ezért indokolt e téren a szelektálás szigorúsága. Az Ilosvai-féle Nagy Sándor-históriát még így is érdemes lett volna ideiktatni, már csak a téma korabeli rendkívüli népszerűsége miatt is.

Az antológia is tanúsítja, hogy XVI. századi költészetünk egyik nagy inspirátora a reformáció volt: zoltárparafrazisok, bibliai históriák, hitvitázó költemények, „prédikáció gyanánt oktatató” versek, didaktikus-moralizáló szándékú énekek egész sora jött létre az új eszmeáramlat sodrában. Farkas András, Batizi András, Szkhárosi Horváth András, Dézsi András, Sztárai Mihály, Szegedi Gergely, Bornemisza Péter, Kecskeméti Vég Mihály és még számos neves szerző jól megválasztott szemelvényt képvisel a reformáció költészetét, az pedig külön is öröndetes, hogy több műfajjal is szerepel a sokáig elfeledett Bogáti Fazakas Miklós. Az antitrinitarizmus radikális szárnyához tartozó énekszerző teljes Psáltériuma azóta önálló kiadványban is megjelent, innen – Szabó Géza kutatásaiból – tudjuk, hogy a költő nevének helyes alakja a korábbi szakirodalommal ellentétben nem Fazekas, hanem Fazakas.

Kár, hogy a reformáció vonzáskörében keletkezett verses művek gazdag panorámája mellett nem olvashatjuk az ellentábor egyik képviselőjének, a Felnémeti Névtelennek a Luther-papok ellen írott verses paszkvillusát, amelyben sok leleménnyel fordítja vissza a római egyházat ért vádatokat, s ezzel külön színfoltot képvisel a hitviták korának hazai költészetében.

XVI. századi költészetünk anyagában igen sok az ismeretlen szerzőjű ének, számos esetben bonyolult filológiai problémák húzódnak meg a szövegek hátterében. Varjas Béla sallangmentesen, példaszzerű tömörséggel, precízen, s ugyanakkor ökonomikusan állította össze a jegyzetanyagot, amely a legfontosabb kérdésekre szinte mindenütt választ ad, s hathatósan elősegíti az olvasó tájékozódását. Csupán elvétve merül fel némi pontosítás szükségessége (pl. a Pompéry-kódex nem az Egri Tanárképző Főiskola Könyvtárában, hanem az Egri Főegyházmezei Könyvtárban található, 1009. l.). Másutt viszont a jegyzetek tömörsége sem akadályozza meg a szövegek gondozóját abban, hogy az újabb kutatási eredményekre utaljon, új és fontos vizsgálódási szempontokra hívja fel a figyelmet. (Így pl. a 138. sz. vers jegyzetében említi Tinódi Habsburg-ellenességét, Szapolyai-pártiságát, amelynek mindeddig többnyire az ellenkezőjét emlegette a szakirodalom.) Olykor egy-egy sajtóhiba felbukkan, ez azonban terjedelmes 16. századi szövegek közlésekor szinte elkerülhetetlen, főként ha az adott helyeken nem ritkán a textológusok álláspontja sem egységes a korabeli kiejtés és a mai helyesírás megfeleltetését illetően.

A kötetek használatát kitűnően segítik a szómagyarázatok, s ugyancsak nagy segítséget jelent a szerzők és a kezdősorok betűrendes mutatója is. Egy ilyenfajta összeállítás iránt már régóta széles körű igény mutatkozott, hiszen reneszánsz költészetünk számos darabjának egyáltalán nem volt modern kiadása, vagy ha volt is, ma már legfeljebb a szakemberek szűk rétege férhetett hozzá. A régóta várt gyűjtemény a kutatók figyelmét is számos, eddig nem vizsgált összefüggésre irányíthatja rá, az érdeklődő olvasóknak pedig árnyalt és szakszerű képet ad költészetünk egyik ellentétékel terhes, mégis gazdag korszakáról.

Bitskey István

Magyar Irodalmi Hagományok Szlovákiai Lexikona Szerk. Csanda Sándor. Bratislava, 1981. Madách K. 147 l.

A szomszédos országok magyar nemzetiségi irodalmainak önállósodási igényét mutatják azok az irodalomtörténeti összefoglalások és lexikonok, amelyek az erdélyi, a vajdasági, illetve a szlovákiai magyar irodalom regionális hagyományairól kívánnak képet adni. 1971-ben jelent meg Bori Imre *Irodalmi hagyományaink* című szöveg-

gyűjteménye „kilenc évszázad írásaiból”, majd 1975-ben *Irodalmunk évszázadai* című népszerű történeti összefoglalása: mindkét könyv azt az irodalmi kultúrát mutatta be, amely a történelmi Magyarország déli vidékein (pontosabban a későbbiekben Jugoszláviához csatolt területein) bontakozott ki a középkortól az első világháborút lezáró békeszerződésig. 1981-ben jelent meg a *Romániai magyar irodalmi lexikon* első köteté, amely az erdélyi magyar nemzetiségi irodalom alkotó egyéniségei és irodalmi intézményei mellett az erdélyi irodalmi hagyományok jelenkori gondozását is bemutatja. Némiképpen sajátos vállalkozás a Pozsonyban közreadott *Magyar irodalmi hagyományok szlovákiai lexikona*, amely a mai szlovákiai terület korábbi (1918 előtti) irodalmi hagyományait tárja fel. Főszerkesztője Csanda Sándor, a pozsonyi Komenský Egyetem magyar tanszékének tanára, szerkesztői Benkő László, Garaj Lajos és Turczel Lajos, munkatársai Révész Bertalan, Szeberényi Zoltán, Tözsér Árpád, Varga Erzsébet és Zsilka Tibor.

Felvetődhet a kérdés (mint néhány bíráló mutatja, fel is vetődött), hogy szükség van-e ilyen lexikonra, s egyáltalán lehetséges-e ilyen lexikont összeállítani. Hiszen már a lexikon gyűjtőkörét meghatározó koncepció is lényegében nélküli a történetiség elvét, amely el különben minden irodalomtörténeti kutatómunka kiindulása kell, hogy legyen. Szlovákia, mint politikai és földrajzi fogalom ugyanis csupán 1918 (pontosabban 1920: a trianoni békeszerződés aláírása) óta (mint állam pedig csupán 1969: a csehszlovák állam föderatív átszervezése óta) létezik; korábban a terület Felső-Magyarország, illetve Felvidék néven volt ismert, s a pusztán földrajzi (tájföldrajzi) értelemben körülírható országrész korántsem volt azonos a szlovák föderatív állam mai területével. (Ebben a tekintetben a Felvidék nem hozható Erdéllyel analógiába, minthogy ez utóbbinak a politikai autonómia tradícióját is magába foglaló regionális hagyománya volt.) A szlovákiai magyar irodalom fogalomköre ilyen módon csupán az 1918 utáni fejlemények esetében használható, minden fogalmi visszavetítés ellenkezik a történetiség elvével, és tudományosan semmiképpen sem tartható. (Ezt azért kell elmondani, mert némely szlovákiai kiadványtól nem idegen az a gondolat, hogy a mai Szlovákia fogalmát történelmietlen manipulációk tárgyává tegye.)

Miután elvi álláspontunkat leszögeztük, hadd állapítsuk meg, hogy a szóban forgó lexikon kiadása mégsem volt haszontalan vállalkozás. Kétségtelenül van tudományos értéke is, minthogy

olyan adatokat közöl régebbi irodalmunk alkotó egyéniségeinek pozsonyi, kassai, eperjesi, komáromi stb. kapcsolatairól, amelyek más lexikonban érthető módon nem találhatók meg. (Mint a szerkesztő előszava elmondja, erre a szelektív adatközlésre tervszerűen törekedett a lexikon.) De talán még ennél is fontosabb a lexikon ismeretterjesztő és tudatformáló értéke, az a szerepe, amelyet az „irodalmi honismeret” fejlesztésében betölt. Úgy gondolom, hogy a szlovákiai magyar nemzetiség csak hasznát látja egy olyan könyvnek, amely szülőföldjének és anyanyelvi kultúrájának szerves történelmi kapcsolatait mutatja be, s minden adatával azt bizonyítja, hogy ez a nemzetiség nem véletlen jövevény azon a földön, amelyen ősidők óta lakik. Pozsony, Kassa, Komárom, Losonc, Rimaszombat vagy éppen Eperjes magyar irodalmi kultúrájának ismertetése az anyanyelvi tudat, a kulturális biztonságérzet fejlesztését is szolgálhatja, emellett rámutat arra a baráti együttműködésre is, amely a felvidéki városok magyar és szlovák értelmisége között fennállott az évszázadok folyamán.

Talán az eddiekből is kitetszik, hogy a *Magyar Irodalmi Hagományok Szlovákiai Lexikona* mit tartalmaz, pontosabban kikről közöl lexikoni cikkeket. Olyan írókról, akik a régi Felvidéken éltek, onnan származtak, vagy valami egyéb életrajzi kapcsolatban állottak ennek a vidéknek a tájaival, városaival. A lexikoni cikkek tartalmazzák az illető írók életrajzának és írói munkásságának felvidéki vonatkozásait, felsorolják az írói életrajzok jelenlegi tárgyi és egyéb emlékeit (emléktáblákat, szobrokat, emléknopokat). Emellett néhány a felvidéki városokban működő régebbi magyar irodalmi intézményről (társaságról, folyóiratról) is képet ad. Már említettem, hogy az írói életrajzokon belül a felvidéki kapcsolatok és vonatkozások domborodnak ki. Ezeknek a vonatkozásoknak a topográfiai elhelyezését igen megkönnyíti a lexikon függelékében elhelyezett magyar-szlovák helységnevtár. De lássuk a lexikoncikkek elkészítésének módszerét. Az Arany Jánosnak szentelt lexikoni cikkből például, nagyon helyesen, megtudjuk, hogy a *Katalin* és *A nagyidai cigányok* cselekménye a „mai Szlovákia területén” játszódik; kár, hogy a közelebbi meghatározás (t. i. az, hogy az első elbeszélő költemény cselekményének színhelye a Vágra néző Budetin vára) már elmarad. Megtudjuk azt is, hogy Arany milyen körülmények között látogatta meg Madáchtól 1862-ben Alsósztrégován s értesülünk a költő Karolovy Vary-ban (akkori

közkeletű nevén helyesebben: Karlsbadban) töltött gyógyüdüléseinek irodalmi eseményeiről is.

Érdekes utánanézni, hogy kik azok az írók, akiknek felvidéki életét és működését részletesebben mutatja be a lexikon. Írjuk ide nevüket: Ady Endre, Arany János, Balassi Bálint, Batsányi János, Bornemisza Péter, Csokonai Vitéz Mihály, Eötvös József, Faludi Ferenc, Gvadányi János, Gyöngyösi István, Jókai Mór, Juhász Gyula, Kármán József, Kazinczy Ferenc, Krúdy Gyula, Madách Imre, Mikszáth Kálmán, Pázmány Péter, Petőfi Sándor, II. Rákóczi Ferenc, Tinódi Sebestyén és Tompa Mihály. (S mellettük természetesen egy sereg kisebb-nagyobb rangú író, írástudó, a XVII. században élt Aachs Mihály evangélikus lelkészről az ugyancsak XVII. századi és ugyancsak evangélikus lelkész Zólyomi Boldizsárig.) Azt azonban, úgy vélem, nem szabad elfelejteni, hogy nemcsak a zólyomi Balassi, a komáromi Jókai, az alsósztrégovai Madách és a szklabonyai Mikszáth, nemcsak a Szakolcán tanító Juhász Gyula, az Eperjesen vendégeskedő Petőfi és a Kassán nyugvó Rákóczi Ferenc élete és munkássága tartozik a szlovákiai magyar irodalom hagyományai közé, hanem a csáktornyai Zrinyi Miklós, az alsónyéki Vörösmarty Mihály, az alvinci Kemény Zsigmond és a szekszárdi Babits Mihály életműve és emlékezete is. Nélkülük nincs magyar irodalom, nincs szlovákiai magyar irodalom sem.

Pomogáts Béla

Oleg Roszszijanov: „A világ újra épül...” Petőfitől Mesterháziig. Bp. 1981. Európa K. 317 l.

Szakosodó világunkban a szakosodási hajlam már jó ideje utolérte a történelemmel, irodalommal foglalkozó szakembereket is. Egy történelmi korszak vagy még inkább annak egy problémája, egy életmű, esetleg annak is csak egy vonulata – ez képezi a mai tudósok életművét. Petőfi-, Ady-szakértőkre, Nyugat-specialistákra, József Attila-kutatókra stb. tagozódik a tudományos élet. Egy-egy kiváló szintetizáló elme persze kivétel, de többnyire ritkán merészkednek el fő témájuktól a kutatók. Nincs ez másképp akkor sem, ha világ-irodalmi tárgyat választ a tudós. Ugyanez a helyzet a többi országban is. Így hát Oleg Roszszijanov könyve (és munkássága) a kivételek közé tartozik, mert Petőfitől a mai magyar irodalomig, lírát és prózát egyaránt figyelve, majd mindegyik jelentős alkotóval foglalkozik. És nem is akárhogyan. Többről van itt szó, mint a magyar iro-

dalom külhoni népszerűsítéséről, elő- és utószavokról, rövid élet- és pályarajzokról. Oleg Rosszijanov tapasztalt elemző, a hagyományos módszereket alkalmazza, de azokat nagy hozzáértéssel. Az a típusú irodalmár, aki úgy tud hozzányúlni százvalahány éves művekhez is, hogy azokról rögvést lehullik a por, és érdeklődést keltő *olvasmányokká* válnak. És ez egyáltalán nem kevés. Talán a prózai művek engedelmesebben simulnak a kezéhez mint a versek, itt talán csak Ady kivétel, legalábbis ez a kötete ezt sugallja. József Attila komplex képei például, sajnos, atomjaira hullanak elemzése során.

Mint megállapítottuk, az olvasmányélményt rekonstruálni nagyon tudó elemzővel van dolgunk. Az élmény felőli közelítés azonban nagyon sok szubjektív elemet tartalmaz. Így van ez Rosszijanovnál is. Nem egyforma intenzitással tudja befogadni a különböző prózai műveket. Jókai, Mikszáth, Molnár Ferenc, Kaffka Margit hősei világába mélyebben tud beleférközni, így ezek az elemzések a sikerültebbek, míg Móricz vagy Veres Péter szikárabb alakjai nem ragadják meg igazán, tehát az analízis sem jut túl a korrektszámbavételén.

Mi jellemzi Rosszijanov módszerét? Többnyire egy síkon folytatja az analízist, nem egymásra épülő struktúrák felfejtéséről van itt szó. Jókai *Egy magyar nábobja* például sok szempontból megközelíthető, lehetne eszmetörténetileg vizsgálni a liberalizmus és annak differenciálható válfajai felől, végig lehetne követni szociológiailag a magyar nemesség tagozódását, írhatna Jókai történeti módszere és a valóságos történelem viszonyáról, a romantika és a realizmus eszköztárának alkalmazásáról az írói megjelenítésben, és sorolhatnánk. Rosszijanov legfontosabb területe azonban a jellemábrázolás, a hősök vizsgálata pszichológiai, de nem szociálpszichológiai módszerrel. A szerző a kötet első tanulmányában maga ad valamiféle elemzői ars poeticát: „Az önmérséklet, mint mindenütt, a költészetben is, és alighanem az irodalmi elemzésben is erény. Ne áltassuk magunkat azzal, hogy mindent képesek volnánk egyszerre megragadni, elégedjünk meg azzal, ha sikerül bevilágítanunk – pontosabban szólva: egy fénysugarat vetnünk *valamely előre meghatározott irányba*, de elég erőset és elég éleset ahhoz, hogy mélyebben pillanthassunk a „mikrostruktúrába”. (Petőfi utóélete. 7. l.) Ez az előre meghatározott irány azonban többnyire hiányzik Rosszijanov tanulmányjaiból. A jellemábrázoláson túl, ami érdeklő a magyar irodalom avatott kutatóját, az a vizsgált mű korszerűsége. Mondhatnánk, a

korszerűség az egyik kulcsszava tanulmányainak. Úgy hiszem, a múlt értékeinek megőrzésére irányuló gesztuson túl, van ebben a korszerűség-hangoztatásban valamiféle ma már meghaladott, aktualizálási igény is. Az elemző feladata legyen az, hogy az irodalmi mű több rétegét felfejtse, gondolatgazdagságát kibontakoztassa, rámutasson a művész titkaira, melyekkel mindezt megalkotta – hogy csak rendkívül szegényesen a legfontosabbakra mutassunk rá –, valamilyen szinten reprodukálni tudja az író és kora társadalmának viszonyát, és hogy ez milyen mélységben sikerül neki, az már elárulja többek közt a mű korszerűségi fokát is. A feladat azonban nem lehet az, hogy egy előre deklarált korszerűsítési szándékhoz keresgél a kutató a műben gondolatokat, hősöket, megközelítési módokat.

Ami azonban mindegyik Rosszijanov-írásban megragadja az olvasót, az a magyar kultúra alapos ismerete és szeretete.

Ratzky Rita

Komját Irén: Egy költői életmű gyökerei. Komját Aladár verseinek keletkezéstörténete. Bp. 1981. Szépirodalmi K. 251 l.

Komját Aladár költészetének java terméséből választott ki harminc verset a szerző, a költő hagyatékának hű gondozója, hogy rajtuk keresztül szemléltesse az egész életmű legfőbb sajátosságait, hogy egy fölfelé ívelő, de tragikusan korán lezárult pálya legjelentősebb állomásainak hátterét felvázolva engedjen bepillantást egy sajátos ars poetica alakulásába.

Köztudott, hogy Komját Aladár, az „első kommunista költő” tudatosan törekedett rá, hogy költői formáit a forradalom szolgálatába állítsa. Különösen nyilvánvaló lesz ez korai avantgard korszakának lezáródása, Kassák szellemi-költői befolyásának megszűnte után, amikor az avantgardban gyökerező nyelvi darabosságot a már-már puritán, tömönatos egyszerűség váltja fel, és amely inkább belső alkata kifejezéseként, mintsem agitációs szándékként jut érvényre külső ornamentikától mentes direkt kifejezőmódjában. Az is jellemzője a Komját Aladár költészetének, hogy benne közvetlenül alakulnak át esztétikai kifejezőmóddá a kor politikai-társadalmi mozgásai, illetve ideológiai és osztálykonfliktusai. Elég, ha csak utalunk olyan verseire, mint az *Új Internacionálé*, a *Hitvalló dac*, vagy a *Hamburg Októbere* és már a harmincas évekből *A proletár forra-*

dalmat megölni nem lehet címűek. Más arcát mutatja viszont a gyengédséget, szeretetet kifejező *Életré köszöntő*, a *Zsoltár az anyámhoz* vagy a *Szerelmesvers*, amelyek mindegyike a forradalmár legbensőbb, személyes mondandóinak kifejezése. Az emigrációs élet hányattatásai, a magyar irodalmi életből való kényszerű kiszakíttósága megfosztották attól a lehetőségtől, hogy a mozgalom és a mívés lírai költészet igényeit szintézisbe hozza – ez kortársai közül egyedül József Attilának sikerült –, jóllehet késői verseiben, mint például az *Öregek* vagy a *Gyerekkor* címűekben ez a törekvése már jól megfigyelhető.

Komját Irén az életmű gyökereit tárja fel, amikor felvázolja az egyes versek születése mögötti életrajzi vonatkozásokat, beágyazva a kor ideológiai, politikai, társadalmi küzdelmeibe. Azokat a szociológiai indítékokat, okokat tekinti át, amelyek akár közvetlen megjelenési formájukban, azonnali hatásukban, akár korábbi események emlékeként járultak hozzá az egyes versek létrejöttéhez. A szociológiai szempontok alkalmazása szükségszerűen kizárja annak a folyamatnak a bemutatását, ahogyan a külső forrásokból származó élmény az alkotás során esztétikai kifejezőmóddá alakul át – ezt a folyamatot azonban meggyőzően rajzolja meg Sőtér István gondolatokban gazdag, számos új szempontot felvető utószava.

Érdekes kísérlet a Komját Irén könyve, és egyúttal értékes hozzájárulás Komját Aladár költészetének jobb megértéséhez.

Kovács József

Tóth Endre: Oláh Gábor élete. Debrecen 1980. Debrecen megyei városi tanács V.B. Művelődésügyi Oszt. 376 l.

A debreceni Déri Múzeum irodalmi gyűjteményében Oláh Gábor kéziratok hagyatéka mintegy öt folyóméter. 1972-ben sokkal több volt, mint az összes debreceni írótól származó kézirat. Éppen ezért, aki Debrecen irodalmával, irodalomtörténeti emlékeivel akar közelebbről megismerkedni, legokosabb, ha ma is Oláh Gábor kéziratok hagyatékát lapozza át, s ezután naplóját is figyelmesen átolvassa. Ebből ugyanis nemcsak írója élettörténetét, Debrecen fél évszázadának történetét, hanem a debreceni szellem, a „debreceniség” történetét, okait is meg lehet ismerni. Arra is választ kapunk, hogy mi köti mindennél erősebb szállal az itt született írókat a városhoz, s

hogy mi taszítja el őket lélekben vagy valóságban egyre távolabb. A vonzás és a taszítás ellentétében lebegett Gulyás Pál is. Sokkal korábban Ady, alighogy elhagyta véglegesen Debrecen, igaz vádakat fogalmazott meg ellene. De elment Tóth Árpád, Szabó Lőrinc is, hogy csak a legnagyobbakat említsem. Móricz viszont kisdíák éveit után mindig és mindig visszakívánczolt.

Oláh Gábor mindig el akart szakadni a városból, de sohasem volt erre mersze, képtelen volt debreceni önmagán túllépni. Tulajdonképpen az akarás és képtelenség ellentéte adott neki szellemi tápot, témát és lehetőséget, s ez okozta sorsát, mellőztetését életében és utóéletben.

Tóth Endre éveket töltött el Oláh Gábor kiadott és kéziratok hagyatékának tanulmányozásával, s nagyon valószínű, hogy többször is elolvasta a grafomán mester minden művét. Oláh Gábor ugyanis csak írt és írt a szó legszorosabb értelmében a bolondulásig, az üldöztetési mániáig. Tóth Endre könyve bizonyítja, hogy választott írója minden munkáját alaposan ismeri. Egyik jegyzetében sorra veszi Oláh Gábor kiadatlan, csak a Déri Múzeumban olvasható munkáit. Egy egész írói életműnek is elegendő mű maradt kéziratban. Ugyanakkor szinte megszámlálhatatlanul sok regénye, novellája, elbeszélő költeménye, drámája, verseskötete, költeménye, esszéje, irodalmi tanulmánya jelent meg. S ha e művek tömegét szembeállítjuk az íróról szóló írások, kritikák, posztumusz kiadások gyér számával, megdöbbenünk az aránytalanságon. Oláh Gábor sírkövére nem azt kellett volna írni, hogy élt, hanem azt, hogy írt hatvanegy esztendő. S e fél évszázad írói termésének beérett munkáiról a legjobbak, Ady, Babits, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Móricz Zsigmond és Németh László írtak elismeréssel.

Tóth Endre felmérte az életmű tisztázatlan pontjait, s az írói életrajz kibontása során egyetlen egyszer sem ítél a még nem tárgyalt kérdésekben Oláh Gábor javára. Elfogultsággal tehát semmiképpen nem lehet vádolni. Viszont könyvének épp az a hibája, ami erénye is. Az tudniillik, hogy sem pro sem kontra nem ítélkezik, s ennek következtében a kérdéseire joggal választ váró olvasó nem tudja elhelyezni az írókat a XX. század tarka színpadán. Ki volt Oláh Gábor? Arany kései epigonja, hiszen Tóth Endre könyvéből az is kiderül, hogy Oláh Gábor tudatosan élesztette fel Arany után a verses epikát. Vagy Arany pályátára és konkurrensé volt? Hol jelölhetjük ki helyét Babitshoz, Kosztolányihoz és Móriczhoz viszonyítva? Netán teljesen önálló hangú, saját mondanivalójú író volt, akit a dolgok természete sze-

rint epigonok szoktak követni? Ezekre a kérdésekre Tóth Endre nem ad elegendő választ, idézi viszont épp az említettek Oláh Gáborral kapcsolatos megnyilatkozásait.

A könyv szerkezete világos. A gyermek- és az ifjúkor, az egyetemi évek, a pályakezdő esztendő után íróvá párizsi élményei teszik, s irodalmi útirajzáról (*Keletiek Nyugaton*) egységes máig is a vélemény: ez volt Oláh Gábor első s a mai napig maradandó értékű írása. Párizs után szakad vissza ismét Debrecenbe, s életének következő szakaszait Tóth Endre már az alábbi évek szerint szabdalja fejezeteire: 1908-tól 1911-ig, 1911-től 1918-ig, 1918-tól 1926-ig, 1927-től 1937-ig, 1938-tól 1942-ig. Az olvasóban joggal merül fel a kérdés, hogy ezek-e Oláh Gábor életének valós szakaszhatárai, hiszen a túlzott önbizalmáról híres író Ady halála után már szinte senkit sem tart magánál értékesebbnek. Oláhnak tehát van egy Ady előtti és Ady utáni korszaka. Ady debreceni és magyarországi kultuszának minden megelőző, kimondott vagy kimondatlan torzsalkodása, hitetlenkedése, gáncsoskodása ellenére Oláh volt első prófétája is. Mi szabta hát meg a debreceni író Ady utáni korszakában az időhatárokat? Az írói életrajzot mindig jelentős alkotások periodizálják. Eszerint az Oláh-életműben három korszak létezett: az első párizsi útjáig tart, a második Ady haláláig, s a harmadiknak valami illyesféle címet lehetne adni: Debrecen és önmaga irodalmi trónján. Nem ok nélkül választották ki síremlékére *Az én világom* című versének egy szakaszát: „Világomat én megalkottam,/Nappal s csillagokkal rakottan,/Mennyet is húztam sátorul rá / S beültem közepébe úrrá.”

Mindaddig azonban, amíg valaki (talán éppen Tóth Endre) az Oláh-életműről, annak nyelvi, esztétikai, irodalomtörténeti értékeiről nem ír egy könyvet, vitába szállva esetleg az oktalan elmarasztaló ítéletekkel is, addig hiábavaló ábrándnak tűnik az életrajz periodizálása is.

Tóth Endre nemcsak Oláh Gábor munkáit ismeri tökéletesen, hanem a róla szólóakat is. Olyan írásokra is fényt derít, amelyek eddig az Oláh-filológiában ismeretlenek voltak. S mindehhez járul az életrajzíró esszéstílus, amely olvasóját olvasásra készíti. Az írói életrajz, az alapos filológiai munka után joggal várnánk az eddig lehető legteljesebb Oláh-bibliográfiát, a cím- és a névmutatót. Tudjuk, hogy a könyv terjedelme ezáltal jelentősen növekedett volna, az elvégzett munka azonban ezt a többletráfördítést megérdemelte volna.

Oláh tragédiáját, – Komlós Aladárral szólva – hajótörését csak úgy érthetjük meg, ha az alábbiakat számba vesszük:

1. Ady konkurrensként indult, a párharcban azonban alulmaradt. Rákosi Jenő kétségtelenül ügyesen használta fel Oláh Gábor nevét, írásait Ady ellenében. Tudnunk kell azonban azt is, hogy Oláh Gábor később korrigálta Ady javára hibáit.

2. Már a Holnaposokhoz csatlakoznia kellett volna, a Nyugat hívásának visszautasítása viszont végzetes tévedésnek számított.

3. Nem volt a magyar irodalom történetében olyan író, akiben oly nagy gög lett volna, mint éppen Oláh Gáborban volt. Az írói önbizalom azonban benne a civisgöggel párosult. Ennek okát viszont családi és debreceni körülményeiben kell keresnünk.

4. A családból, a kálvinista kollégiumból örökölt puritánsága miatt Kar utcai másfél szobája magányából, Debrecen homokjából képtelen volt kilábalni.

5. Egész egyéniségét, írói fejlődését anyagi léte határozta meg alapvetően. A kollégiumból a szűkösen fizetett évek után, máig sem tisztázott okok miatt kitették, mint Csokonait, s ezután (régí és hű patrónusa, Kardos Albert, továbbá Benedek János, Kozma Andor és Beöthy Zsolt) révén kapott gimnáziumi katedrát. Számára azonban ez sem volt megoldás. Melyik Oláh Gábor szintű író tanított ekkor középiskolában? A szerkesztőségek voltak ez idő tájt az irodalom otthonai. Oláh Gábor európaisága miatt is megérdemelte volna a debreceni egyetem magyar tanszékét.

6. Tény, ha csak feleannyit írt volna, mint amennyit írt, többre jutott volna. Valamennyi munkájának negyede azonban számottévo irodalmi produktum, de senki nem vállalkozott eddig még arra, hogy ezt a negyedet tökéletesen megismerve objektív mércével értékelje Oláh Gábor irodalmi rangját.

Az írói életrajz tudományos eredményei azzal biztatnak, hogy Tóth Endre mint Oláh legjobb ismerője, a jövőben az életmű történeti-esztétikai értékelése alapján az eddigieknél pontosabban kijelöli majd a Debrecenben rekedt költő, író, drámaíró helyét a XX. század magyar irodalmában.

Kilán István

A tárgyilagos cím mögött rövidebb és hosszabb írások sora: kritikák, válogatott vagy gyűjteményes kötetek kapcsán írt portrévázlatok és műhelytanulmányok. Ha a művek, a tárgyalt problémák száma felől közelítjük meg a könyvet, először is a sokszínűséget kell konstatálnunk. Ám a sok irányú érdeklődés ellenére négy jól körülhatárolható mag köré gyűlnek a témák. *Élmény és távolságtartás* – írja Kis Péntér prózai műveket bíráló munkái elé. Meggyőződése, hogy „mély, a személyiség egészét megmozgató élmény nélkül nincsen művészet, és az élmény tárgyiasítása, az írónak anyagával szembeni érzelmi-gondolati fölénye nélkül nincsen igazi epika.” Ezért száll perbe sok írásában a művészi valóság és a valóság azonosításával, a művészetnek valójában riportként való kezelésével. Örkeny regényeiről, Sarkadi novelláiról, Déry *A befejezetlen mondatáról* olvashatunk itt – többek között – szempontgazdag elemzést. *Mit tehet a költő?* – kérdezi a kötet második ciklusának címében, s úgy látja, hogy századunkban két magatartás van, mellyel verset lehet és érdemes írni: „... a Mindent-akárók vagy Szent Ferenc alázatának göggyével.” Kis Péntérnek – az etikus és az esztétikus alternatívát föllállítva – egységes koncepciója van a század lírájáról. Az esztétikus változatra a nyugatosokat, az etikusra Adyt és József Attilát említi. Az újabb lírában meg Weöres Sándor és Nagy László életműve a szembesítés két pólusa. Persze Kis Péntér távol áll attól, hogy valamely irány mellett – a másik rovására – kötelezze el magát, irodalmunk többszámúságának vállalása számára természetesen köteletség. De árulkodó mondata: „... nekem a modern líra Baudelaire-rel és nem Apollinaire-rel, Adyval és nem Kassákkal kezdődik.” Ez nem az avantgarde lebecsülését, hanem a szélsőségektől való tartózkodást jelenti. Kis Péntér irodalmunk alapvető belső törvényét alkotás és cselekvés egységében látja, azért is hangsúlyozza az *Illyés Gyula tanításában* a szolgálatot.

A könyv már jelzett első két részében sokat foglalkozik Kis Péntér Imre nemzedéktársaival és a náluk is fiatalabb, már a hetvenes években indult új írőkkel. Ezek a kritikák terjedelemben is jelentős részét alkotják a könyvnek. A fiatal költőkről és írókról (a Kortársaink sorozatban) két kötet is megjelent már, mégis, ha valaki az újabb nemzedék tömör értékelésére kíváncsi, az Kis Péntér Imre összefoglaló tanulmányait (*Élmény és távolságtartás a legújabb magyar prózában*,

Szubjektív jegyzetek költőkről) vegye kézbe. A fiatal írónál három élménytípust különböztet meg: informatív, allegorikus és öszinteségélmény. Kérdés, hogy a legjellemzőbbnek tartott öszinteségélmény kategória mennyiben alkalmas – a nemzedéki alapélmény jelölésén túl – e prózaíró nemzedék produkciójának poétikai szempontú megközelítésére.

Az esszé lehetőségein töprengő harmadik részben, az *Európai utas* ciklusban kiemelkedik az *Avantgarde-problémák* című írás. Itt Kassák *Az izmusok története* című könyve kapcsán fejt ki álláspontját. Az izmusok jelentőségének megítélésében középutas. „Nem hiszem, ... hogy ilyen vagy olyan előjellel az avantgarde volna a század művészete...” – írja. De az akadémikus felfogást is elveti: „... az izmusok eredményei nyilvánvalóan életünk szerves részeivé váltak...” Az Arcok és vallomások sorozat Szomorý-, Karinthy- és Kassák-kötete jó alkalom arra, hogy észrevegye: a három „egy gyökerű”, világképükben mégis eltérő életmű „három ars poetica, művészi tájékozódás, eszmeiség – úgyszólván vegytiszta – megvalósulása.”

Negyedik magként két Füst Milán-tanulmányt olvashatunk. Kis Péntérnek meggyőződése, hogy Füst munkásságát mindeddig a magyar irodalmi köztudat nem fogadta be igazán. Mindkét tanulmányból egy Füst-monográfia körvonalai bontakoznak ki. A posztumusz *Napló* Füst gondolatrendszerének föltérképezésére ad lehetőséget. „Szellemi kalandregénynek” nevezi Kis Péntér a *Naplót*: „... nem személye, hanem Füst intellektusa válik a könyv főszereplőjévé...” Annyi makacs félreértés és torzító anekdota után Kis Péntér Füst-kepe végre hitelesnek tűnik: „Füst Milán alighanem akkor válik igazán azzá, akinek ma sejtjük: amikor önnön helyzetét, intellektusa teljességet kereső reménytelen szenvedélyét teszi meg művészete és gondolkodása legfőbb tárgyának.” A létezés már említett morális és esztéta szemlélete közül – Kis Péntér szerint – Füst az esztéta változatot képviseli, s a szerző így köti e rendhagyónak tartott életművet a Nyugat nagy nemzedékének központi élményéhez. Óva int attól, hogy a Füst Milán-jelenséget Füst elméleteivel azonosítsuk. Éreztetni, hogy „a kételkedés óriása” – az önszarkazmus is bizonyítja – szüntelen harcban áll saját gondolataival.

Kitűnő elemzést ad Kis Péntér *A feleségem történetéről*. Bori Imrével vitázva állítja, hogy Füst regénye nem elszigetelt irodalmunkban. Babitsot, Kosztolányit, Karinthyt említi, meg a két Cholnokyt, Csáth Gézát, Lovik Károlyt és

Szomorj Dezsőt. S ezt a Füst regényét irodalmunk egészétől éppen nem elválasztó, hanem abba integráló törekvést rendkívül rokonszenvesnek tartjuk. Bori ugyanis szembeállítja az író – avantgarde alkotóként – a Nyugat nagyjaival. Kis Pintér nem tagadja, hogy Füst rokonságba hozható az izmusokkal, de kiemeli a hagyományos formák jelenlétét, valamint azt, hogy az író nem tudatosan alkalmazza az avantgarde eszközeit, ezekkel állandóan „felesel” egy esztéta tartás. Ha ezt a feszültséget nem mutatja ki egy elemzés, akkor szükségszerű az aránytorzulás. Részletesen szól Kis Pintér *A feleségem története*, e szintézis igényű kulcsmű „barokkosan túlszűfolt” regény-cselekményéről, Störr kapitányról, a mű egyetlen jelentős személyiségéről. Störr dilemmáját Kis Pintér „az ember és a világ teljes szembekerülésében”, a modern művészet eme központi kérdésében látja. A gondolati elemek és az érzékletes megjelenítés egyenrangúságát is próbálja bizonyítani. Ám Kis Pintér Imre elemzése után is úgy gondoljuk, hogy az életanyag gazdag áradását bizony nem ritkán háttérbe szorítja a tételesség. Meggyőző viszont a *Realizmus és stilizálás* című fejezet. Füst eszményképe a 19. századi realizmus volt, ez azonban szembenállt az író lényegi mondanivalójával. Ennek az ellentmondásnak a feloldására használja a szimbolikus stilizálás eszközeit.

A megközelítési módszerek változatossága, a tárgyához igazodó gondolkodás elevevése, a beleélőkészség és pontos stílus Kis Pintér munkáinak nagy erénye.

Olasz Sándor

Macht Ilona: *Négyszemközt az utókorral. – Csorba Csilla: „Baráti emlékül – Jókai Mór.”* József Attila fényképeinek ikonográfiája. Bp. 1980. Népművelési Propaganda Iroda 113 l., – Jókai Mór összes fényképe. Bp. 1981. Népművelési Propaganda Iroda 261 l.

A történeti ikonográfia a képes forrásanyag tartalmi vizsgálatát tekinti elsődleges feladatának. Kérdésfeltevése arra irányul, hogy mit ábrázol a kép és hogy viszonylik az ábrázolás (arckép, városkép, esemény stb.) a történeti valósághoz, tehát más szavakkal, hogy a kép tanúvallomását elfogadhatjuk-e hitelesnek és felhasználhatjuk-e a történelmi rekonstrukció céljaira. Ennek a megközelítésnek szempontjából a képes dokumentum technikai megoldása (festmény vagy szobor, rajz vagy sokszorosított grafika, fénykép) csak másod-

lagos kérdés, bár bizonyos technikák korhoz kötöttek és így a datálásnál, tehát a hitelesség kérdésének eldöntésénél nem mellőzhető.

Ennek értelmében az irodalomtörténeti fényképeknek a képzőművészet eszközeivel készült ábrázolásoktól elszakított tárgyalása az ikonográfiai források körének leszűkítését jelenti. Ha azonban a magyar fotomuzeológia mindmáig mostoha helyzetét is tekintetbe vesszük, örömmel kell üdvözlőnünk a Petőfi Irodalmi Múzeum kezdeményezését a magyar irodalomtörténeti fényképes forrásanyag szisztematikusan feltérképezésére.

Az előttünk fekvő két kötetben egy huszadik és egy tizenkilencedik századi költő illetve író fényképeinek feldolgozására vállalkoztak. A közölt anyag sokat elárul az ábrázoltak egyéniségéről és sorsáról is. A József Attiláról rövid élete folyamán készült 70 fénykép legnagyobb része amatőröktől származik, s így gyengébb minőségű. Jókai fotóinak nagyobb mennyisége – 130 darab – nemcsak hosszú életének következménye, de az is tükröződik bennük, hogy életében elismerték. Anyagi helyzetének megfelelően korának legnevesebb hivatásos fényképészeit foglalkoztatta. Néhány fényképe elárulja, hogy nem állt távol tőle a közönségtől és családjától rákényszerített írófejedelmi szerep tudatos vállalása sem.

A két kötet a Petőfi Múzeum Fototéka-sorozatához tartozik, így szerkezetük azonos. Az előszóban az ábrázoltak külső megjelenésére vonatkozó egykorú írott források feldolgozását a fényképezéshez való viszonyuk bemutatása egészíti ki. A darabokat időrendben felsoroló katalógus-rész az azonosításhoz szükséges adatokat tartalmazza: a készülés idejét, a fényképész nevét, a méretet, az őrzési helyet és a képen található feliratokat. Ezek után külön rovatba kerültek a keletkezés körülményeire vonatkozó információk és csoportképek esetén az ábrázolt személyek nevei. Az irodalomból csak az ismeretlen adatokat szolgáltató korabeli publikációkat közlik, ami főleg akkor fontos, ha az eredeti nem maradt fenn, a darab csak reprodukcióból ismert. Közgyűjtemények szempontjából a szerzők teljességre törekedtek, de jelentős kutatást végeztek a magántulajdonban fennmaradt dokumentumokra nézve is. A fotósok nevét közlő rovatban talán még helyesebb lett volna annak a körülménynek rögzítése, hogyha az azonosítás a fényképekre nyomtatott cégjelzés alapján történt. Ebben az esetben ugyanis a meghatározás forráskritikai szempontból sokkal súlyosabb bizonyíték, mint a későbbi feljegyzések vagy következtetések eredményei, s a

közölt reprodukciókon a nyomtatott szöveg nem mindig látható.

A szerzők minden fennmaradt példányt számon tartanak, jelzik, ha ismerik az eredeti negatívot és közlik azt is, hogy a felsorolt pozitívok egykorúak-e vagy későbbiek. Kitérnek arra is, ha a negatívról eltérő kivágatú nagyítások készültek. Minden önálló felvétel képe a megfelelő szövegrész mellett megtalálható a kötetben. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy több fenn-

maradt példány esetében nem mindig dönthető el egyértelműen, hogy a közölt reprodukció melyik példány alapján készült.

Részletkérdésekre vonatkozó észrevételeink nem csökkentik a szorgalmas anyaggyűjtés eredményeit rögzítő, igényes kiállítású publikációk érdemeit, amelyek bizonyára sokat forgatott segédeszközei lesznek a további kutatásnak.

Rózsa György

Pukánszky Kádár Jolán köszöntése

A magyar irodalomtörténészek és színháztörténészek részéről köszöntjük Pukánszky Kádár Jolánt kilencvenedik születésnapja alkalmából. Nem kis dolog, hogy valaki teljes szellemi frissességben éljen meg ilyen szép kort, s csak növeli az ünnep jelentőségét, hogy az évek olyan hatalmas tudományos munkásságot takarnak, mint amelyet Pukánszky mondhat magáénak.

Nevét és műveit minden történész, irodalomkutató és színházi szakember ismeri, hiszen eredményeinek felhasználása nélkül az egész magyar műltről alkotott képünk hiányos lenne. Kevés olyan tudományos pályát ismerünk, amely az ifjúkor megálmodott célkitűzéseitől vezérelve, kitérő nélkül, nyílegyenesen haladt az egyre bonyolultabb és nehezebb feladatok felé, de mindig szigorúan a magyar színháztörténet keretei között maradv. Ebben a tematikusan egységes életműben természetesen nemcsak a tudós céltudatos következetessége biztosította a kutatómunka folyamatosságát, hanem a szerencsés körülmények is közrejátszottak – így a könyvtári és levéltári elfoglaltság, valamint a felkínálkozó alkalmak és megbízások.

Pukánszky tudományos munkássága Bayer József alapvető eredményeiből indult ki, s a magyar színháztörténet úgyszólván minden lényeges pontját érintve köti össze a mi generációnkat az úttörők tevékenységével, biztosítva egyúttal napjainkig a szigorúan tudományos színháztörténeti kutatás folyamatosságát és hivatalos elismertetését is.

Munkáinak sorát 1914-ben *A budai és pesti német színészet története 1812-ig c.* tanulmánya nyitja meg. Ezt a témát folytatja 1923-ban megjelent *A pesti és budai német színészet története 1812–1847. c.* művében, majd számos cikkben tárja fel a Nemzeti Múzeum Könyvtárának ismeretlen színháztörténeti anyagát. Legfontosabb műve *A Nemzeti Színház százéves története c.* monográfia két kötete, amely a színház centenáriuma készült. 1937-ben akadémiai pályadíjat nyert a *budai Népszínház történetével* (1978-ban adta ki a Magyar Színházi Intézet), majd Csokonai-tanulmányok következtek, amelyeknek összefoglalása *A drámalról Csokonai* (1961) és *Csokonai Vitéz Mihály színműveinek kétkötetes kritikai kiadása* (1978). Kiemelésre méltó értekezése *Az első magyar énekesjáték, Pikkó hertzeg és Jutka Perzsi*, amelyet a Zenetudományi tanulmányok 9. kötetében tett közzé. *Magyar nyelvű színelőadások Pest Budán 1837-ig* című munkáját most készül kiadni a Magyar Színházi Intézet. Kiseb tanulmányainak felsorolása oldalakat töltene meg.

De nemcsak a magyar színháztörténet teljesen új területeit tárta fel, hanem módszertanilag is megújította a tudományos munkát. Bayer pozitívista metodikája helyett a Max Hermann képviselte szemlélettel közeledett a színháztörténeti problémákhoz, annak a Max Hermannnak az elemző eljárásával, aki 1914-ben először írta le ezt a szót: „Színháztudomány” (Theaterwissenschaft), s először igyekezett ennek az új kutatási eljárásnak önelvűségét, önállóságát és komplex eszköztárát megalapozni. Ebből kiindulva vált Pukánszky történetírása a drámaközpontú irodalomtörténet segéd-tudományából színházközpontú társadalom- és kultúrtörténetté, amit többek közt az is elősegített, hogy forrásait nemcsak a nyomtatott szövegekben, hanem elsősorban a levéltári aktákban kereste, amelyek a színház életének rejtett világát, a színház gazdasági, politikai, társadalmi és szociológiai vonatkozásainak szövevényét is feltárták előtte.

Külön ki kell emelnünk, hogy számos tanulmányát jelentette meg német nyelven, s ha manapság tudnak már valamit külföldön hazánk színháztörténetéről és egyáltalán Magyarországról, az többek között Pukánszkyénak is köszönhető. Sokunkat éppen az ő pályája vezetett arra a felismerésre, hogy egy kis népnek magának kell hazáját a világgal megismertetnie a nagy világnyelvek segítségével –

németül, franciául, angolul, olaszul, oroszul – mert miértünk senki sem fogja nyelvünket megtanulni. Legyen az ő munkássága példa az utánunk következőknek is, hogy a tudomány nemcsak belügy, hanem külügyi feladat is, s egy kis népnek életkérdés, hogy segítségével helyes képet alakítson ki házjáról a világ minél több országában.

Köszönjük Pukánszkynek mindazt, amit élete munkájával a magyar tudománynak adott és kívánunk neki további jó egészséget és alkotókedvet.

Staud Géza

Koltay-Kastner Jenő kilencvenéves

Koltay-Kastner Jenő, a kiváló magyar irodalomtörténész, történész és italianista tudománytörténésünk ama nagy nemzedékéhez tartozik, amelynek másik reprezentáns képviselője Eckhardt Sándor. Eckhardt és Koltay-Kastner pályája egyszerre indul és sokáig párhuzamosan fut. Mindketten 1913-ban doktorálnak, 1923-tól tanítanak egyetemen, egyikőjük a francia, a másik az olasz irodalom, illetve a magyar–francia, a magyar–olasz irodalmi-művelődési kapcsolatok tudósa lesz; „második” nyelvük nagyszótárait is megszerkesztik, ugyanakkor egész pályájukat végigkíséri a régi magyar irodalom kutatása. De hasonló tudósi életút az alig idősebb Turóczi-Trostler Józsefé is: a kiváló germanista a magyar–német irodalmi kapcsolatok és a magyar XVI–XVII. század történetének kutatásával egyaránt maradandó érdemeket szerzett.

Ezt a kétfelé elkötelezett tudóstípust Koltay-Kastner professzor ma is erőben-egészségben képviseli, és csak sajnálhatjuk, hogy már tanítványainak első generációjából is kevesen testesítik meg. Talán csak Kardos Tibor volt kivétel, aki Koltay-Kastner pécsi tanítványaként szabott új irányt a magyar italianisztikának, de aki filológiai módszereit tekintve különbözött is a Koltay–Eckhardt típusú nagy mesterektől.

Mert Eckhardt és Koltay-Kastner mindenekelőtt a filológia, a szívós szorgalmú, de nem fantáziátlan és a feltétlenül megbízható filológia mesterei. Amott Balassi (s Bornemisza és Rimay) az örök szerelem, emitt a történetírói-forráskiadói hajlandóság, egy-egy (főként olasz) téma monografikus kidolgozási vágya erősebb, gondoljunk csak a Cola di Rienzo-monográfiára, az itáliai Kossuth-emigráció történetére vagy a Leopardi- és Aretino-kutatásokra. Koltay-Kastner Jenő ráadásul szabdaltabb, többállomású pályára (Budapest – Pécs – Róma – Szeged) a fontosabb állomásokról; nem tudhatta magát csupán egy-két tárgy mellett elkötelezni. A témaváltások új közelítések is: a régi iskola legjobbainak korszerű tájékozódását jelzik. Erre az a munka a legjobb példa, amit Koltay-Kastner Jenő az olasz reneszánsz irodalomelmélet hazai megismertetésébe fektetett bele. Szaktudományunk erőteljesebb történeti-poétikai tájolója az ő magyar antológiájával kezdődik.

Megtisztelő, hogy e jeles jubileumon az ItK hasábjain köszönhetem Koltay-Kastner Jenőt, s beszélhetek a magam nemzedékének Koltay-élményéről is. 1955 és 1960 között lehettem tanítványa Szegeden Bíró Ferencsel, a filozófus Kaposi Mártonnal, az író Bárdos Pállal és a történész Szabó Ferencsel együtt, hogy csak néhányunkat említsem akkori hallgatói közül. Olyan régi vágású, abszolút professzornak ismertük meg, aki még a XIX. századot hozta közel hozzánk. Maga mesélte, hogy Eckhardt és ő még díszmagyarban utaztak fel hajón Bécsbe, hogy az udvarnál átvegyék a mindig kitűnőknek járó aranygyűrűt. Valóságos történetek színeződtek legendává arról, hogy Mészöly Gida bácsival az ötvenes évek elején is kezécsókolomot mert köszönni az akkori miniszterelnök történész-tanárra kinevezett feleségének; hogy nem mondott le fehérkesztyűs inasáról sem, aki egy udvarmester szertartásosságával nyitott ajtót, amikor a körüli lakásba becsengettek a vasárnapi ebédvendégek; hogy ő volt az első, aki újra autót vett, amikor vehetett, s vezette is, hetvenévesen; hogy az úszás kötelező napi óráit soha nem hagyta el semmilyen gyűlés vagy értekezlet kedvéért. Öreg Skodája engem is felhozott egyszer Szegedről a Széchényi Könyvtárig és a fehérkesztyűs inasban is dermedten ismertem fel egy ebéd alkalmával a rektori hivatal pedellusát. . . Mert a vasárnapi ebédekre hallgatói is meghívást kaptak, mert úgy törődött, olyan apai közvetlenségű volt velünk, mint csak nagy nevelőtől telhet. Kilíncselt ösztöndíjakért, pályázatokra serkentett, olvasta, javította és elhelyezte lapoknál első közleményeinket, külföldi könyvtárakat ostromolt egy szakdolgozathoz vagy disszertációhoz szükséges különlenyomatért; ha elfáradtunk az órák végén, egy marék *centesimó*-t szórt a szemináriumasztalra,

hogy játszunk valami régi bolognai társasjátékot, de erélyesen ránk is szólt a Tisza-strandon, ha Törökkanizsa felé csorogtunk a sodrással, hogy forduljunk csak vissza, mert úszni az árral szemben kell . . .

90. születésnapjának szűkkörű ünneplése ez év februárjában zajlott le Szegeden. Sajnos, nem lehettem ott, táviratban mentettem ki magam. Jenő bácsi kézzel írt, határozott kalligráfiajú válaszlevéllel adott hangot rosszallásának, s természetesen megkérdezte, min dolgozom, ugyan mi az a nagy munka, amibe beletemetkeztem? Hadd válaszoljak annyiunk kedves tanárának nyilvánosan, tanítványi ragaszkodással. „A lírikus Zrínyi”-ről szóló összefoglalás „A magyar hagyomány és az olasz költői formák alkalmazása” című ama fejezetét írtam, amely – az árral szemben – épp a Tőle tanultakhoz segített visszatérni.

Kovács Sándor Iván

Martinkó András hetvenéves

Az évforduló alkalmából nem a néhány éve megjelent *Teremtő idők* szerzőjét kívánom méltatni (megtették ezt már illetékesebbek), hanem azt a Martinkót, akit egykori közös munkánk során ismertem meg, s akinek a költői műhely titkait firtató, a vadász szenvedélyével végzett évtizedes búvárlataiból az említett kötet tanulmányai jéghegyek csúcsai gyanánt emelkednek ki: a szó legnemesebb – hajdani Eötvös-kollégiumi – értelmében vett *filoszt*. Neki, mondhatni, olyannyira életformájává vált a tudományos munka, mint vizsgálódásai egyik kedvelt tárgyának, Petőfinek, a költés; ő *tudósilag* futja végig az életutat, nemcsak roppant filológiai felkészültség, széles körű olvasottság, elméleti és nyelvi ismeretek, hanem kimeríthetetlennek tűnő szellemi energiák birtokában is. Ez utóbbiak, persze, állandó fizikai erőfeszítést is követeltek tőle, hiszen sosem érte be azzal a forrásanyaggal, amihez könnyűszerrel hozzáférhetett, hanem ment oda, ahová a „nyomok” vezettek. Időt-erőt emésztő gyakorlati nehézségek pedig lépten-nyomon adódtak, mert mindig a komplex kutatási módszer híve volt. Egy helyütt azt fejtegeti, hogy egy-egy írói életmű vagy alkotás vizsgálata a textológia, a biográfia és a monográfia módszerének együttes alkalmazását követeli meg. Különféle szempontú és célkitűzésű dolgozatai egyaránt ennek az összetett kutatási módszernek az eredményességéről tanúskodnak; javára írták ezt már Petőfi prózájáról készített, méltán nagy feltűnést keltett kandidátusi értekezése (1965) recenzensei is. Jól emlékszem „Petőfi útja a győri Hazánkhoz” c. tanulmányának az 1960-as évek végén külső kutatók részvételével rendezett intézeti vitájára, mely azzal az elismerő konklúzióval zárult, hogy a szerző, néhány elgondolkoztató, de korábban figyelmen kívül hagyott adatból kiindulva nemcsak a Petőfi-életrajz teljesen új, önmagában megálló fejezetét dolgozta ki, hanem két további, nem kevésbé értékes eredményt is elkönyvelhet: a sajtótörténet számára feltárta a győri Vaterland c. lap Hazánk-ká alakulásának hátterét, a politikai történetet pedig az 1848 előtti radikális ellenzéki mozgalom egyik fontos epizódjának, a fiatal győri értelmiség szervezkedésének új adatok és felismerések alapján készített rajzával gazdagította.

Ez az összetettség az egyik újdonsága Martinkó textológiai munkásságának is. E területen az első perctől fogva igen otthonosan mozgott: Horváth Károllyal együtt sajtó alá rendezte a Vörösmarty kritikai kiadásnak a nagyobb epikai műveket tartalmazó 4. és 5. kötetét (1963, 1967; egybekel mellett a *Zalán futása* keletkezésének és fogadtatásának részletes bemutatásával és az eposzban előforduló tulajdonnevek óriási forrásanyagon alapuló értelmezésével), majd elkészítette az új Petőfi kritikai kiadás 1. kötetének egyik felét (1973). Főként ez utóbbi munkájának sok értékes mellékterméke is volt. Ezek többsége abból a felismerésből született (amit később igen meggyőzően ki is fejtett), hogy a textológus nem tehet különbséget „jó” vagy „gyenge” vers, „érdekes” vagy „jelentéktelen” adat, ill. kérdés között, mert amíg végig nem ment egy, mégoly csekély eredménnyel kecsegtető mellékúton (a megfjétség vagy a zsákutcáig), addig nem tudhatja: érdemes-e nekivágni, vagy sem. Ő maga a legtöbb ilyen „kirándulásáról” – éppen komplex módszere jóvoltából – hasznos teherrel megrakodva tért vissza, mely általában nem a kiinduláskor feltett kérdés pusztá megválaszolása révén, hanem önmagában, valamely mű keletkezési körülményeinek vagy a költői biográfia egy szakaszának (vonatkozásának) feltárással vált igazán értékessé. Igen jól illusztrálta ezt legutóbbi (idei) intézeti előadása, melyben az ismert Petőfi-verscím: *Okatootia* eredetével kapcsolatos kutatásairól számolt be. Ami

elsősorban emlékezetessé tette ezt az alkalmat, az a módszeres filológiai munkának az előadótól felidézett, kudarcaiban is tanulságos folyamata volt: Martinkó magánál a Petőfi-versnél időzött a legkevésbé, annál nagyobb figyelmet szentelt a költő számításba vehető olvasmányainak, – majd, ezekből kiindulva, az újabkori utazások és földrajzi felfedezések története tengernyi forrásanyagán és irodalmán kalauzolta végig hallgatóit. Bár senki sem vonja kétségbe, hogy maga az immár véglegesnek tekinthető megoldás is értékes eredménye a (hasonló teljesítményeket mai napság egyre ritkábban felmutató) Petőfi-filológiának, ez a feszült figyelemmel kísért előadás végén mégis inkább csak úgy hatott, mint (mondjuk) egy nagyhatású színpadi mű szellemes zárópoénja.

Hosszan sorolhatnám Martinkó szövegkritikai búvárlatainak kisebb-nagyobb, sosem érdektelen s az eredeti (látszólagos) célkitűzést messze meghaladó eredményeit: felfedezéseket, leleplezéseket, „körbejárás”-okat, teljes harci fegyverzetben végigvitt polémiákat (ezekben sosem maradt alul), az irodalmi hagyományban meggyökeresedett téveszmék cáfolatát, termékeny új hipotéziseket stb. (mindezekből egész csokorral együtt nyújt „Költő, mű és környezet” c. tanulmánykötetében, 1973); de hadd említsem itt inkább – mint szövegkritikai munkásságának másik fontos újdonságát – azokat az elméleti tanulságokat, amelyekhez Petőfi sajátos alkotómódját s a Petőfi-versek időrendjének ezzel összefüggő kérdéseit illetően jutott („Alkotómód és kronológia”, A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 1973). Ezekkel az elvi-módszertani eredményekkel nagymértékben hozzájárult az új Petőfi-kiadás további kötetei szerkesztési, jegyzetelési szempontjainak és eljárásainak kialakításához is.

Népszerű rejtvényűségünk idei 36. számának egyik keresztretvénye (a „Szeptemberi kalendárium” c. rovatban) „Irodalomtörténész, esztéta, kritikus, nyelvész és műfordító” definícióval Martinkóra „kérdez rá”. Elgondolkoztatott ez az adat: jelentéktelenségében is arra figyelmeztet, hogy a hetvenéves Martinkó András irodalomtörténész létére bekerült abba a „bűvös körbe” (még ha csak a legszélére is), amelyet a nagyközönségnek egészen más „súlycsoportba” tartozó kedvencei: beat-énekesnők és -együttesek, futball-sztárok, humoristák, komikus színészek népesítenek be, s egy olyan folyóirat sok tízezernyi olvasója „fejtette meg”, silabizálta ki a nevét, amely hétről-hétre legalább tízszer akkora példányszámban jelenik meg, mint ahány magyar irodalomtörténeti-filológiai szakfolyóirat-példány évente együttvéve a sajtó alól kikerül. Mégis, amikor kedves kollégáknak, barátunknak, születésnapja alkalmából, jó egészséget és további eredményes munkát kívánok, szeretném kifejezni mindnyájunknak azt az óhajtást is, bárha társadalmunk Martinkó kivételes érdemeinek elismerését méltóbb módon is kifejezésre juttatná.

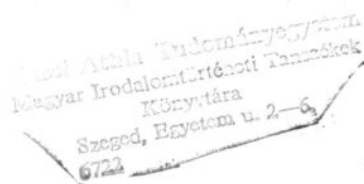
Kiss József

Varga Imre hetvenéves

A leghálátlanabb hálás feladat jutott neki osztályrészüll: a textológia. Súlyos köteteket kellett, kell sajtó alá rendeznie, amelyekben ismeretlen vagy alig ismert XVII. századi költők támadtak-támadnak újból életre.

Jászberényből került az egyetemre és az Eötvös-kollégiumba. Magyar–francia szakos tanári oklevelet szerzett. Továbbtanult Párizsban, tanársegéd volt az egyetemen, ahonnan a jászberényi középiskolába került s csak 1958-tól szentelhet minden idejét a kutatásnak. Érdeklődési körének középpontjában a kuruckor költészete állott. 1935-ben már ilyen tárgyú tanulmánnyal jelentkezett, s ezután a romantikus torzítástól mentes kuruc költészet hitelességét keresve versgyűjteményeket tárt fel, s közben értekezett Amadéról, Szentpáli Ferencről, Barakonyi Ferencről, Thordai Jánosról, Madách Gáspárról, Rimayról, Wesselényi Istvánról vagy a magyar dráma múltjából Felvinczi Györgyről. Valamennyi tanulmánya nem lankadó szorgalmának, kitartásának, hozzáértésének, tárgyszeretetének tanúja. Részt vett irodalomtörténeti kézikönyvünk munkálataiban, faksimile kiadást készített a Kuun-kódexről, a Szentsei-daloskönyvről, több társszerzővel közösen sajtó alá rendezte a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 4. kötetét, a 9. és 10. munkálatait pedig egyedül végezte. Filológusi szenvedélye vezette el a drámatörténeti kutatáshoz, s közzölt több XVII. századi drámát.

A kuruc küzdelmek költészetéből összeállított antológiájáért nívódíjat kapott. Egyike volt az irodalomtörténeti bibliográfia szerkesztőinek. Véget nem érő munkája mellett a kuruc kor költészeté-

ről írt könyvek, szövegkiadások recenzensi feladatait is ellátta, jeléül annak, hogy csak olyasmit bírált, amihez nagyon értett.

S most hetvenévesen is fiatalos lendülettel dolgozik. Vállalta a XVIII. századi drámakötetek közül a protestáns drámák sajtó alá rendezését. Energiája – bár a munka alábbhagyására meglenne az oka – most is töretlen, mint tudományos pályája kezdetén. Kívánjuk, hogy munkakedvét, lendületét őrizze meg nagyon sokáig mindannyiunk és a magyar irodalomtörténetírás hasznára.

Kilián István

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. VI. 21. – Terjedelem: 13.30 (A/5) ív
83.10966 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bertnát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Ач, П.</i> : Две концепции венгерского литературного языка: эразмовская и последователь Балинта Балашши	391
<i>Вебер, А.</i> : Некоторые вопросы писательского и политического поведения в 1790-е годы	404
<i>Беши, Т.</i> : Соотношения пьесы и театрального представления (<i>Сценарий</i> Иштвана Эркени)	414

Краткие сообщения

<i>Вираг, Л.</i> : Материалы к примечаниям Балинта Балашши, указывающим, «на какой мотив» должно исполняться написанное им стихотворение	430
<i>Катона, Г.</i> : Кто такой Иштван Сакмари Фабриций	435
<i>Очкаш, Дь.</i> : Влияние Петера Пазмани на проповеди Дидака Келемена	436
<i>Саудер, М.</i> : Ференц Фалуди — член Римской Аркадии	448

Документация

<i>Молнар, Й.</i> : Усадьба Ференца Кёльчеи в местности Чеке	452
<i>Шейбер, Ш.</i> : Письмо Яноша Араня к Мору Баллаги	458
<i>Шаламон, И.</i> : Доклад Дежё Костолани о Михе Вёрёшмарти на Венгерском радио	459

Мастерская

<i>Надь, Л.</i> : Янош Имреффи в венгерской истории (Легенды и факты)	461
<i>Земплени, Ф.</i> : Роман на границе романного жанра (Заметки по поводу романа Гезы Отглика <i>Школа на границе</i>)	473
<i>Кечкеш, А.</i> : Направления и позиции в венгерском стиховедении	486

Обзор

Ласло Бенкё: Словарь писателя (<i>Фюреди, М.</i>)	493
<i>Петер Келемен</i> : Символистские стихотворные структуры в начальном периоде творчества Дежё Костолани (<i>Ронаи, Л.</i>)	497
Шандор Радноти: Страдающий мистик. — Взаимосвязи мистики и лирики (<i>Сегеди-Масак, М.</i>)	499
Арпад Виг: Риторика и история (<i>Кальман Ц. Дь.</i>)	502
Перегриновы эпистолы, 1711—1750. — Письма школяров, учещихся за границей Шандору Телеки (<i>Вашархеи, Ю.</i>)	504
Полное собрание сочинений Мора Йоккаи (<i>Фрид, И.</i>)	506
Ruderman, David B.: The World of a Renaissance Jew: The Life and Thought of Abraham ben Mordecai Farissol (<i>Дан, Р.</i>)	509

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon valamint átutalással PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114,— Ft, 1 szám ára: 19,— Ft

Index szám: 25 401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

- Ács, P.: Deux théories de la langue littéraire hongroise: l'érasmistique et celle des adhérents de Balassi 391
Wéber, A.: Quelques problèmes de l'attitude d'écrivain et politique aux années 1790 404
Bécsy, T.: Le rapport du drame et de la représentation théâtrale (István Örkény: *Forgatókönyv*) 414

Bulletin

- Virágh, L.: Contributions aux indications «ad notam» d'origine italienne de Balassi 430
Kathona, G.: Qui était István Szakmári Fabricius? 435
Ocskay, Gy.: L'influence de Pázmány dans les sermons de Didák Kelemen 436
Szauder, Mária: Ferenc Faludi, membre de l'Arcadie de Rome 448

Documents

- Molnár, J.: Le manoir de Kölcsey à Cseke 452
Scheiber, S.: Une lettre de János Arany à Mór Ballagi 458
Salamon, I.: La conférence de Kosztolányi sur Vörösmarty dans la Radio Hongroise 459

Atelier

- Nagy, L.: János Imreffy dans l'histoire hongroise (Légendes et faits) 461
Zemplényi, F.: Un roman à la frontière (Remarques sur le roman de Géza Ottlik, intitulé *Iskola a határon* (Une école à la frontière)) 473
Kecskés, A.: Tendances et points de vue dans la théorie hongroise de la versification 486

Revue

- Benkő, László: Az írói szótár (Le dictionnaire d'écrivain) (*Füredi, M.*) 493
Kelemen, Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában (Des structures de vers symbolistes dans la première période de Kosztolányi) (*Rónay, L.*) 497
Radnóti, Sándor: A szenvedő misztikus (Misztika és líra összefüggése) (Le mystique souffrant. Le rapport de la mystique et de la lyrique) (*Szegedy-Maszák, M.*) 499
Vigh, Árpád: Retorika és történelem (Rhétorique et histoire) (*Kálmán C., Gy.*) 502
Peregrinuslevelek, 1711—1750. (Lettres de pèlerins, 1711—1750. Les lettres des étudiants faisant leurs études à l'étranger à Sándor Teleki) (*Vásárhelyi, J.*) 504
Les œuvres complètes de Mór Jókai (*Fried, I.*) 506
Ruderman, David B.: The World of a Renaissance Jew: The Life and the Thought of Abraham ben Mordecai Farissol (*Dán, R.*) 509

Chronique

